

Zmiany klimatyczne w oczach Europejczyków
Zaufanie do ludzi i systemu politycznego
Opinie o bezpieczeństwie energetycznym w Europie
Wpływ wykształcenia na pozycję zawodową
Ewolucja postaw wobec imigracji
Rasizm i ksenofobia

POLSKA-EUROPA

Wyniki Europejskiego
Sondażu Społecznego
2002-2016/17

Wydawnictwo
Instytutu Filozofii i Socjologii
Polskiej Akademii Nauk

POLSKA-EUROPA

Wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego 2002-2016/17

pod redakcją

PAWŁA B. SZTABIŃSKIEGO

i FRANCISZKA SZTABIŃSKIEGO

Wydawnictwo IFiS PAN
Warszawa 2018

Wydanie książki zostało sfinansowane ze środków grantu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr DIR/WK/2017/10

Recenzent

dr hab. profesor UAM Piotr Jabkowski

Projekt okładki

Andrzej Lubniewski

Opracowanie wydawnicze

Elżbieta Morawska

Opracowanie graficzne i skład tekstu

Alina Wiszenko-Zabrowarny

Copyright © by Authors and Wydawnictwo IFiS PAN, 2018

ISBN 978-83-7683-166-4

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Żadna część niniejszej publikacji nie może być reprodukowana, przechowywana jako źródło danych i przekazywana w jakiegokolwiek formie zapisu bez pisemnej zgody posiadacza praw.

Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN

00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72, tel. (22) 65 72 861

e-mail: publish@ifispan.waw.pl

www.ifispan.waw.pl

Spis treści

Andrzej Rychard

Nauka w debacie publicznej 5

Paweł B. Sztabiński

Upowszechnianie wyników Europejskiego Sondażu Społecznego 7

Kinga Wysieńska-Di Carlo

Zmiany w opiniach wobec imigracji w Polsce na tle europejskim 10

Kinga Wysieńska-Di Carlo

Niechęć wobec imigrantów: rasizm i ksenofobia w Polsce na tle europejskim 25

Ewa Rokicka

Postawy wobec bezpieczeństwa energetycznego w Europie 35

Marta Petelewicz, Ewa Rokicka

Postawy wobec zmiany klimatu w Europie 54

Henryk Domański

Zaufanie do ludzi i systemu politycznego 70

Henryk Domański, Dariusz Przybysz

Malejący wpływ wykształcenia na pozycję zawodową? 86

Paweł B. Sztabiński, Franciszek Sztabiński, przy współpracy Zbigniewa Karpińskiego, Dariusza Przybysza, Zbigniewa Sawińskiego

Europejski Sondaż Społeczny: rygorystyczna metodologia i wiarygodne wyniki 105

Zagadnienia objęte badaniem w poszczególnych edycjach projektu „Europejski Sondaż Społeczny” 141

Nauka w debacie publicznej

Andrzej Rychard

Dyrektor Instytutu Filozofii i Socjologii PAN

Oddajemy w ręce czytelników kolejną publikację popularyzującą niektóre wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego (ESS), tym razem już jego 8. edycji. Ten unikalny międzynarodowy projekt badawczy obejmuje wiele krajów Europy, przez co umożliwia porównania postaw, poglądów i częściowo zachowań społeczeństw europejskich. Polska, poprzez udział Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, uczestniczy w nim od początku, od roku 2002.

Unikalność gromadzonych w ESS danych polega nie tylko na możliwości porównań między krajami. Poprzez zachowanie w kolejnych edycjach sporej części pytań pozwala też na śledzenie zmian, dynamiki postaw i zachowań. A zwykle dotyczą one ważnych społecznie kwestii, niekiedy wręcz palących i żywo obecnych w debacie publicznej. Imigranci, rasizm, bezpieczeństwo energetyczne i zmiany klimatu – to podstawowe problemy poruszane przez autorów w tej pracy. Zawiera ona analizy stosunku społeczeństw europejskich do tych kwestii.

Oczywiście, tak skromna objętościowo publikacja ukazuje tylko drobny ułamek całości badań. Głównie ma służyć popularyzacji wyników i to nie tylko wśród naukowców, ale także polityków, działaczy organizacji pozarządowych i ogólnie opinii publicznej. Tak widzimy naszą rolę: poprzez dostarczanie wyników naukowych badań chcemy przyczynić się do wprowadzania do debaty publicznej racjonalnych podstaw. To ważne, szczególnie w dobie widocznych przejawów irracjonalizmu w życiu publicznym.

Potraktujmy więc tę publikację jako zachętę do sięgnięcia również do innych wyników ESS, które, jak piszemy dalej, są obecne i dostępne w domenie publicznej. Warto po nie sięgać!

Upowszechnianie wyników Europejskiego Sondażu Społecznego

Paweł B. Sztabiński

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Narodowy koordynator ESS w Polsce

Niniejsza książka jest trzecią wydaną przez Instytut Filozofii i Socjologii PAN publikacją, której celem jest popularyzacja wyników Europejskiego Sondażu Społecznego (ESS). ESS jest projektem naukowym, a jego przedmiotem są opinie i postawy dotyczące zagadnień kluczowych dla społeczeństw europejskich. Dlatego też, zgodnie z założeniami projektu, uzyskane wyniki są adresowane zarówno do naukowców i studentów, jak i innych środowisk, zainteresowanych zagadnieniami społecznymi.

Pierwsza książka popularyzująca wyniki ESS, *Polska-Europa. Wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego 2002–2012* (2014) zawierała artykuły dotyczące zaufania między ludźmi, zaufania do instytucji, udziału w protestach, ocen stanu zdrowia, religijności, stosunku do imigrantów oraz zadowolenia społeczeństwa w wymiarze indywidualnym i społecznym. Teksty zawarte w drugiej publikacji (*Polska-Europa. Wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego 2002–2015*) obejmowały dodatkowo wyniki uzyskane w kolejnej, siódmej rundzie projektu. W publikacji podjęto problem zaufania społecznego w szerokim kontekście zmian systemowych w kraju, legitymizacji władzy, systemu politycznego itp., wzorów wyboru małżonków jako wyrazu sztywności/otwartości barier społecznych, postaw wobec imigrantów w krajach wielokulturowych i jednolitych kulturowo, zaangażowania politycznego i społecznego ksenofobów oraz osób dyskryminowanych etnicznie, a także społecznych uwarunkowań narastającego nie tylko w Europie problemu bezsenności¹.

---

¹ Wersje elektroniczne obu książek (w formacie pdf) zamieszczone są na polskiej stronie projektu pod adresem: http://www.ifispan.pl/wp-content/uploads/2016/03/3.3_książka-1.pdf oraz http://www.ifispan.pl/wp-content/uploads/2016/06/ESS-2016_1_104str_Archiv.pdf.

Niniejszą książkę, w której autorzy uwzględniają również wyniki zrealizowanej na przełomie 2016/2017 roku 8. edycji projektu, otwierają dwa artykuły Kingi Wysieńskiej-Di Carlo, poświęcone wciąż aktualnej problematyce stosunku do imigrantów. Pierwszy z nich pokazuje zmiany, jakie zaszły w opiniach społeczeństwa na ten temat w latach 2002–2016/17, w tekście drugim natomiast opinie te analizowane są w kontekście rasizmu i ksenofobii. W dwóch kolejnych artykułach podjęta jest nie mniej aktualna problematyka. Tekst Ewy Rokickiej dotyczy postaw wobec bezpieczeństwa energetycznego, w tym różnych źródeł energii, natomiast drugi artykuł, autorstwa Marty Petelewicz i Ewy Rokickiej, pokazuje postawy wobec zmian klimatu. W kolejnych artykułach Henryk Domański analizuje zmiany zaufania do ludzi i systemu politycznego między innymi w związku z wyzwaniami stojącymi przed Unią Europejską i krajami członkowskimi, a w artykule napisanym wspólnie z Dariuszem Przybyszem – zmiany zachodzące w relacji między wykształceniem a pozycją zawodową. Książkę zamyka tekst Pawła Sztabińskiego i Franciszka Sztabińskiego, szczegółowo opisujący stosowaną w Polsce metodologię ESS, bazującą na przyjętych w projekcie standardach, ale także na wynikach prowadzonych przez polski zespół badań.

Problematyka podjęta w artykułach zamieszczonych zarówno w niniejszej, jak i wcześniejszych książkach, nie wyczerpuje, co oczywiste, wszystkich zagadnień objętych badaniem ESS². Koresponduje jednak ona z ważnymi obszarami debaty publicznej w naszym kraju. Uwzględnione zostały również inne zagadnienia, które mogą zainteresować odbiorców. Przedstawione analizy pokazują wyniki ESS uzyskane w Polsce na tle innych krajów europejskich³, a w przypadku zagadnień, dla których zebrane zostały dane z różnych okresów, pokazują także zmiany opinii i postaw.

Dostęp do danych ESS

Dane ze wszystkich edycji Europejskiego Sondażu Społecznego są dostępne bez żadnych ograniczeń na stronie internetowej <http://www.europeansocialsurvey.org/data/>. Można je analizować z wykorzystaniem najpopularniejszych programów statystycznych: SPSS, SAS i STATA. Dla osób, które nie mają dostępu do oprogramowania statystycznego, zamieszczono tam bardzo prostą w obsłudze

---

² Wykaz zagadnień objętych badaniem w poszczególnych edycjach ESS zamieszczono na końcu książki.

³ W prezentowanych analizach uwzględniono dane z 18 krajów spośród 23 biorących udział w 8. edycji ESS. Są to kraje, w których dane przygotowano do analiz w pierwszej kolejności.

„przełdardk” wyników ESS, umoŹliwiającą takŹe prowadzenie prostych analiz. Podobna „przełdardka”, lecz w języku polskim, jest dostępa na stronie projektu: <http://www.ifispan.pl/przełdardkaess/>. Prezentuje ona w formie graficznej rozkłady procentowe odpowiedzi na wszystkie pytania ESS, począwszy od pierwszej edycji (2002), dla wszystkich krajów uczestniczących w projekcie. Przełdardka zawiera takŹe rozkłady odpowiedzi według płci, wieku, wykształcenia i wielkości miejscowości zamieszkania respondentów.

Oficjalna strona ESS, zawierająca szczegółowe informacje o projekcie i dodatkowe materiały ze zrealizowanych badań, znajduje się pod adresem: www.europeansocialsurvey.org.

Zmiany w opiniach wobec imigracji w Polsce na tle europejskim¹

Kinga Wysieńska-Di Carlo

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Wstęp

Stosunek Polek i Polaków do imigrantów i imigrantek, mniejszości etnicznych i narodowych oraz imigracji w ogóle jest w Polsce często komentowany, zarówno na łamach wydawnictw nierecenzowanych (na przykład w publikacjach Centrum Badań nad Uprzedzeniami IP UW: Bieńkowski, Świdarska 2017; Soral et al. 2014, czy Wydawnictwa IFiS PAN: Andrejuk 2016; Wysieńska 2014), jak i w prasie i popularnych portalach internetowych (na przykład „Polityka”; Oko.Press). Nieco rzadziej wyniki badań na ten temat omawiane są w recenzowanych czasopismach naukowych (Janicka, Bojanowski 2008). I choć jest dużo racji w pojawiających się w dotychczasowych publikacjach stwierdzeniach, że opinie wobec imigracji i imigrantów/imigrantek w Polsce ewoluują, warto zwrócić uwagę, w jakim okresie miały miejsce największe zmiany, w jakich wymiarach i że owe zmiany często nie są tak duże, jak się je portretuje.

Według danych pochodzących z wielofalowego badania Europejski Sondaż Społeczny (ESS), którego wyniki przedstawiam poniżej, przeciętny respondent/przeciętna respondentka z Polski w 2016/2017 roku charakteryzował/a się neutralnym poziomem zagrożenia ze strony imigracji, choć cztery lata wcześniej (w 2012 roku) średni jego poziom był umiarkowanie niski. Co więcej, zestawienie opinii na temat postrzeganego zagrożenia ze strony napływu cudzoziemców i cudzoziemek w Polsce na tle opinii w Europie oraz na tle państw należących do Grupy Wyszehradzkiej pokazuje, że – wbrew obiegowym opiniom – przeciętne

Słowa kluczowe: stosunek wobec imigracji, postrzegane zagrożenie i niechęć wobec imigracji, polityki integracyjne, MIPEX

Przeciętny respondent/respondentka z Polski w 2016/2017 roku charakteryzował/a się neutralnym poziomem zagrożenia ze strony imigracji, choć cztery lata wcześniej (w 2012 roku) średni jego poziom był umiarkowanie niski.

---

¹ Bardzo dziękuję dr. Zbigniewowi Karpińskiemu za pomoc w opracowaniu i wizualizacji wyników Europejskiego Sondażu Społecznego. Dokładne rozkłady odpowiedzi na poszczególne pytania sondażu czytelnik może sprawdzić, używając przeglądarki opracowanej przez dr. Karpińskiego.

Po 2012 roku wyraźnie wzrósł w Polsce poziom niechęci wobec imigracji. Między rokiem 2012 a 2016/2017 średni poziom niechęci podniósł się w Polsce do poziomu wcześniej nieobserwowanego – powyżej średniej europejskiej, choć znajduje się tylko nieznacznie powyżej neutralnego.

---

poczucie zagrożenia ze strony imigrantów i imigrantek w Polsce jest (i było przez wszystkie fale badania) niższe niż jego **średni** poziom w Europie (a dokładnie w krajach europejskich uczestniczących w danych edycjach badania) i krajach wyszehradzkich.

Po 2012 roku wyraźnie wzrósł jednak w Polsce poziom niechęci wobec imigracji. Przed wstąpieniem do Unii Europejskiej (lata 2002 i 2004) przeciętna niechęć w Polsce była mniej więcej na tym samym (neutralnym) poziomie, co w całej Europie. W latach 2006–2012 przeciętny Polak i przeciętna Polka byli bardziej otwarci na migrację niż przeciętny Europejczyk czy respondent lub respondentka z krajów wyszehradzkich. Między rokiem 2012 a 2016/2017 średni poziom niechęci podniósł się jednak w Polsce do poziomu wcześniej nieobserwowanego – powyżej średniej europejskiej, choć znajduje się tylko nieznacznie powyżej neutralnego.

W niniejszym opracowaniu przedstawiam przekrojowe wyniki analiz danych pochodzących z ośmiu dostępnych fal badania ESS (za lata 2002–2016/2017) odnoszące się do dwóch miar, które oddają „poczucie zagrożenia”/„lęk” przed imigrantami i imigrantkami oraz „niechęć” wobec imigracji. Konstrukcję tych miar szczegółowo opisuję poniżej. Następnie przedstawiam średnie wartości tych miar dla Polski w porównaniu ze średnią europejską i wybranymi krajami tak zwanej starej Unii oraz w porównaniu ze średnimi w krajach wyszehradzkich w każdej fali badania.

Na koniec przedstawiam możliwe interpretacje uzyskanych wyników. W tej części koncentruję się na dwóch typach wyjaśnień – tych, które wskazują na (1) rolę kontekstu ekonomicznego i (2) rolę kontekstu polityki migracyjnej. Celowo pomijam rolę (3) kontaktu z cudzoziemcami (przedstawicielami mniejszości), ponieważ ten aspekt poruszę w kolejnym tekście, poświęconym rasizmowi i ksenofobii.

Postrzegane zagrożenie (lęk) i niechęć wobec migrantów i migrantek oraz imigracji

We wszystkich edycjach ESS² respondentom i respondentkom w każdym kraju uczestniczącym w danej fali badania zadano dokładnie te same pytania odnoszące się do tego, jak postrzegają konsekwencje imigracji do ich kraju oraz jakiego typu

---

² W edycji 1. (w 2002 roku) i 7. (w 2014 roku) respondentom i respondentkom zadano również dodatkowe pytania dotyczące stosunku do określonych charakterystyk migrantów i migrantek oraz mniejszości etnicznych. Analizę odpowiedzi na niektóre z tych pytań przedstawiam w następnym rozdziale poświęconym rasizmowi i ksenofobii.

imigranci i imigrantki i w jakim stopniu powinni być dopuszczeni do osiedlania się w ich państwie.

Pytania dotyczące konsekwencji migracji brzmiały następująco: *Czy P. zdaniem to, że ludzie z innych krajów przyjeżdżają, aby żyć w [KRAJ], jest ogólnie biorąc korzystne czy też niekorzystne dla gospodarki [KRAJ]?*; *Czy P. zdaniem to, że ludzie z innych krajów przyjeżdżają, aby żyć w [KRAJ], ogólnie biorąc szkodzi życiu kulturalnemu w [KRAJ] czy też je wzbogaca?*; *Czy w wyniku tego, że ludzie z innych krajów przyjeżdżają do [KRAJ] i żyją tutaj, [KRAJ] stało się gorszym czy lepszym miejscem do życia?*

Respondenci i respondentki odpowiadali na te pytania, posługując się jedenastopunktową skalą odpowiedzi (od 0 do 10), gdzie niższe wartości oznaczały raczej negatywną ocenę konsekwencji imigracji, a wyższe – raczej pozytywną. Zagregowanie odpowiedzi na te pytania (średnia odpowiedzi) dają indeks mierzący postrzegane zagrożenie (lęk) przed imigracją, gdzie wyższe wartości oznaczają wyższy lęk, niższe zaś – niższy³.

Blok pytań dotyczących poparcia *vs* opozycji wobec migracji miał następujący kształt: *W jakim zakresie, P. zdaniem, [KRAJ] powinien zezwalać ludziom należącym do tej samej rasy lub grupy etnicznej co większość mieszkańców [KRAJ] na przyjazd i zamieszkanie?*; *A jeśli chodzi o ludzi należących do innej rasy lub grupy etnicznej niż większość mieszkańców [KRAJ]?*; *A jeśli chodzi o ludzi z biedniejszych krajów spoza Europy?*

Na te pytania respondenci udzielali odpowiedzi na czteropunktowej skali:

1. [KRAJ] powinien zezwalać dużej liczbie osób na przyjazd i zamieszkanie.
2. [KRAJ] powinien zezwalać pewnej liczbie osób.
3. [KRAJ] powinien zezwalać tylko nielicznym.
4. [KRAJ] nie powinien zezwalać nikomu.

Zagregowanie odpowiedzi na te pytania dają z kolei indeks mierzący niechęć wobec imigracji, gdzie wyższe wartości oznaczają większą niechęć, a niższe – mniejszą⁴.

Powyższe miary – **wskaźnik zagrożenia (lęku) i niechęci** – odnoszą się do nieco innych aspektów opinii wobec imigrantów i imigrantek oraz imigracji. Wskaźnik lęku mierzy subiektywnie odczuwane źródła (potencjalnego lub faktycznego) konfliktu i/lub płaszczyzny konkurencji, a zatem stanowi wskaźnik poczucia zagrożenia w sferze interesów ekonomicznych bądź symbolicznych związa-

³ Zainteresowanych metodologiczną stroną konstrukcji tej miary, polecam następujące pozycje: Karpiński, Wysieńska-Di Carlo 2018; Billiet et al. 2014; Meuleman, Billiet 2012; Schneider 2008.

⁴ Zainteresowanych metodologiczną stroną konstrukcji tej miary polecam następujące pozycje: Karpiński, Wysieńska-Di Carlo 2018; Meuleman, Billiet 2012; Hainmueller, Hiscox 2007.

nych z faktycznym (lub potencjalnym) napływem cudzoziemców i cudzoziemek. Z kolei wskaźnik niechęci mówi nam wprost o tym, do jakiego stopnia respondenci i respondentki są w stanie zaakceptować imigrantów i imigrantki w swoim kraju. Czytelnik/czytelniczka powinni też zwrócić uwagę na fakt, że lęk jest wyrażony na innej skali niż niechęć – zagregowany lęk jest wyrażony na skali 0–10, podczas gdy zagregowana niechęć na skali 1–4.

Odpowiedzi na pytania dotyczące niechęci wobec cudzoziemców i cudzoziemek, które – na potrzeby niniejszej analizy – traktuję jako składowe jednego wskaźnika (konstruktu), można również analizować osobno, aby przedstawić, na ile postawy wobec imigracji mają związek z postrzeganą (nie)spójnością etniczną i kulturową, a na ile z obawą przed dumpingiem społecznym i płacowym, które związane są zazwyczaj z napływem imigrantów i imigrantek z biedniejszych regionów. Taką analizę przedstawiam w następnym tekście dotyczącym rasizmu i ksenofobii.

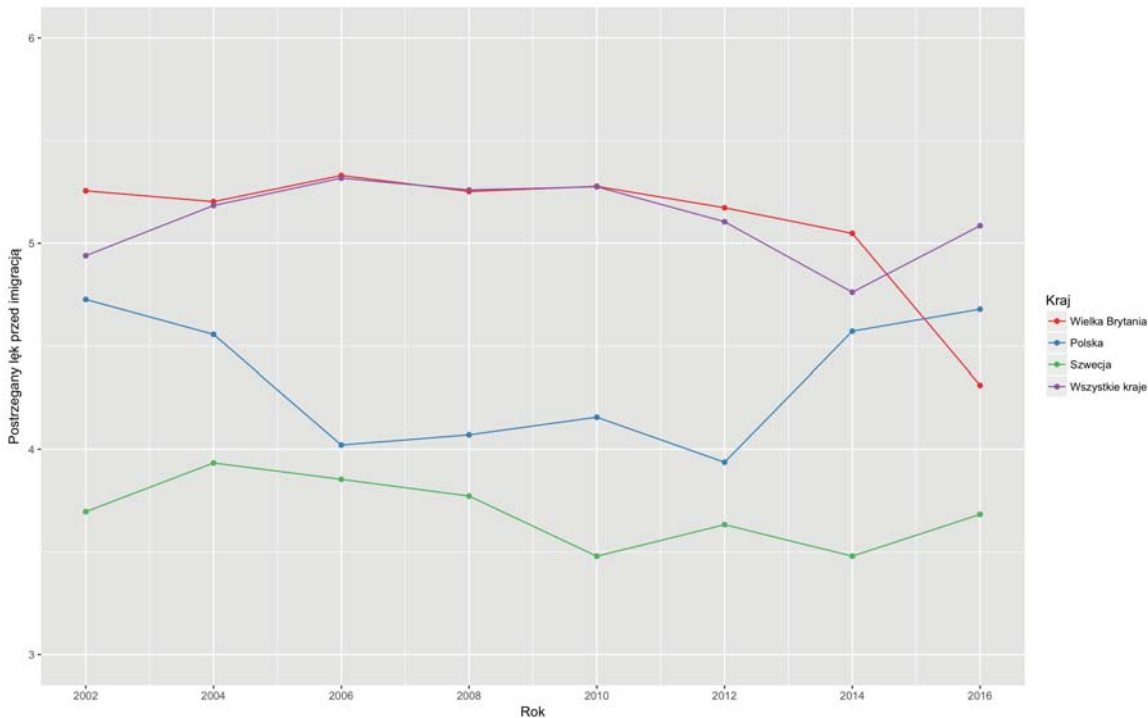
Polski lęk przed migrantami na tle krajów Europy i regionu 2002–2016/17

Przeciętny Polak/Polka miał wyższy poziom uogólnionego lęku przed imigrantami i imigrantkami w okresie przedakcesyjnym do Unii Europejskiej (2002–2004) niż w latach stabilności ekonomicznej (oraz fali emigracji z Polski do krajów „starej” Unii) charakteryzującej okres po wstąpieniu do UE (2006–2012). W latach 2006–2012 postrzegane korzyści nieco przeważały nad dostrzeganymi zagrożeniami. Przeciętny Polak/Polka zrobił się bardziej lękliwy w 2014 roku, ale ten lęk dorównał temu sprzed akcesji i – mało tego – jest *de facto* opinią neutralną. Pamiętać bowiem należy o skali, na której wyrażone są poniższe wyniki (zob. rysunki 1 i 2; średni poziom lęku w Polsce zaznaczony jest na niebiesko). Jak wspomniałam, lęk wyrażony jest na skali 0–10, czyli przeciętny Polak/Polka jest cały czas neutralny w swoim lęku. Mówiąc inaczej, dostrzega zarówno koszty, jak i korzyści związane z imigracją, przy czym postrzegane zagrożenia są równoważone przez postrzegane korzyści. Zmiana, którą mogliśmy zaobserwować między 2012 a 2014 rokiem, to niecały punkt na skali, co można interpretować jako bardziej zrównoważone w 2014 roku postrzeganie zagrożeń i korzyści z imigracji w porównaniu z rokiem 2012, kiedy postrzegane korzyści nieznacznie przeważały.

Przeciętny Polak/Polka zrobił się bardziej lękliwy w 2014 roku, ale ten lęk dorównał temu sprzed akcesji i – mało tego – jest *de facto* opinią neutralną.

Rysunek 1.

Średni postrzegany poziom lęku przed imigracją w Polsce i Europie: ESS 2002–2016/2017

Rysunek 1 pokazuje także, że respondenci i respondentki z Polski, nawet obecnie, cechują się niższym uogólnionym lękiem przed imigracją niż przeciętny respondent i respondentka w Europie w danej edycji badania (średnie ze wszystkich krajów europejskich⁵ zaznaczono na fioletowo). I choć zmiany, jakie zaszły w przeciętnych opiniach w Polsce w ciągu ostatnich czterech, pięciu lat, zbliżyły nas ponownie do średniej opinii europejskiej, to cały czas znajdujemy się w obrębie tej grupy krajów, która postrzega raczej nieco więcej korzyści niż zagrożeń ze strony napływu imigrantów i imigrantek.

Na rysunku 1 przedstawione zostały także średnie opinie w Szwecji i Wielkiej Brytanii w okresie objętym badaniem. Wielką Brytanię przedstawiam ze względu na wielokrotnie powtarzaną interpretację o związku między decyzją

⁵ Przez wszystkie kraje europejskie albo „Europę” rozumiem tutaj i w dalszej części rozdziału wszystkie kraje, które uczestniczyły w danej edycji ESS. Tylko dwanaście krajów – Belgia, Finlandia, Francja, Holandia, Irlandia, Niemcy, Norwegia, Polska, Słowenia, Szwajcaria, Szwecja i Wielka Brytania – uczestniczyły we wszystkich edycjach. Średnie dla wszystkich krajów w danej fali *versus* krajów, które uczestniczyły we wszystkich edycjach, oczywiście się różnią. Ponieważ jednak porównuję średnie dla danego punktu pomiaru (czyli edycji), to porównuję Polskę z taką „Europą”, jakiej obraz jest dostępny dla tego punktu. Porównywanie Polski wyłącznie z krajami, które wzięły udział we wszystkich edycjach, dawałoby niepełny obraz zmian w nastrojach europejskich w danym okresie. Co więcej, z analiz nie wykluczam Izraela. Choć jest to kraj dość szczególnie, zarówno jeśli chodzi o sytuację migracyjną, jak i polityczną, to jest on stowarzyszony z Unią Europejską i uczestniczył w sześciu edycjach badania. Pełną informację o tym, które kraje partycypowały w której edycji, można znaleźć na stronie internetowej projektu.

o brexicie a masowym napływem imigrantów do tego kraju po otwarciu rynku pracy dla obywateli tak zwanej nowej Unii. Szwecję z kolei dlatego, że stanowi kraj słynący z jednej strony ze swojej relatywnej otwartości wobec migrantów i mniejszości etnicznych, z drugiej zaś – z mitycznych stref szariatu⁶.

Według danych ESS, przeciętne opinie respondentów i respondentek w Wielkiej Brytanii o postrzeganych zagrożeniach były w okresie poprzedzającym brexit stabilne i raczej neutralne, a w roku głosowania uogólniony poziom lęku przed migrantami był nawet niższy niż dwa lata wcześniej. Średnie opinie nie mówią nam oczywiście nic o tym, jak postrzegane są zagrożenia czy też konsekwencje migracji w określonym wymiarze, ale sugerują, że związek między postrzeganymi konsekwencjami imigracji a wynikiem głosowania na temat brexitu może być bardziej zniuansowany, niż się go zazwyczaj przedstawia.

Z kolei jeśli chodzi o przeciętne opinie w Szwecji, to są one stabilne. Przeciętny Szwed i Szwedka dostrzegali przez cały okres badania więcej korzyści niż kosztów związanych z imigracją. Wahania średniego poziomu lęku w Szwecji pomiędzy edycjami ESS są minimalne. Przeciętny poziom lęku w Polsce w ciągu ostatnich czterech/pięciu lat jest wyższy niż w Szwecji, ale zauważyć należy, że w latach 2006–2012 niewiele odbiegał od „szwedzkiej otwartości”.

Przeciętny Polak i Polka mają niższy poziom lęku przed migrantami niż nie tylko przeciętny mieszkaniec/mieszkanka Europy, ale także przeciętny mieszkaniec/mieszkanka pozostałych krajów wyszehradzkich.

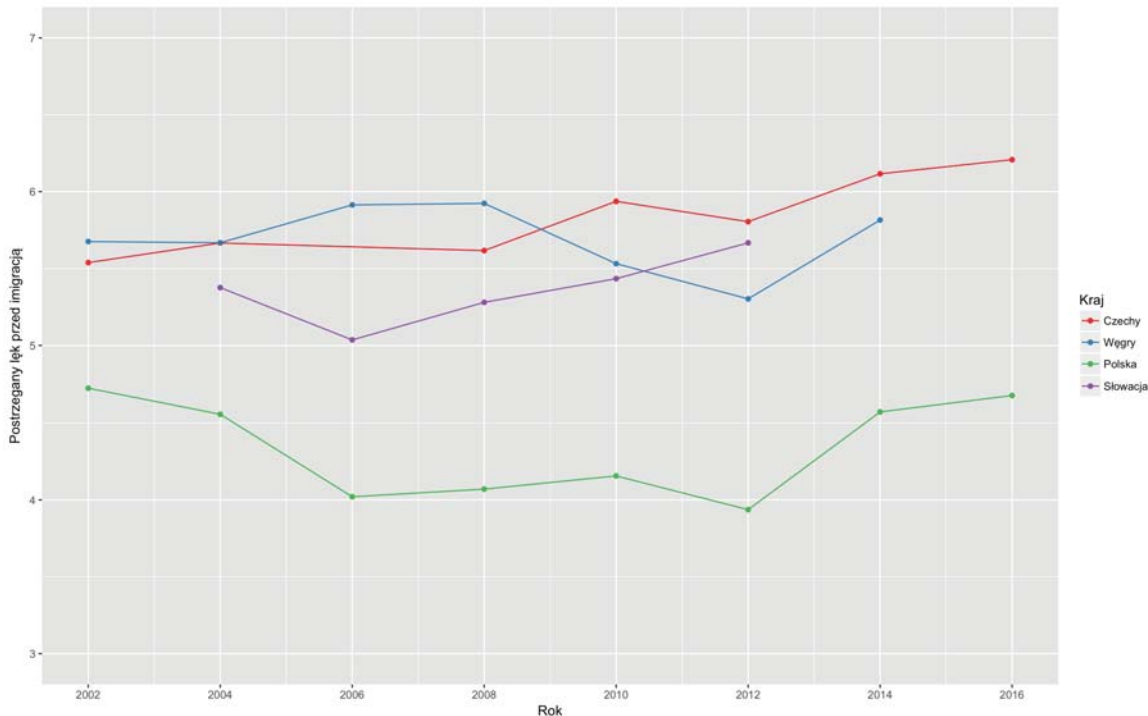
Kraje wyszehradzkie (dalej nazywanymi też V-4) mają pod wieloma względami podobną historię oraz uwarunkowania prawne – (1) każde z nich ma historię bycia krajem wieloetnicznym; (2) każde z nich w XX wieku przeszło przez okres zawirowań dotyczących granic i obywatelstwa; (3) każde z nich przyjęło podobne prawo dotyczące obywatelstwa (Każmierkiewicz 2015). Mimo tych podobieństw, przeciętny poziom lęku w Polsce systematycznie odbiega od średnich w pozostałych krajach grupy. O ile w pozostałych krajach V-4 obserwujemy stosunkowo stabilne opinie wskazujące na wyższy niż neutralny średni poziom wskaźnika lęku, o tyle w Polsce pomimo zmian między 2002 a 2006 i 2012 a 2016, średni poziom lęku w żadnym punkcie pomiaru nie dorównał nawet najmniej w danym momencie „przestraszonemu” krajowi Grupy Wyszehradzkiej (wartości wskaźnika lęku dla Polski przedstawiono na zielono).

⁶ Szwecja od lat przyjmuje także relatywnie duże grupy uchodźców z regionów objętych konfliktami zbrojnymi oraz – podobnie jak Wielka Brytania – otworzyła już w 2004 roku swój rynek pracy dla migrantów zarobkowych z „nowej” Unii (por. dane na stronie internetowej www.migrationsverket.se). Nie znaczy to oczywiście, że w Szwecji nie występują problemy wynikające z niechęci do imigrantów i imigrantek oraz imigracji (Carlsson, Rooth 2016).

Przeciętny Polak i Polka mają niższy poziom lęku przed migrantami niż nie tylko przeciętny mieszkaniec/mieszkanka Europy, ale także przeciętny mieszkaniec/mieszkanka pozostałych krajów wyszehradzkich.

Polska niechęć do imigracji na tle krajów Europy i regionu w latach 2002–2016/17

Wyniki dotyczące przeciętnego poziomu niechęci wobec imigracji (przy czym niechęć ta jest często w badaniach traktowana jako pochodna lęku) powielają wzór opisany w przypadku postrzeganych zagrożeń (przedstawionych na rysunkach 1 i 2). Przeciętna niechęć w Polsce była niższa w latach 2006–2012 i wyższa przed przystąpieniem do Unii Europejskiej i wzrosła po roku 2012.

W 2014 roku przeciętna niechęć w Polsce osiągnęła poziom średniej europejskiej (dla danego punktu pomiaru), a w 2016/2017 go przekroczyła (zob. rysunek 3). Co więcej, zmiany w średnich opiniach w Europie i w Polsce między 2012 a 2014 rokiem następowały w przeciwnym kierunku. Między 2014 i 2016/17 zmiana w opiniach w Polsce, choć w tym samym kierunku, była większa w Polsce niż w Europie (zob. rysunek 3). Między 2012 a 2014 rokiem w Polsce podniósł się w Polsce przeciętny poziom niechęci, podczas gdy w Europie – w tym samym czasie – poziom niechęci nieznacznie spadł. W latach 2014–16/17 poziom niechęci w Polsce podniósł się znacząco, a w Europie – nieznacznie.

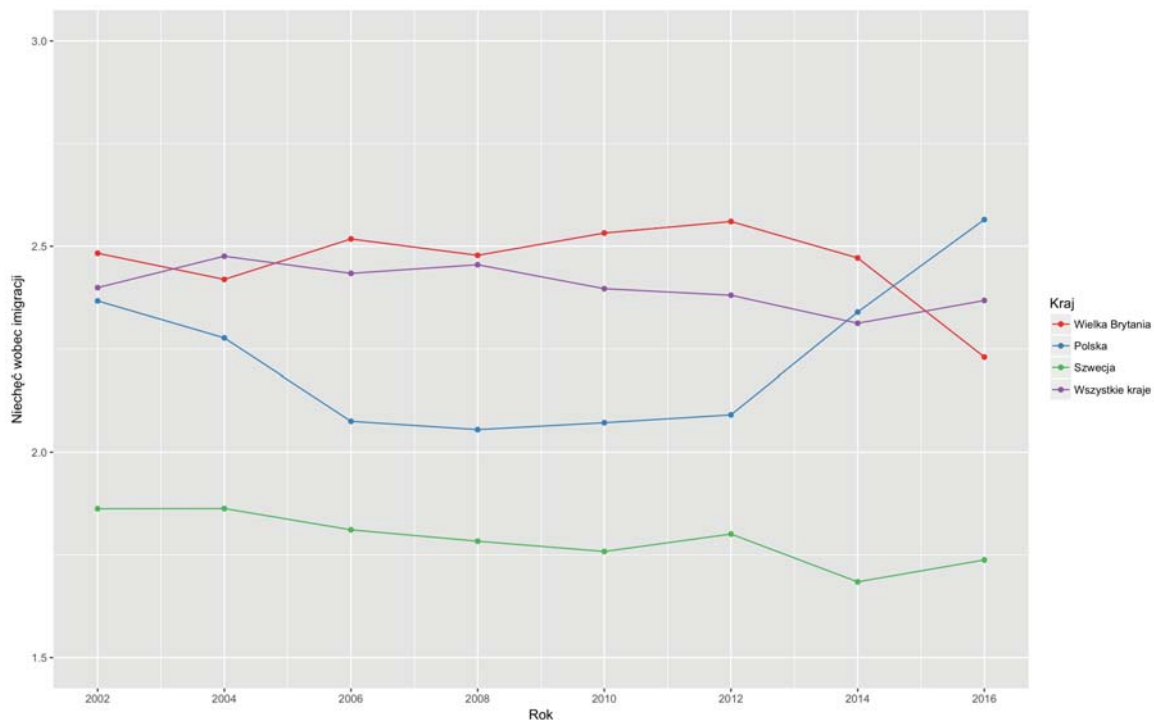
Rysunek 3 dostarcza ciekawej informacji na temat Wielkiej Brytanii – przeciętna niechęć wobec imigrantów w tym kraju po 2012 roku zmalała. Wynik

Rysunek 2. Średni postrzegany poziom lęku przed imigracją w krajach wyszehradzkich: ESS 2002–2016/2017

W 2014 roku przeciętna niechęć w Polsce osiągnęła poziom średniej europejskiej (dla danego punktu pomiaru), a w 2016/2017 go przekroczyła

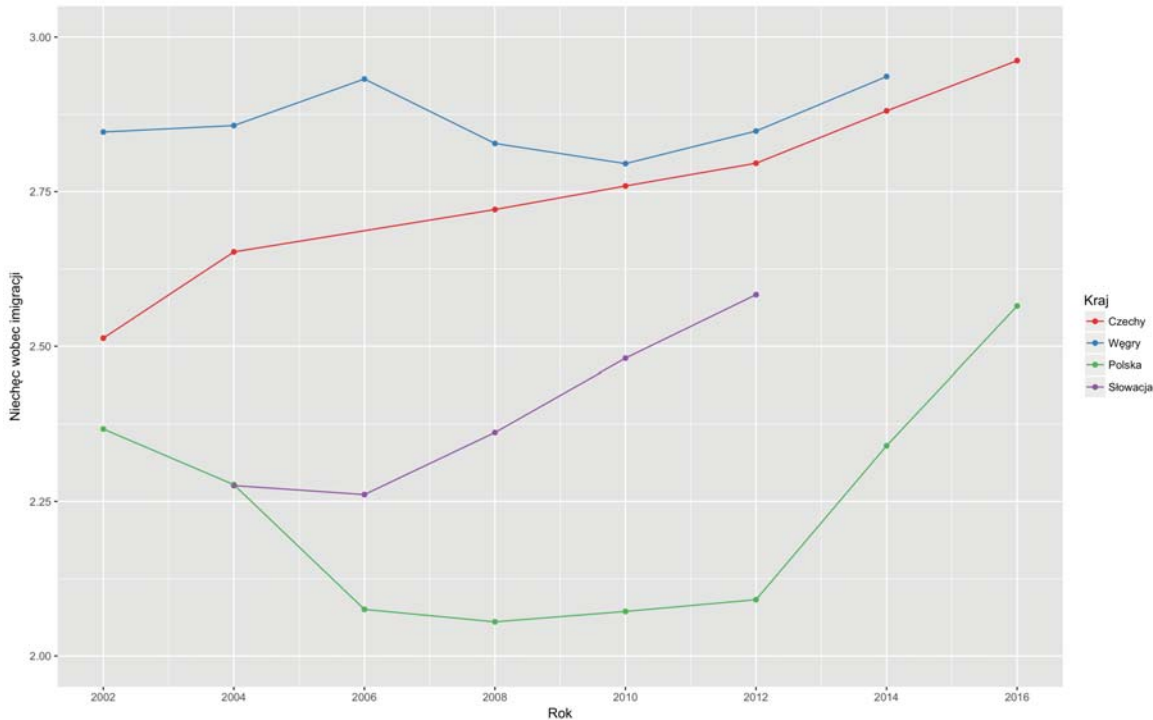

Rysunek 3. Średni poziom niechęci wobec imigracji w Polsce i Europie: ESS 2002–2016/2017

ten nie powinien i nie może być traktowany jako dowód za lub przeciw twierdzeniom o związku pomiędzy opiniami na temat migracji a wynikami głosowania w sprawie brexitu, ale stanowi kolejny przyczynek do przedstawionego wcześniej twierdzenia, że wszelkie popularne koncepcje na temat związku pomiędzy wynikami głosowania w sprawie brexitu a postawami wobec migracji powinny być traktowane z ostrożnością. Szwecja, ponownie, stanowi kraj, w którym przeciętne opinie są stabilne i otwarte wobec imigracji.

Na tle krajów wszechradzkich (zob. rysunek 4) przeciętny Polak i przeciętna Polka charakteryzowali się przez wszystkie fale badania niższym poziomem niechęci wobec imigracji niż przeciętny respondent i respondentka z pozostałych krajów V-4 (za wyjątkiem 2004, kiedy opinie w Polsce i na Słowacji były zasadniczo takie same). W latach 2006–2012 przeciętna opinia w Polsce wskazywała wyraźnie na większą otwartość na imigrację niż przeciętne opinie w pozostałych krajach V-4. Nawet w ostatnim roku pomiaru (2016/2017) widać, że średnia niechęć w Polsce nie dorównuje niechęci w Czechach w roku 2016/2017 czy na Węgrzech w roku 2014 i dopiero w ostatniej fali badania dorównała poziomowi na Słowacji w roku 2014.

Rysunek 4. Średni poziom niechęci wobec imigracji w krajach wyszehradzkich: ESS 2002–2016/2017

Proponowane wyjaśnienia trendów 2002–2016/17

Przedstawione powyżej wyniki nie mówią nam nic o tym, jak (i czy) indywidualne osoby zmieniały swoje opinie na temat imigracji w czasie ani z jakiego powodu lub w jakim wymiarze. Wyniki te mówią nam wyłącznie o tym, na ile zmienił się obraz przeciętnego mieszkańca i mieszkanki Europy/Polski/danego kraju. Mówiąc dokładniej, wyniki te mówią nam, jak zmieniały się przeciętne opinie na temat postrzeganych korzyści i zagrożeń związanych z imigracją oraz poziom niechęci wobec imigrantów i imigrantek wśród respondentów i respondentek ESS. Nie zawierają one jednak informacji, z czego te zmiany wynikały ani które lęki czy grupy migrantów miały największy wpływ na uśrednioną opinię.

Choć socjologowie i ekonomiści zaproponowali szereg teorii wyjaśniających wpływ czynników indywidualnych i grupowych na poziom lęku i niechęci wobec imigracji, aby zinterpretować opisane trendy, skupię się wyłącznie na czynnikach na poziomie krajowym (zwanym także czynnikami kontekstualnymi). Interesuje nas bowiem wyjaśnienie różnic pomiędzy krajami i dynamiki zmian międzykrajowych.

Dynamiczna teoria konfliktu grupowego

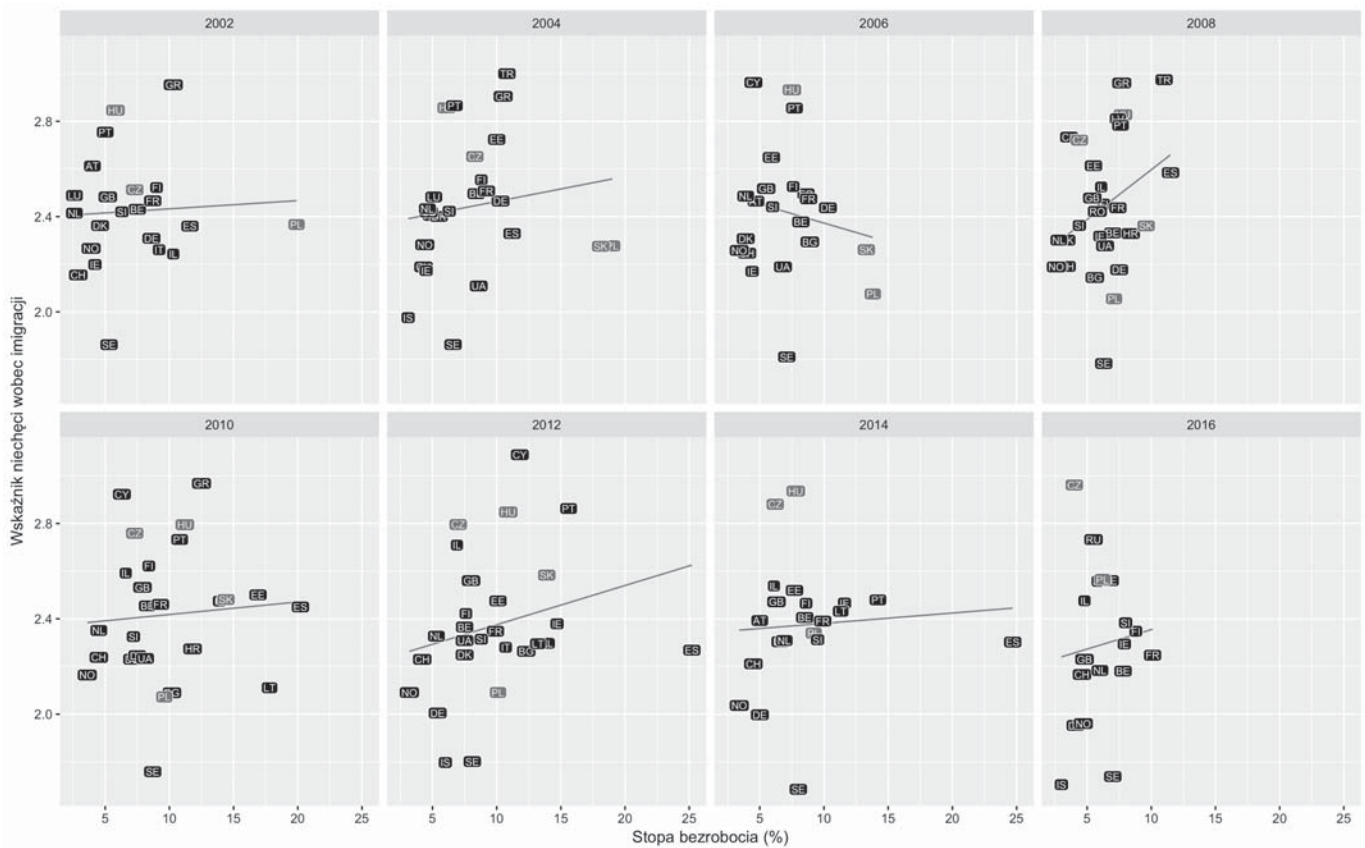
Według dynamicznej teorii konfliktu grupowego różnice w opiniach pomiędzy krajami w ramach danej fali badania mogą być wyjaśnione różnicami w sytuacji tych krajów w danym momencie pomiaru (to jest w czasie, gdy zbierano opinie w danym roku badania). Co jednak ważniejsze, różnice w zakresie zmian w przeciętnych opiniach respondentów i respondentek z różnych krajów odzwierciedlają różnice w zakresie zmian w sytuacji tych krajów. Mówiąc inaczej, początkowe różnice w opiniach pomiędzy krajami mogą być wyjaśnione różnicami w ich sytuacji gospodarczej – na przykład poziomem rozwoju gospodarczego, bezrobocia czy odsetkiem osób urodzonych za granicą. Jeśli te wskaźniki pozostaną bez zmian, opinie między falami badania powinny również pozostać bez zmian. Jeśli jednak sytuacja dotycząca poziomu bezrobocia, napływu migrantów lub innych czynników istotnie związanych z opiniami wobec migrantów ulegnie zmianie, zmienia się również opinie. Im większa zmiana w sytuacji danego kraju, tym większa powinna być zmiana w przeciętnych opiniach.

Na przykład kryzys ekonomiczny z 2008 roku, który wiązał się ze wzrostem bezrobocia w krajach dotkniętych kryzysem, przełożył się na wzrost poziomu lęku i niechęci wobec migracji w krajach, które go doświadczyły. W krajach, w których negatywne skutki kryzysu były większe, zmiana opinii będzie większa. Podobnie w krajach, które doświadczyły większego napływu imigrantów, zmiana w opiniach będzie większa niż w krajach, które tego napływu nie doświadczyły (Meuleman et al. 2009; Billiet et al. 2014).

Dane ESS nie dostarczają jednoznacznego dowodu na to, żeby zaakceptować przewidywania tej teorii dotyczące bezpośredniej relacji między obiektywnymi wskaźnikami makroekonomicznymi a stosunkiem wobec imigracji⁷. Popatrzmy na przykład na diagramy korelacyjne przedstawione na rysunku 5. Linia wyznacza poziom najlepszego dopasowania dla poziomu korelacji pomiędzy stopą bezrobocia a średnią niechęci w poszczególnych krajach europejskich w każdej fali.

Jak można zauważyć, choć poziom korelacji (i jej kierunek) w różnych falach jest różny, to zasadniczo jest on nikły bądź słaby. Wyjątek stanowi jedynie rok 2008, gdy współczynnik korelacji był na poziomie $r = 0,34$, co zazwyczaj interpretuje się jako granicę między korelacją słabą a umiarkowaną. (Dla przypomnienia – rok 2008 to początek kryzysu ekonomicznego). Szereg badań (Kuntz et al. 2017; Biliet et al. 2014) wskazuje jednak, że związek między sytuacją ekonomiczną

⁷ Aby zapoznać się z pogłębionymi analizami, można zajrzeć do: Karpiński, Wysieńska-Di Carlo 2018; Kuntz et al. 2017; Billiet et al. 2014; Meuleman et al. 2009.

Rysunek 5. Związek między średnią niechęcią wobec imigracji a stopą bezrobocia w danym kraju. Szarym kolorem zaznaczono kraje V-4, a linia to krzywa najlepszego dopasowania

ną a opiniami na temat imigracji ma miejsce, ale zachodzi on nie wprost pomiędzy obiektywnymi wskaźnikami ekonomicznymi i opiniami, lecz między sytuacją gospodarczą, subiektywnie postrzeganą sytuacją ekonomiczną kraju, politykami społecznymi i opiniami. Przedstawienie wyników dotyczących wszystkich grup czynników modyfikujących stosunek wobec imigracji wykracza poza ramy niniejszego opracowania, dlatego w następnej części skoncentruję się tylko na jednej z nich, to jest politykach integracyjnych.

Polityki integracyjne a opinie na temat migracji

Relatywnie nowy kierunek badań – jeszcze nieujęty w ramach żadnej spójnej teorii – wskazuje, że obowiązujące doktryny migracyjne i polityki integracyjne w danym kraju mogą modyfikować relację między wskaźnikami makroekonomicznymi a opiniami na temat migracji. Mówiąc dokładniej, polityki migracyjne

i integracyjne (doktryny, prawo i praktyki jego stosowania) stanowią element pośredniczący pomiędzy czynnikami określającymi sytuację społeczno-gospodarczą – na przykład poziomem imigracji, wzrostem gospodarczym, poziomem bezrobocia – a stosunkiem wobec imigracji (por. Karpiński, Wysieńska-Di Carlo 2018; Callens 2015).

Doktryny migracyjne i polityki integracyjne określają prawa imigrantów i imigrantek w danym kraju. Stanowią one zatem, do jakiego stopnia imigranci i imigrantki mają ten sam dostęp do rozmaitych typów zasobów – pracy, ochrony prawnej, mieszkań itp. – co obywatele i obywatelki kraju przyjmującego. Mogą zatem z jednej strony zmniejszać lub zwiększać poziom postrzeganego zagrożenia migracją w zależności od tego, jakie prawa gwarantują osobom z zagranicy. Z drugiej strony prawodawstwo danego państwa ma funkcję normatywną, a zatem wyznacza obywatelom i obywatelkom danego kraju dozwolone i niedozwolone zachowania (na przykład dyskryminacyjne) wobec imigrantów i imigrantek (Callens 2015).

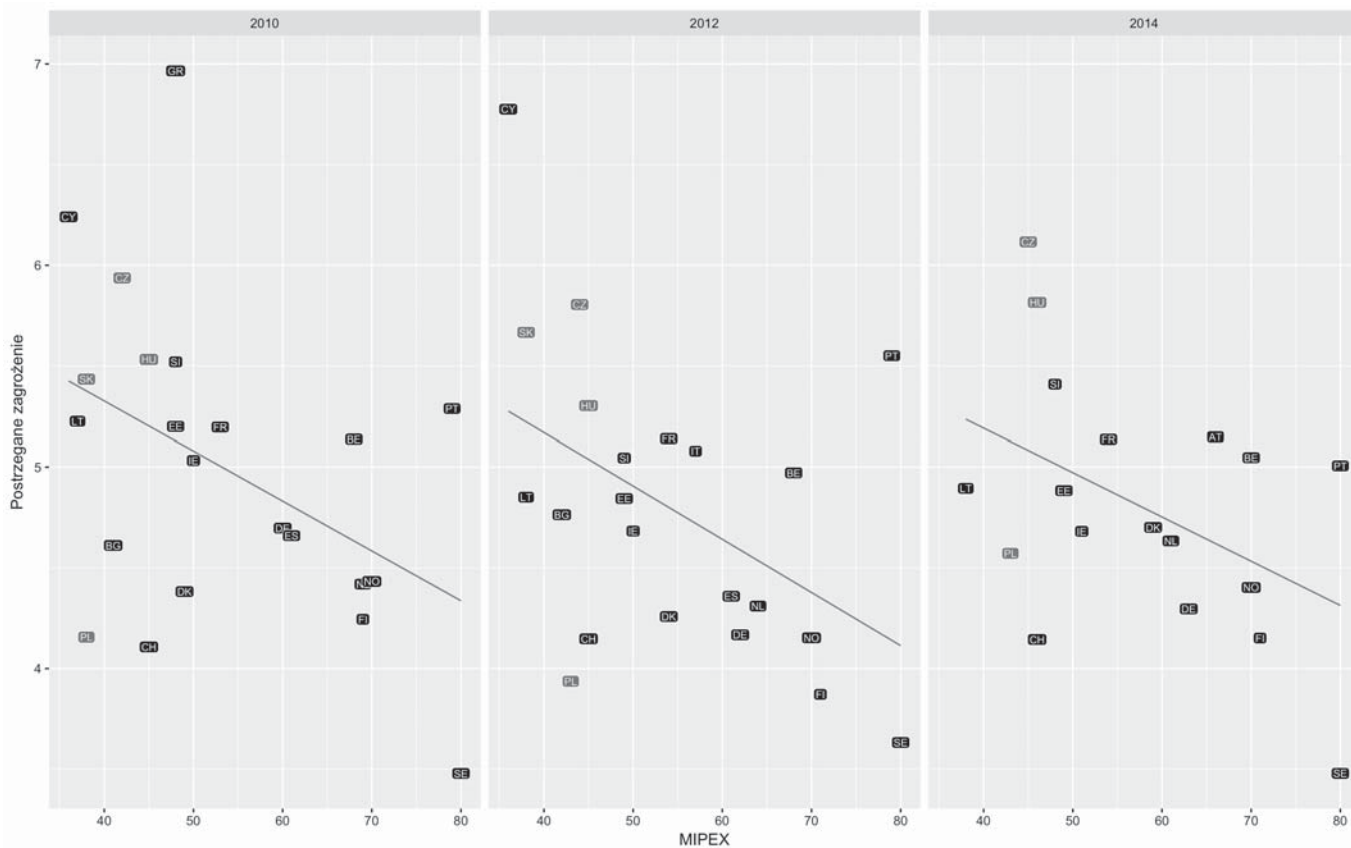
MIPEX mierzy, do jakiego stopnia dany kraj gwarantuje rozmaite prawa i równy dostęp cudzoziemców i cudzoziemek w takich obszarach jak na przykład rynek pracy, służba zdrowia czy edukacja, oraz w jakim zakresie umożliwia dostęp do obywatelstwa, partycypację polityczną, pobyt długoterminowy, łączenia rodzin czy ochrony prawnej przed dyskryminacją.

Od 2010 roku dzięki Instytutowi Polityk Migracyjnych (Migration Policy Institute), dostępne jest narzędzie – MIPEX – które pozwala na porównywanie polityk migracyjnych i integracyjnych pomiędzy krajami. Mówiąc dokładniej, MIPEX mierzy, do jakiego stopnia dany kraj gwarantuje rozmaite prawa i równy dostęp cudzoziemców i cudzoziemek w takich obszarach jak na przykład rynek pracy, służba zdrowia czy edukacja, oraz w jakim zakresie umożliwia dostęp do obywatelstwa, partycypację polityczną, pobyt długoterminowy, łączenia rodzin czy ochrony prawnej przed dyskryminacją. Punkty przyznane w poszczególnych obszarach są następnie agregowane i tworzą ogólny indeks (od 0–100) oddający, na ile otwarta wobec migrantów jest polityka migracyjna i integracyjna danego kraju. Im wyższa jest wartość indeksu, tym bardziej otwarty jest dany kraj. Obecnie dostępne są dane dla trzech lat: 2010, 2012 i 2014.

Rysunki 6 i 7 przedstawiają diagramy korelacyjne ilustrujące związek między poziomem otwartości krajów Europy a, odpowiednio, poziomami lęku (zagrożenia) i niechęci wobec imigracji.

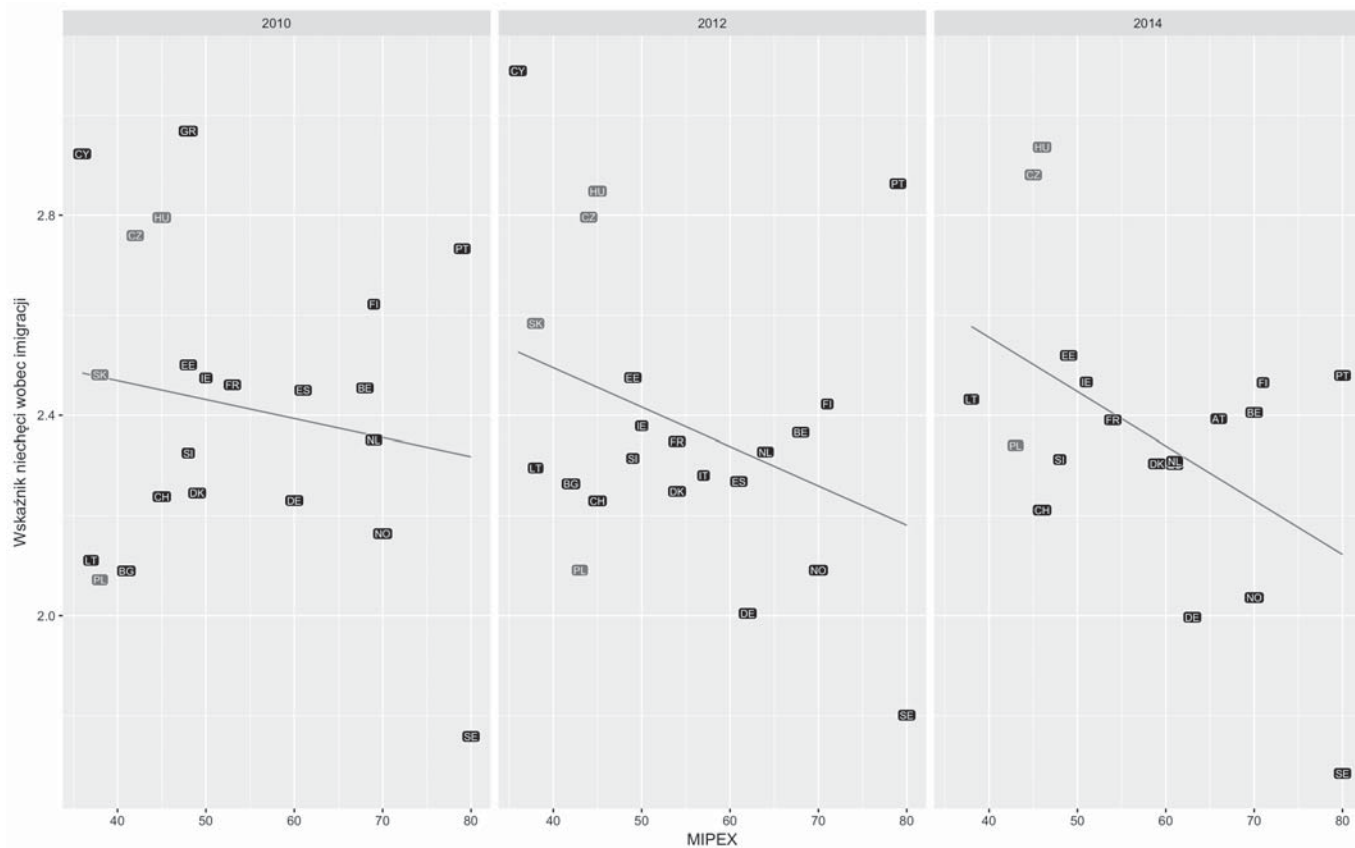
Rysunek 6 sugeruje, że istnieje nietrywialna negatywna korelacja pomiędzy poziomem otwartości polityk integracyjnych a poziomem lęku wśród opinii publicznej. To znaczy, że im bardziej otwarta i równościowa jest polityka imigracyjna i integracyjna, tym niższy w poziom poczucia zagrożenia migracją. Trzeba jednak zauważyć, że diagram ten i zawarte w nim informacje nie mówią nam, skąd się bierze związek między polityką migracyjną i integracyjną danego kraju a opiniami jego obywateli i obywateli. Jest możliwe, że polityki migracyjne i integracyjne danego kraju są konsekwencją poziomu otwartości jego obywateli i obywateli, i na odwrót – że otwarte polityki prowadzą do większej otwartości wyrażanej przez opinię publiczną.

Ponadto, jak pokazuje rysunek 6, Polska stanowiła w latach 2010–2014 obserwację odstającą od ogólnego trendu, w tym pozostałych krajów grupy V-4. Mimo iż indeks MIPEX dla przedstawionych lat wskazywał, że polityki naszego kraju są zamknięte wobec migracji, to przeciętne poczucie zagrożenia nie było wysokie.

Rysunek 7 sugeruje, że związek między poziomem niechęci a polityką imigracyjną i integracyjną nie jest tak silny, jak w przypadku poczucia zagrożenia (lęku). W roku 2008 korelacja między poziomem niechęci a politykami integracyjnymi była nikła, w 2012 umiarkowana, a tylko w 2014 wysoka. (Nieprezentowane tutaj analizy pokazują jednak, że zarówno w przypadku lęku, jak i niechęci, związek polityk integracyjnych i opinii na temat imigracji jest statystycznie istotny). Polska ponownie jednak odbiega od ogólnego trendu – mimo zamkniętej polityki migracyjnej i integracyjnej poziom niechęci jest relatywnie niski.

Rysunek 6. Związek między średnim poczuciem zagrożenia imigracją a polityką integracyjną (indeks MIPEX). Szarym kolorem zaznaczono kraje V-4, a linia to krzywa najlepszego dopasowania

Rysunek 7. Związek między średnim poczuciem niechęci wobec imigracji a polityką integracyjną (indeks MIPEX). Szarym kolorem zaznaczono kraje V-4, a linia to krzywa najlepszego dopasowania

Podsumowanie

W ostatnich latach większość krajów Unii Europejskiej doświadczyła albo kryzysu ekonomicznego (2008 rok), albo fal napływu migrantów czy to z innych krajów Unii Europejskiej (szczególnie w latach poakcesyjnych), czy pozaeuropejskich (szczególnie z Bliskiego Wschodu i Afryki). Polska żadnego z tych zjawisk nie doświadczyła. Mimo to dane z ostatnich dwóch fal ESS wskazują, że przeciętny poziom lęku i niechęci wobec imigracji się w Polsce podniosły. Warto jednak zauważyć, że do roku 2014 Polska stanowiła ewenement w regionie i w Europie – poziom jednego i drugiego wskaźnika był niższy niż średnia europejska i średnia dla krajów V-4 o podobnej historii i uwarunkowaniach.

Co więcej, obecny poziom lęku i niechęci w Polsce wskazuje, że przeciętny Polak i przeciętna Polka są w zasadzie neutralni wobec imigracji. Zarówno w przypadku jednej i drugiej miary, pomimo wzrostu wartości obydwu wskaźników, przeciętne opinie lokują nas po środku skali (średnia niechęć w Polsce w 2018 roku wyniosła 2,56, a średni lęk – 4,59) – widzimy przeciętnie mniej więcej tyle

samo korzyści, co zagrożeń związanych z imigracją, i uważamy, że Polska powinna zezwalać na przyjazd migrantom i migrantkom, ale raczej w sposób kontrolowany. Kogo szczególnie powinna dotyczyć kontrola i wobec których migrantów i migrantek jesteśmy zdecydowanie niechętni, opisuję w kolejnym tekście.

Bibliografia

- Andrejuk K. 2016. *Opinie o kryteriach przyjmowania imigrantów oraz ich wpływie na społeczeństwa przyjmujące w krajach jednolitych kulturowo i wielokulturowych*. W: P. Sztabiński (red.), *Wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego 2002–2015*. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN, s. 48–60.
- Bieńkowski M., A. Świdorska. 2017. *Postawy wobec imigrantów i uchodźców: Panel Badań Społecznych CBU*. Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami.
- Billiet J., Meuleman B., De Witte H. 2014. *The Relationship Between Ethnic Threat and Economic Insecurity in Times of Economic Crisis: Analysis of European Social Survey Data*. „Migration Studies” 2(2): 135–161.
- Callens M-S. 2015. *Integration Policies and Public Opinion: In Conflict or in Harmony?*. „Luxemburg Institute of Socio-Economic Research (LISER) Working Papers” 92.
- Carlsson M., Rooth D-O. 2016. *Employer Attitudes, the Marginal Employer and the Ethnic Wage Gap*. „Industrial and Labor Relations Review” 69 (1): 227–252.
- Dudek A. 2017. *Polacy na szczytach islamofobii w UE. Boją się i nienawidzą, choć nie ma kogo*. Oko.press, 3.04.2017, <https://oko.press/polacy-szczytach-islamofobii-ue-boja-sie-nienawidza-choc-kogo/> [dostęp 30.04.2018].
- Hainmueller J., Hiscox M. J. 2007. *Educated Preferences: Explaining Attitudes Toward Immigration in Europe*. „International Organization” 61(2): 399–442.
- Janicka K., Bojanowski M. 2008. *Stosunek do imigrantów i polityki migracyjnej w Polsce: specyfika postaw oraz ich uwarunkowania*. „Kultura i Społeczeństwo” 52(2): 111–130.
- Karpiński Z., Wysieńska-Di Carlo K. 2018. *Attitudes towards immigration in Europe 2002–2014: competition, integration, and values*. W: F. Sztabiński, H. Domański, P. Sztabiński (eds), *New Uncertainties and Anxieties in Europe Seven Waves of the European Social Survey*. Berlin: Peter Lang, s. 95–128.
- Każmierkiewicz P. 2015. *Naturalisation Procedures in Visegrad Countries*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Kuntz A., Davidov E., Semyonov M. 2017. *The dynamic relations between economic conditions and anti-immigrant sentiment: A natural experiment in times of the European economic crisis*. „International Journal of Comparative Sociology” 58(5): 392–415.
- Mazuś M. 2017. *Przemoc czy pomoc?. Czy da się zmienić postawy Polaków wobec uchodźców*. „Polityka”, 28.02. 2017, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/1695402,1,czy-da-sie-zmienic-postawy-polakow-wobec-uchodzcow.read> [dostęp 30.04.2018].
- Meuleman B., Davidov E., Billiet J. 2009. *Changing Attitudes Toward Immigration in Europe 2002–2007: A Dynamic Group Conflict Theory Approach*. „Social Science Research” 38: 352–365.
- Meuleman B., Billiet J. 2012. *Measuring Attitudes Toward Immigration in Europe. The Cross-Cultural Validity of the ESS Immigration Scales*. „ASK: Research and Methods” 21(1): 5–29.
- Swedish Migration Agency. 2017. *Facts and Statistics*, <https://www.migrationsverket.se/English/About-the-Migration-Agency/Facts-and-statistics-/Statistics/Overview-and-time-series.html> [dostęp 30.04.2018].
- Schneider S. L. 2008. *Anti-Immigrant Attitudes in Europe: Outgroup Size and Perceived Ethnic Threat*. „European Sociological Review” 24(1): 53–67.
- Soral W., Hansen K., Bilewicz M. 2014. *Stosunek Polaków do imigrantów oraz jego korelaty – na podstawie Polskiego Sondażu Uprzedzeń 2013*. Warszawa: Centrum Badań nad Uprzedzeniami.
- Wysieńska K. 2014. *Opinia publiczna wobec kwestii napływu cudzoziemców*. W: P. Sztabiński, F. Sztabiński (red.), *Polska–Europa. Wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego 2002–2012*. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN, s. 48–60.

Niechęć wobec imigrantów: rasizm i ksenofobia w Polsce na tle europejskim¹

Kinga Wysieńska-Di Carlo

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Słowa kluczowe: niechęć
wobec imigracji, stosunek wobec
mniejszości etnicznych, rasizm,
kryteria przyjmowania imigrantów
i imigrantek

Wstęp

Niechęć wobec imigracji może być spowodowana wieloma czynnikami (na przykład ekonomicznymi, społecznymi czy kulturowymi) i może być „totalna” – nikt nie powinien mieć prawa osiedlać się w danym kraju – lub „selektywna” – prawo do osiedlenia powinno być zarezerwowane wyłącznie dla określonych grup migrantów i migrantek. Grupy te mogą być określone zarówno na podstawie kryterium ekonomicznego (osoby z biednych krajów *versus* osoby z bogatych krajów), jak i etnicznego (osoby z tej samej grupy etnicznej vs. osoby odmienne etnicznie) (Gorodziesky 2011; Gorodziesky, Semyonov 2009, 2016). Polska stanowi kraj homogeniczny etnicznie, o jednym z najniższych w Europie odsetków imigrantów i imigrantek oraz mniejszości etnicznych. Co więcej, większość imigrantów i imigrantek mieszkających i pracujących w Polsce pochodzi z tej samej grupy etnicznej, co grupa dominująca (choć z biedniejszego kraju Europy, to jest Ukrainy; por. Duszczyk, Matuszczyk 2015). Dlatego przyjrzenie się, wobec kogo przeciętny Polak i Polka są szczególnie niechętni, jakie czynniki traktowane są jako ważne przy podejmowaniu decyzji o tym, czy zezwolić komuś na przyjazd i zamieszkanie, i jaki jest stosunek do różnych grup etnicznych – zwłaszcza na tle Europy – jest wyjątkowo ciekawe.

Wyniki omówione poniżej wskazują, że wyższy odsetek respondentów i respondentek z Polski niż z Europy akceptuje otwartą politykę migracyjną osób

---

¹ Bardzo dziękuję dr. Zbigniewowi Karpińskiemu za pomoc w opracowaniu i wizualizacji wyników Europejskiego Sondażu Społecznego. Dokładne rozkłady odpowiedzi na poszczególne pytania sondażu czytelnik może sprawdzić, używając przeglądarki opracowanej przez dr. Karpińskiego.

z biednych krajów europejskich. Jednak w Polsce proporcja osób wykazujących niechęć do mniejszości etnicznych i religijnych jest większa niż w Europie. Ponadto przeciętny Polak i przeciętna Polka uważają, że takie kryterium jak wyznawana religia jest ważne przy podejmowaniu decyzji o zezwoleniu danej osobie na pobyt i zamieszkanie, podczas gdy przeciętny Europejczyk i Europejka uważają to kryterium za nieważne.

Przedstawione w rozdziale wyniki sugerują, że w przypadku Europy, niechęć wobec cudzoziemców i cudzożemek ma charakter niedyskryminujący, podczas gdy w Polsce opiera się na przesłankach kulturowo-etnicznych.

Niechęć wobec różnych grup migrantów

Ogólny wskaźnik niechęci wobec imigracji, który został opisany w poprzednim rozdziale, może zostać rozbity na poszczególne pytania. W ten sposób daje się zilustrować stosunek respondentów i respondentek do różnych grup imigrantów i imigrantek. Spójrzmy zatem na wyniki przedstawione na rysunku 1. Rysunek ten pokazuje odsetki odpowiedzi na pytania, jakim osobom powinno się zezwalać na przyjazd do kraju zamieszkania respondenta i respondentki. Jak widzimy, rysunek ten porównuje rozkłady odpowiedzi na to pytanie w latach 2002 i 2014. Ponadto pozwala na porównanie rozkładów dla Polski z rozkładami dla wszystkich krajów uczestniczących w ESS w tych edycjach².

Wzór odpowiedzi zarówno w Polsce, jak i w Europie³ wskazuje, że najwyższa niechęć jest wobec przyjmowania osób pochodzących z biedniejszych krajów pozaeuropejskich oraz grup etnicznych odmiennych od dominującej. Proporcja respondentów i respondentek, którzy wskazali, że nikomu z tych grup nie powinno się zezwalać na przyjazd, jest w 2014 roku wyższa niż w 2002 roku. Co ciekawe, w tym samym okresie wzrósł również odsetek odpowiadających, którzy uznają, że powinno się przyjmować dużą liczbę migrantów i migrantek z tych (i pozostałych) grup. Wskazuje to na rosnącą polaryzację opinii na temat imigracji tak w Polsce, jak i Europie (por. Heath, Richards 2016).

Rysunek 1 zawiera jeszcze jedną ciekawą informację. Między 2002 a 2014 wzrósł w Polsce odsetek osób uważających, że powinno się zezwalać na przyjazd i osiedlenie znacznej liczbie migrantów i migrantek z biedniejszych krajów Europy.

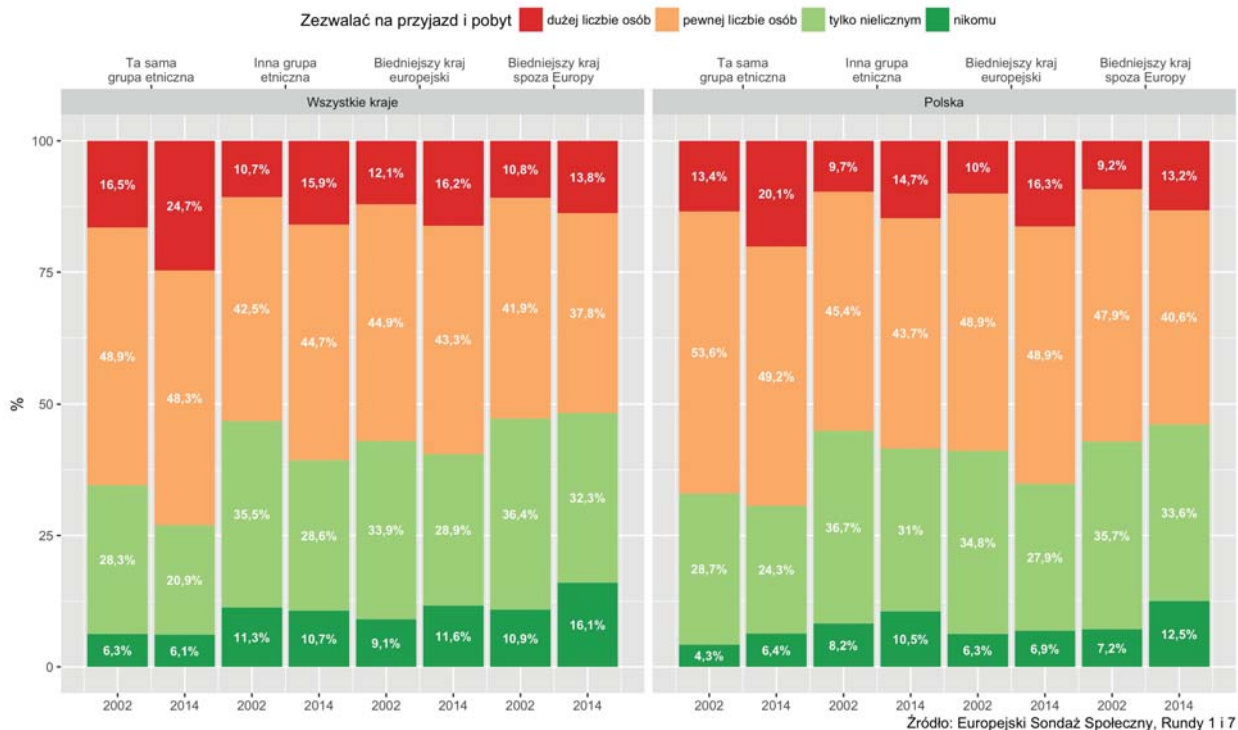

Wyższy odsetek respondentów i respondentek z Polski niż z Europy akceptuje otwartą politykę imigracyjną osób z biednych krajów europejskich. Jednak w Polsce proporcja osób wykazujących niechęć do mniejszości etnicznych i religijnych jest większa niż w Europie.

---

² W pierwszej (2002 rok) i siódmej (2014 rok) edycji ESS uczestniczyły zasadniczo te same kraje za wyjątkiem Litwy i Estonii. Odsetki odpowiedzi przy wyłączeniu tych krajów różnią się minimalnie, dlatego przedstawione wyniki uwzględniają te kraje.

³ Podobnie jak w poprzednim rozdziale, również w tym przez wszystkie kraje europejskie albo „Europę” rozumiem wszystkie kraje, które uczestniczyły w danej edycji ESS.

Rysunek 1. Poziom niechęci wobec różnych grup migrantów w 2002 i 2014 roku w Polsce i Europie

Trudno jednak ocenić, czy zmiana w opiniach jest wynikiem zwiększonego kontaktu z imigrantami i imigrantkami w Polsce, czy raczej doświadczeń emigracyjnych Polek i Polaków. W tym okresie dramatycznie wzrósł bowiem zarówno odsetek imigrantów i imigrantek z Ukrainy i pozostałych europejskich republik postsowieckich w naszym kraju, jak i polskich emigrantów i emigrantek w krajach „starej” Unii.

Osoby odmiennie etniczne versus osoby biedne

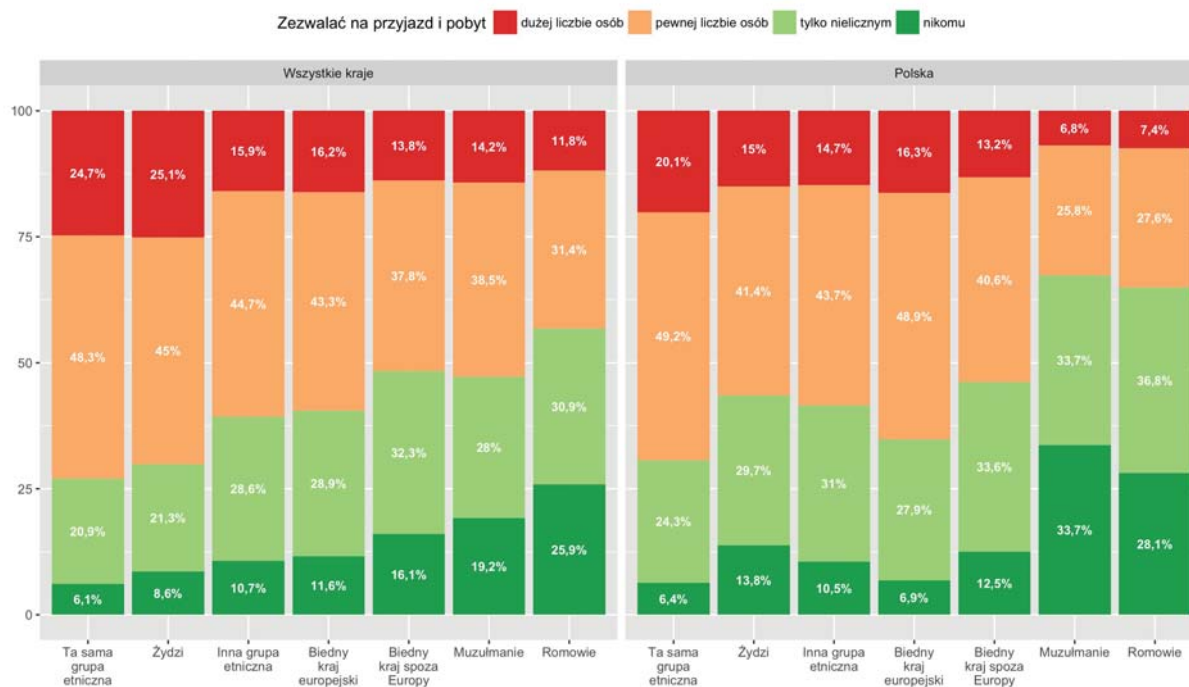
Wyniki przedstawione powyżej sugerują, że opinie w Polsce i Europie rozkładają się podobnie i że najwyższy poziom niechęci w obu przypadkach jest wobec osób odmiennych etnicznie (niezależnie od tego, skąd pochodzą). Przyjrzyjmy się jednak dokładniej temu, czy rzeczywiście Polska i Europa są podobne w tym, wobec kogo są niechętnie i do jakiego stopnia.

W 7. fali badania ESS (2014 rok) respondentom i respondentkom zadano nie tylko pytania o ich stosunek do ogólnie zdefiniowanych grup migranckich, ale także o stosunek do konkretnych grup etnicznych lub religijnych – Żydów, muzułmanów i Romów. Rysunek 2 przedstawia relatywne częstości odpowiedzi na te pytania w Polsce i Europie.

Jak łatwo zauważyć, choć stosunek do ogólnie zdefiniowanych grup migrantów i migrantek jest podobny w Polsce i w Europie (wyjątek stanowi tu wyższy odsetek respondentów i respondentek z Polski, którzy akceptują imigrację z biedniejszych krajów europejskich), to stosunek do konkretnych grup się różni. I choć zarówno w Polsce, jak i w Europie poziom antysemityzmu, islamofobii i romofobii jest wysoki, to w Polsce proporcja osób wskazujących, że nie należy zezwalać na przyjazd nikomu lub wyłącznie nielicznym osobom o pochodzeniu żydowskim, romskim lub wyznaniu muzułmańskim, jest wyraźnie wyższa. Spójrzmy najpierw na stosunek do osób pochodzenia żydowskiego. Odsetek odpowiedzi wskazujących, że nie powinno się zezwalać nikomu lub nielicznym osobom o takim pochodzeniu na przyjazd i osiedlenie wynosi w Europie 29,9%, podczas gdy w Polsce – 43,5%. Proporcja odpowiedzi niechętnych wobec muzułmanów i muzułmank różni się jeszcze bardziej – podczas gdy niecała połowa (47,2%) respondentów i respondentek z Europy uważa, że nie powinno się zezwalać na ich przyjazd i osiedlenie lub zezwalać tylko niewielkiej ich liczbie, w Polsce odsetek tych samych odpowiedzi wynosi prawie dwie trzecie (66,8%). W przypadku Romów i Romek odsetki te wynoszą odpowiednio 56,8% w Europie i 64,9% w Polsce.

Choć bez dodatkowych analiz trudno formułować twierdzenia o ogólnych prawidłowościach, powyższe dane sugerują, że w Europie relatywnie wyższy niż w Polsce jest odsetek osób przeciwnych migracji w ogóle (bez względu na przy-

Rysunek 2. Poziom niechęci wobec różnych grup migrantów i mniejszości etnicznych lub religijnych w 2014 roku w Polsce i w Europie

Źródło: Europejski Sondaż Społeczny, Runda 7

należność etniczną, pochodzenie geograficzne czy status ekonomiczny), natomiast w Polsce relatywnie wyższy jest odsetek osób, dla których stosunek do imigracji ma podłoże etniczno-rasowe.

Skąd taki poziom niechęci?

W 7. fali ESS zadano respondentom i respondentkom również pytania wprost mierzące poziom akceptacji dla przekonań rasistowskich. Pytania te miały następujące brzmienie: *Czy uważa P, że ludzie niektórych ras lub grup etnicznych rodzą się mniej inteligentni niż inni?; Czy uważa P, że ludzie niektórych ras lub grup etnicznych rodzą się bardziej pracowici niż inni?; Myśląc o współczesnym świecie, czy uważa P, że niektóre kultury są znacznie lepsze niż inne, czy też że wszystkie kultury są równe?*

Proporcja respondentów i respondentek akceptujących twierdzenie o prymacie jednych kultur nad innymi jest w Polsce i w Europie w zasadzie identyczna i wysoka. Niemal połowa respondentów i respondentek w Polsce i Europie akceptuje podstawy rasizmu kulturowego.

O ile pierwsze dwa pytania mierzą akceptację poglądów określanych jako rasizm biologiczny, o tyle ostatnie pytanie odnosi się do rasizmu kulturowego. Mówiąc dokładniej, w naukach społecznych zwraca się uwagę, że współczesne formy rasizmu są dużo bardziej zawoalowane niż te, które dominowały w XIX i pierwszej połowie XX Wieku (Clair, Denis 2015; Wren 2001). Jako że *explicite* wyrażane przekonania o wyższości jednych „ras” nad innymi, mające swe podłoże w naukowo obalonych teoriach biologicznego zróżnicowania między „rasami”, spotykają się z sankcjami społecznymi i prawnymi, współczesny rasizm odnosi się raczej do różnic w zakresie etniczno-kulturowym i podkreśla prymat kultury europejskiej. Przyjmuje on różne postaci – od stwierżeń o charakterze moralno-symbolicznym, które racjonalizują brak poparcia dla polityk afirmatywnych (na przykład „migranci przyjeżdżają siedzieć na »socjalu«” czy „okres kolonialny skończył się już dawno temu”), po stwierdzenia o charakterze kulturowym („migranci mają wiele dzieci, bo są nieodpowiedzialni”, „»Cyganów« uczy się żebrać i kraść od urodzenia”)⁴.

Rysunek 3 przedstawia odsetek odpowiedzi pozytywnych na tak zadane pytania, obliczony po odrzuceniu odpowiedzi „Nie wiem” i „Odmawiam odpowiedzi”. Jak można zauważyć, proporcja respondentów i respondentek akceptujących twierdzenie o prymacie jednych kultur nad innymi jest w Polsce i w Europie w zasadzie identyczna i wysoka. Niemal połowa respondentów i respondentek w Polsce i Europie akceptuje podstawy rasizmu kulturowego.

W krajach europejskich odsetek osób akceptujących pogląd, że niektóre rasy i grupy etniczne są bardziej pracowite niż inne jest wyższy niż w Polsce.

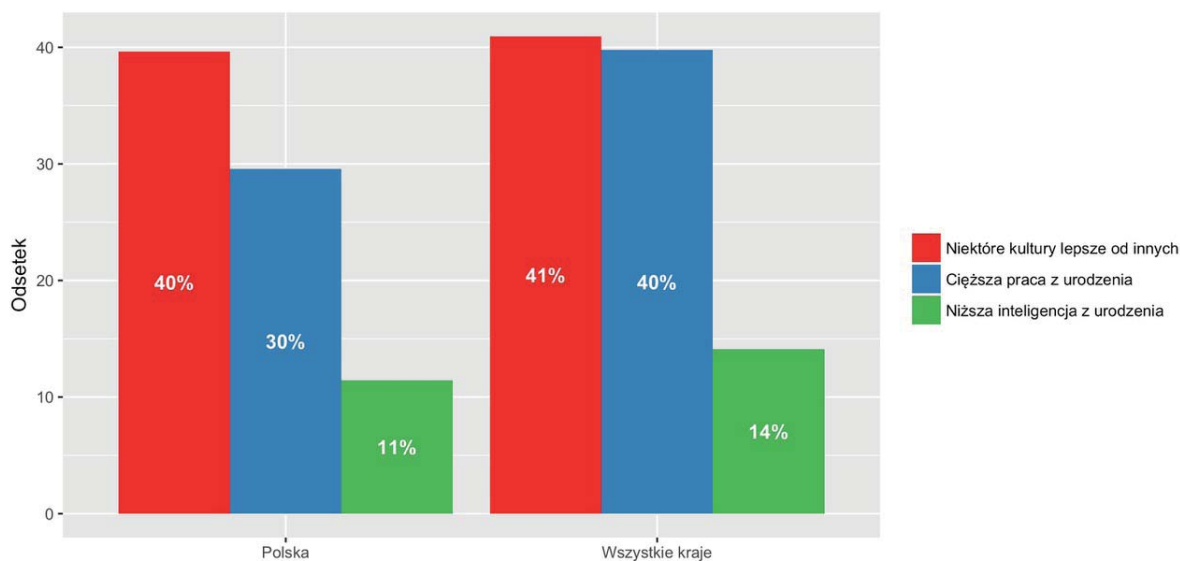
⁴ Rasizm kulturowy ma swoje źródła w tak zwanej teorii modernizacji. Więcej na jej temat i współczesny stosunek do różnych kultur można przeczytać w Leszczyński 2016.

W Polsce mniej więcej co trzeci respondent i respondentka akceptuje to klasycznie rasistowskie stwierdzenie, podczas gdy w Europie – cztery na dziesięć osób.

Akceptacja dla najbardziej zdyskredytowanego twierdzenia o biologicznych różnicach w inteligencji pomiędzy „rasami” i grupami etnicznymi jest stosunkowo niska i Polsce, i w Europie – akceptuje je mniej więcej jedna na dziesięć osób. Biorąc jednak pod uwagę odpowiedzi na pozostałe pytania, można się zastanawiać, czy rzeczywiście tylko tyle osób akceptuje te twierdzenia, czy tylko tyle osób otwarcie się do nich przyznaje. Efekt społecznych oczekiwań w przypadku tego pytania może być znaczący i dużo wyższy niż w przypadku pytania o kulturowe podstawy rasizmu czy biologiczne różnice w pracowitości. Co więcej, wiedza o tym, że nie istnieje genetyczny związek pomiędzy „inteligencją” a „rasą”, jest dość powszechna dzięki olbrzymiej liście publikacji, które pojawiły się zarówno po kontrowersyjnej publikacji *The Bell Curve* (Herrnstein, Murray 1994) – np. Fischer et al. (1996), jak i wypowiedziach Jamesa Watsona (laureata Nagrody Nobla w dziedzinie biologii za jego prace nad strukturą DNA) – np. w dzienniku „Guardian”. Wiedza o tym, że nie istnieje związek pomiędzy „pracowitością” a „rasą” i że nie ma żadnego obiektywnego powodu, żeby formułować twierdzenia o prymacie jednych kultur nad innymi lub motywacji i pracowitości osób pochodzących z jednych kultur czy grup etnicznych w porównaniu z innymi, jest jednak dużo mniej rozpowszechniona (nawet wśród naukowców; por. Leszczyński 2016).

Skoro to raczej nie uprzedzenia rasistowskie i ksenofobiczne odróżniają Polskę od Europy – mimo że to w Polsce czynnik etniczny wydaje się ważniejszy niż w Europie, jeśli chodzi o poziom niechęci do różnych grup imigranckich

Rysunek 3. Poglądy rasistowskie w Polsce i Europie. 2014 rok (uwzględniono wyłącznie osoby, które udzieliły ważnych odpowiedzi na pytania)

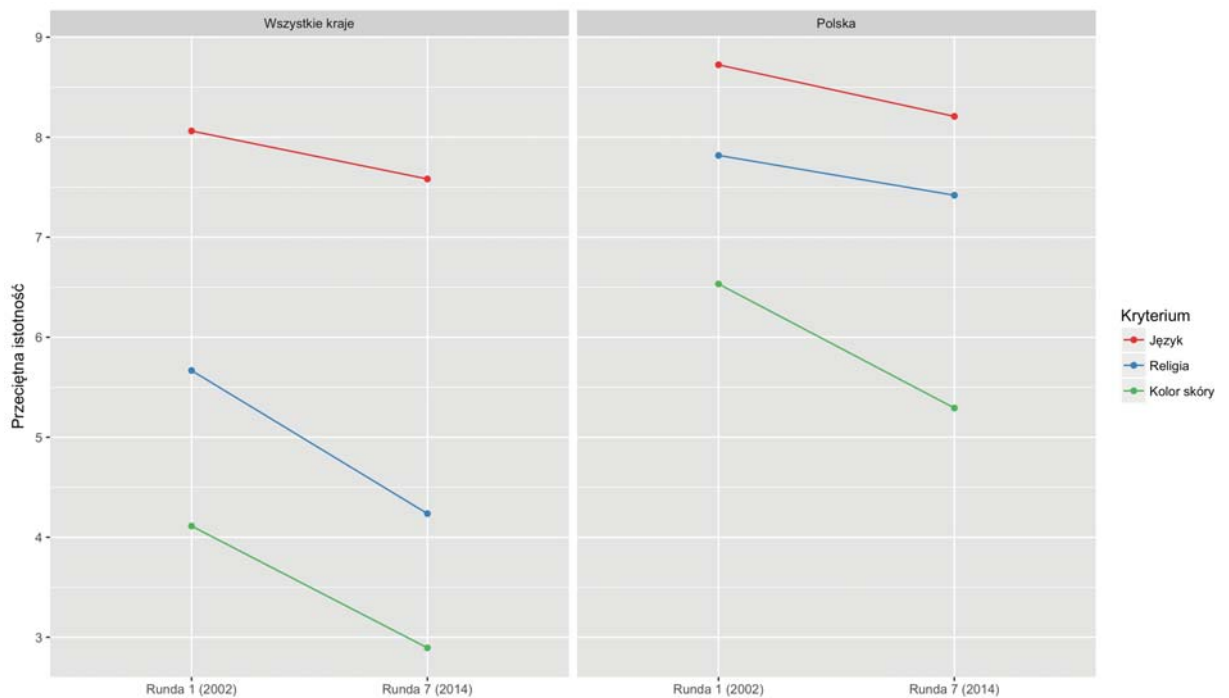

Źródło: Europejski Sondaż Społeczny, Runda 7

i mniejszościowych – to spójrzmy na odpowiedzi na pytania, jakie czynniki powinny wpływać na decyzję, czy zezwolić komuś na przyjazd i osiedlenie w danym kraju. W 1. i 7. edycji ESS zadano respondentom i respondentkom następujące pytania: *Proszę powiedzieć, na ile P. zdaniem znajomość języka urzędowego lub języków urzędowych Polski powinna być ważna przy decydowaniu o tym, czy osobie urodzonej, wychowanej i żyjącej poza Polską pozwolić na przyjazd i zamieszkanie w Polsce; Proszę powiedzieć, na ile P. zdaniem wychowanie w tradycji chrześcijańskiej powinno być ważne przy decydowaniu o tym, czy osobie urodzonej, wychowanej i żyjącej poza Polską pozwolić na przyjazd i zamieszkanie w Polsce; Proszę powiedzieć, na ile P. zdaniem kolor skóry powinien być ważny przy decydowaniu o tym, czy osobie urodzonej, wychowanej i żyjącej poza Polską pozwolić na przyjazd i zamieszkanie w Polsce.*

Rysunek 4. Kryteria przyjmowania imigrantów i imigrantek w 2002 i 2014 roku w Polsce i Europie

Respondenci i respondentki mogli ocenić ważność każdego kryterium na skali 1–10.

Źródło: Europejski Sondaż Społeczny, Rundy 1 i 7

Średnie opinie na te pytania przedstawione zostały na rysunku 4. Zarówno w Europie, jak i w Polsce, przeciętny respondent i respondentka zgadzają się, że pierwszym w kolejności kryterium przyjmowania imigrantów i imigrantek powinien być ich poziom znajomości języka kraju przyjmującego, potem religia, a na koniec kolor skóry. O ile jednak w przeciętnej opinii Polaków i Polek i Europejczyków i Europejek panuje zgoda co do tego, że język jest bardzo ważny, o tyle

różniliśmy się i różnimy w opiniach co do tego, jak ważne są religia i kolor skóry. W przeciętnej opinii europejskiej religia i kolor skóry w 2002 roku oceniane były odpowiednio jako raczej ważne i raczej nieważne. W tym samym roku, w polskiej opinii, religia była niemal tak samo ważna jak język, a kolor skóry, choć wyraźnie traktowany jako kryterium trzeciorzędne, cały czas uznawany był za raczej ważny. W 2014 roku różnice między Polską a Europą w przeciętnej ocenie, jak ważne są te dwa ostatnie kryteria, pogłębiły się. O ile w Polsce religia cały czas jest traktowana jako bardzo ważna, o tyle w Europie religia obecnie oceniana jest jako raczej nieważna. Kolor skóry, który w europejskiej opinii oceniany jest jako zupełnie nieważny, w polskiej opinii w tym samym czasie oceniony został jako ani ważny, ani nieważny. (Ten ostatni wynik może sugerować, że albo opinie na temat tego czynnika są spolaryzowane, albo respondenci i respondentki uważają, że w niektórych przypadkach jest ważny w niektórych nie albo że unikają odpowiedzi).

Odpowiedzi na pytania o kryteria przyjmowania imigrantów i imigrantek traktować można zarówno jako pośrednią miarę rasizmu, jak i pośrednią miarę tego, w stosunku do jakich grup opinia publiczna jest szczególnie niechętna. W kontekście przedstawionych wyżej wyników dotyczących niechęci wobec poszczególnych grup imigrantów i imigrantek, rezultaty przedstawione na rysunku 4 sugerują, że postawiona warunkowo hipoteza o tym, że w Europie niechęć jest raczej do imigracji w ogóle (niezależnie od pochodzenia, religii czy geografii), natomiast w Polsce do imigrantów i imigrantek wyróżnionych na tle rasowo-etnicznym staje się mocniejsza. Mówiąc inaczej, skoro w Polsce wyższy odsetek osób niż w Europie wskazuje na niechęć wobec określonych grup etnicznych (Żydów, muzułmanów i Romów) i skoro w przeciętnej opinii takie czynniki jak religia i kolor skóry są odpowiednio bardzo ważne i co najmniej nie bez znaczenia, sugeruje to raczej ksenofobiczne niż ogólnie antyimigranckie nastawienie. Z kolei w Europie, biorąc uwagę relatywnie niższe znaczenie przypisywane religii i kolorowi skóry i biorąc pod uwagę stosunkowo bardziej wyrównane odsetki osób sprzeciwiających się migrantom z mniejszości etnicznych i religijnych, to wydaje się bardziej prawdopodobne, że niechęć jest raczej do migrantów w ogóle niż na tle ksenofobicznym.

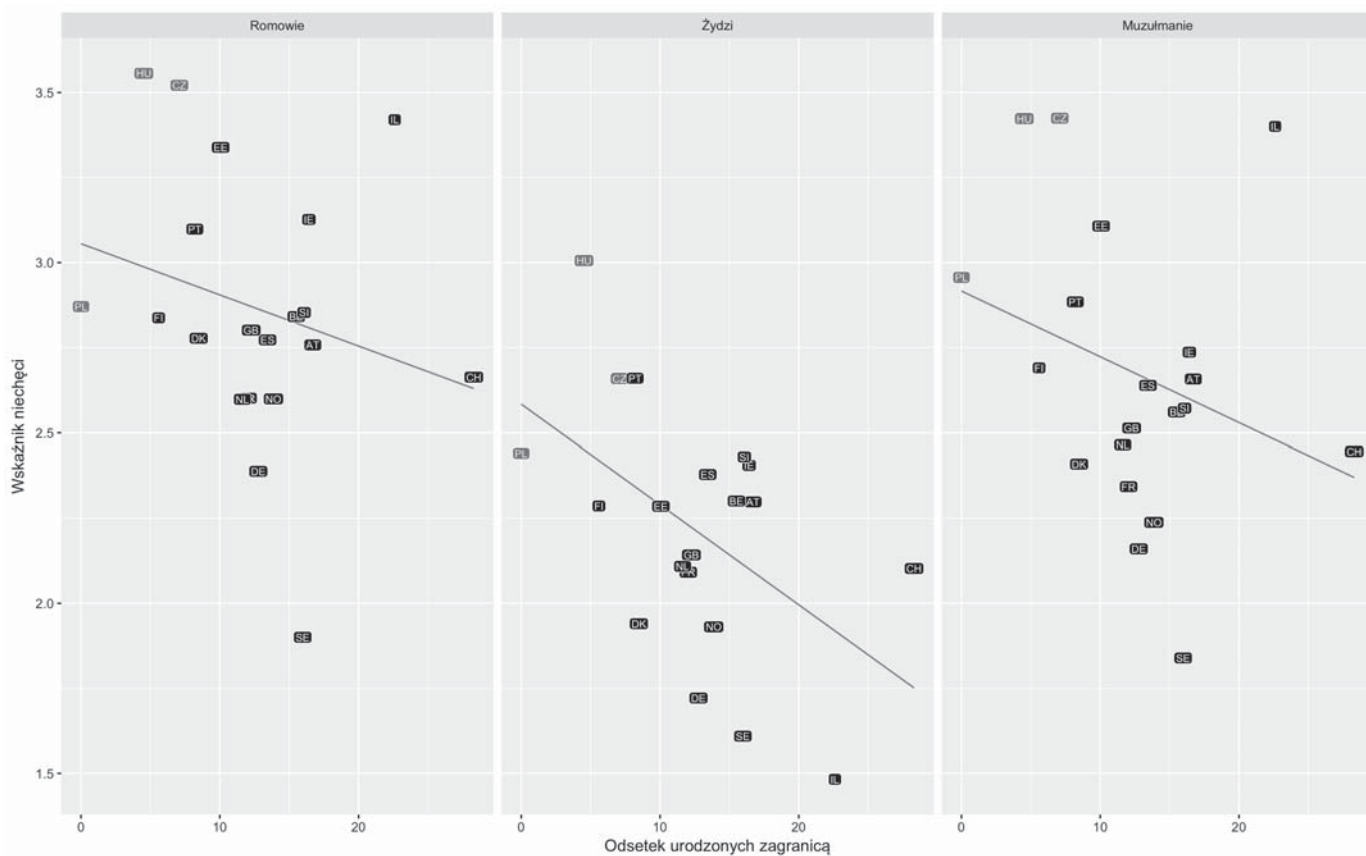

Wyniki przedstawione w niniejszym rozdziale sugerują, że o ile w Europie niechęć jest raczej totalna (to znaczy wobec imigracji w ogóle), o tyle w Polsce ma podłoże etniczno-kulturowe (ksenofobiczne).

Postawy bez podmiotu albo że boimy się niewiadomej...

Jeden z najbardziej cenionych polskich socjologów Jerzy Szacki postawił pierwszy tezę o polskim antysemityzmie bez Żydów. Współcześnie można też postawić tezę o polskiej islamofobii bez muzułmanów, romofobii bez Romów i nastawie-

Rysunek 5. Związek między odsetkiem osób urodzonych za granicą a niechęcią wobec Romów, Żydów i muzułmanów. Wyróżniono kraje V-4, linia zaś to krzywa najlepszego dopasowania

niu antyimigranckim bez imigrantów i imigrantek. Tezy te wpisują się w teorię konfliktu grupowego modyfikowanego przez kontakt grupowy. Teoria ta mówi, najprościej rzecz ujmując, że im więcej imigrantów i imigrantek, tym wyższe poczucie zagrożenia ich obecnością, ale że poczucie zagrożenia i niechęć wobec osób odmiennych będą osłabiane przez bezpośrednie – zwłaszcza regularne kontakty – między społecznością przyjmującą i napływową (Schlueter, Scheepers 2010; Schneider 2008). Jeśli brakuje tych kontaktów, to nawet w przypadku nieobecności osób odmiennych etnicznie wyobrażone zagrożenia będą wpływały na poziom niechęci wobec mniejszości. Rysunek 5 przedstawia diagramy korelacyjne pokazujące związek pomiędzy odsetkiem osób urodzonych za granicą w poszczególnych krajach europejskich a poziomem niechęci wobec osób należących do trzech grup etnicznych wspomnianych wyżej, to jest Żydów, muzułmanów i Romów.

Jak można zauważyć, kierunek korelacji jest w każdym przypadku ten sam – im mniej osób urodzonych za granicą (a zatem im mniejsza szansa na bezpośredni kontakt z różnymi kulturami i mniejszościami), tym wyższy wskaźnik niechęci. Siła korelacji jest większa w przypadku Żydów niż w przypadku Romów i muzułmanów, ale kierunek związku jest zawsze ten sam.

Podsumowanie

W tekście *Zmiany w opiniach wobec imigracji w Polsce na tle europejskim* w tym tomie podkreślałam, że obecnie obserwowany w Polsce przeciętny uogólniony poziom niechęci wobec imigracji stanowi w zasadzie postawę neutralną i jest niewiele wyższy od średniej niechęci w Europie. Uogólniony wskaźnik niechęci maskuje jednak niuanse związane z tą postawą, to jest na ile niechęć jest wynikiem totalnej opozycji wobec napływu cudzoziemców i cudzożemek niezależnie od ich pochodzenia i przynależności etnicznej bądź religijnej, a na ile jest ona selektywna i ogranicza się tylko do określonych grup – osób biednych lub odmiennych etnicznie.

Wyniki przedstawione w niniejszym rozdziale sugerują, że o ile w Europie niechęć jest raczej totalna (to znaczy wobec imigracji w ogóle), o tyle w Polsce ma podłoże etniczno-kulturowe (ksenofobiczne).

Bibliografia

- Clair M., Denis J.S. 2015. *Sociology of racism*. W: Wright, J.D. (ed.), *The International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* 19, s. 857–863.
- Duszczyk M., Matuszczyk K. 2015. *A One-Way Ticket? Migration in Europe from the Perspective of CEE Countries*. Warszawa: Central and Eastern Europe Development Institute.
- Fischer C. S., Hout M., Jankowski, M. S., Lucas S.R., Swidler A., Voss K. 1996. *Inequality by Design. Cracking the Bell Curve Myth*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gorodzeisky A. 2011. *Who are the Europeans that Europeans prefer? Economic conditions and exclusionary views toward European immigrants*. „International Journal of Comparative Sociology” 52(1–2), 100–113.
- Gorodzeisky A., Semyonov M. 2009. *Terms of exclusion: Public views towards admission and allocation of rights to immigrants in European countries*. „Ethnic and Racial Studies” 32(3), 401–423.
- Gorodzeisky A., Semyonov M. 2016. *Not only competitive threat but also racial prejudice: Sources of anti-immigrant attitudes in European societies*. „International Journal of Public Opinion Research” 28(3), 331–354.
- Heath A., Richards L. 2016. *Attitudes towards immigration and their antecedents*. „ESS Topline” 7, 3–14.
- Herrnstein, R., Murray Ch. 1994. *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*. Free Press, Nowy Jork, NY.
- Leszczyński A. 2016. *Eksperymety na biednych*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej i Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Rutherford A. 2014. *He may have unravelled DNA, but James Watson deserves to be shunned*. „The Guardian” 1 grudnia, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/dec/01/dna-james-watson-scientist-selling-nobel-prize-medal> [dostęp 01.05.2018].
- Schlueter E., Scheepers P. 2010. *The relationship between out-group size and anti-outgroup attitudes: A theoretical synthesis and empirical test of group threat and intergroup contact theory*. „Social Science Research” 39(2), 285–295.
- Schneider S.L. 2008. *Anti-immigrant attitudes in Europe: Out-group size and perceived ethnic threat*. „European Sociological Review” 24(1), 53–67.
- Wren K. 2001. *Cultural racism: something rotten in the state of Denmark?*. „Social & Cultural Geography” 2(2), 141–162.

Postawy wobec bezpieczeństwa energetycznego w Europie

Ewa Rokicka

Instytut Socjologii UŁ

Słowa kluczowe:
bezpieczeństwo energetyczne,
postawy wobec odnawialnych
i nieodnawialnych źródeł energii,
poczucie bezpieczeństwa
energetycznego, gotowość do
zmniejszania zużycia energii

Spółeczny wymiar bezpieczeństwa energetycznego

Badania nad postawami Europejczyków wobec bezpieczeństwa energetycznego i zmian klimatu, dwóch powiązanych ze sobą zagrożeń cywilizacyjnych o charakterze globalnym, mają duże znaczenie z punktu widzenia polityki środowiskowej i energetycznej, zorientowanej na łagodzenie negatywnych oddziaływań człowieka na środowisko naturalne. Świadomość społeczną obywateli we wskazanych obszarach poddano pomiarowi w ramach 8. edycji Europejskiego Sondażu Społecznego. Terenowa faza badań polskiego komponentu ESS realizowana była przez IFiS PAN. Moduł klimatyczno-energetyczny opracowano na wersji zbioru danych wynikowych ESS 8 dla osiemnastu krajów, w tym trzynastu należących do Unii Europejskiej oraz Szwajcarii, Islandii, Norwegii, Rosji oraz Izraelu.

Zagadnienia badawcze związane z bezpieczeństwem energetycznym dotyczyły następujących kwestii:

- (1) preferencji energetycznych,
- (2) obaw dotyczących bezpieczeństwa energetycznego,
- (3) norm regulujących zachowania przyjazne dla środowiska i przekonań na temat ich skuteczności.

Artykuł prezentuje główne wnioski dotyczące wskazanych zagadnień w perspektywie porównawczej. Wskazuje na względne znaczenie krajowych zmiennych kontekstowych w kształtowaniu poczucia bezpieczeństwa energetycznego obywateli, ich gotowości do zachowań zmniejszających zużycie energii oraz deklarowanych preferencji energetycznych.

Analizując poglądy i opinie na temat bezpieczeństwa energetycznego, warto podkreślić, iż odnoszą się one do pojęcia wielowymiarowego. Dla przykładu możemy mówić o wymiarze geologicznym i politycznym tego bezpieczeństwa, a także wymiarze ekonomicznym, ekologicznym, infrastrukturalnym i strategicznym. W literaturze przedmiotu dominuje pogląd o trójwymiarowości bezpieczeństwa energetycznego, na które składa się bezpieczeństwo dostaw (wymiar techniczny), konkurencyjność cenowa nośników energii (wymiar ekonomiczny) oraz zrównoważony rozwój (wymiar środowiskowy) [por. Kemmler, Spreng 2007; Kaczmarek 2010; Szczerbowski 2013]. W definicjach często pomija się natomiast wymiar społeczny, rozumiany jako poparcie społeczne dla określonej polityki energetycznej oraz dostęp do niezależnej informacji (Sovacool, Mukherjee 2011; Kessels et al. 2008). Bezpieczeństwo energetyczne zawiera zatem w sobie także elementy subiektywne, to jest percepcję wszystkich wyżej wymienionych wymiarów razem i każdego z osobna. Wyartykułowane przez ludzi opinie, obawy, oceny są faktami społecznymi, nawet jeśli nie znajdują potwierdzenia w rzeczywistości. Co więcej, sytuacje takie nie należą do rzadkości. Z badań nad postawami, w tym postawami dotyczącymi ochrony środowiska, wynika, że cechuje je przerost komponentu emocjonalno-oceniającego nad pozostałymi komponentami, to jest wiedzą i zachowaniami zorientowanymi na ochronę środowiska (Rokicka 2003). Poczucie bezpieczeństwa w sferze energetycznej, a zwłaszcza w kwestii zasobów, pozostaje zatem w dużej mierze pod wpływem emocji, wyobrażeń i ocen, i jako takie ma wpływ na decyzje polityków. Jak pisze Ryszard Zięba, bez wiedzy na temat skali i zasięgu rozbieżności pomiędzy percepcją zagrożenia a jej realnością nie zrozumiemy toczących się sporów o bezpieczeństwo energetyczne oraz zmianę klimatu (Zięba 2008: 25–27).

Zanim zaprezentowane zostaną wyniki analiz empirycznych, przyjrzyjmy się wybranym faktom obrazującym sytuację w energetyce badanych krajów, pozwalającym lepiej zrozumieć postawy manifestowane przez ich obywateli.

Sytuacja energetyczna w Europie

W dziedzinie energii Europa stoi w obliczu licznych wyzwań, takich jak na przykład: rosnący niedobór paliw kopalnych, duża zależność od importu energii zagrożająca bezpieczeństwu dostaw, wzrost światowego zapotrzebowania na energię oraz wysokie i zmienne ceny energii, rosnące obciążenie dla środowiska naturalnego emisjami gazów cieplarnianych oraz znaczne zapotrzebowanie na inwestycje w infrastrukturę energetyczną.

W obliczu wspomnianych wyzwań UE opracowała dla krajów członkowskich długoterminową strategię działania, mającą na celu zbudowanie do 2050

Z badań nad postawami, w tym postawami dotyczącymi ochrony środowiska, wynika, że cechuje je przerost komponentu emocjonalno-oceniającego nad pozostałymi komponentami, to jest wiedzą i zachowaniami zorientowanymi na ochronę środowiska.

---

roku „konkurencyjnej gospodarki niskoemisyjnej”, w której wskazano na konieczność położenia większego nacisku w energetyce na: (1) odnawialne źródła energii (OZE), (2) kwestię efektywności energetycznej ograniczającej zużycie energii oraz (3) zmniejszenie emisji gazów cieplarnianych.

Realizacja strategii obejmuje szeroką gamę działań przedstawioną w pakiecie klimatyczno-energetycznym, w którym Unia Europejska jako całość zobowiązuje się do 2020 roku zwiększyć udział energii ze źródeł odnawialnych do 20%, zmniejszyć emisję gazów cieplarnianych do co najmniej 20% w porównaniu z 1990 rokiem oraz ograniczyć zużycie energii o 20%¹. Przyjęto w tej sprawie rezolucję. Cele znane jako „20-20-20” są zatem wiążące, przy czym wkład poszczególnych krajów w ich realizację jest zróżnicowany. Na przykład Polska wynegocjowała 15-procentowy udział energetyki odnawialnej w swoim koszyku energetycznym. W przeciwieństwie do Polski, gdzie w walce energetyki konwencjonalnej opartej na węglu z energetyką odnawialną ta ostatnia ponosi porażkę, w Europie są kraje, które niezależnie od polityki Wspólnoty inwestują w odnawialne źródła energii, widząc w nich przyszłość swojej energetyki. Wśród badanych krajów Islandia, Austria, Finlandia, Szwecja, Szwajcaria, Irlandia, a także Niemcy i Belgia prześcigają inne kraje we wprowadzaniu do systemu energetycznego odnawialnych źródeł energii. Z kolei Francja, a także Belgia, Szwajcaria, Szwecja i Słowenia utrzymują energetykę jądrową. W 2015 roku we Francji z tego źródła pochodziło ponad cztery piąte (82,5%) krajowej produkcji energii pierwotnej, a w Belgii udział ten wyniósł prawie dwie trzecie (65,0%)². Spośród badanych krajów siedem w ogóle nie korzystało z energii jądrowej, a rząd Niemiec zapowiedział, że planuje zamknąć wszystkie elektrownie atomowe do 2022 roku.

Jeszcze innym przypadkiem jest brytyjski miks energetyczny. Wprowadzenie opiera się w głównej mierze na paliwach kopalnych (Olkuski 2014), ale jednocześnie jest zdywersyfikowany³.

W przeciwieństwie do Polski, gdzie w walce energetyki konwencjonalnej opartej na węglu z energetyką odnawialną ta ostatnia ponosi porażkę, w Europie są kraje, które niezależnie od polityki Wspólnoty inwestują w odnawialne źródła energii, widząc w nich przyszłość swojej energetyki. Islandia, Austria, Finlandia, Szwecja, Szwajcaria, Irlandia, a także Niemcy i Belgia prześcigają inne kraje we wprowadzaniu do systemu energetycznego odnawialnych źródeł energii.

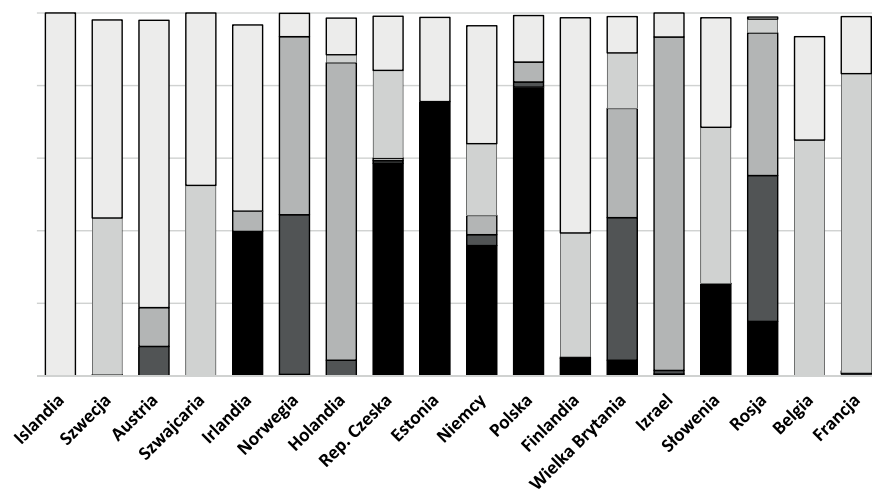
---

¹ Długookresowym celem UE jest osiągnięcie wysokiego poziomu jakości powietrza, bezpiecznego dla zdrowia ludzi i środowiska, zagwarantowanie bezpieczeństwa energetycznego UE oraz konkurencyjności poprzez rozwój bardziej zrównoważonej i niskoemisyjnej gospodarki. Do 2030 roku UE planuje poprawić efektywność energetyczną o 35% oraz zwiększyć udział energii pochodzącej ze źródeł odnawialnych w ogólnym zużyciu energii do 35%. Oprócz ustalenia celu na poziomie UE Parlament Europejski uchwalił, iż państwa członkowskie UE będą określić swoje cele indywidualne, co oznacza, iż odstępianie od przyjętych udziałów może nastąpić pod pewnymi warunkami i nie może przekraczać 10%, <https://www.cire.pl/item,157286,1,0,0,0,0,0,0,pe-zdecydowal-w-sprawie-celow-oze-i-efektywnosci-energetycznej-na-2030-r.html> [dostęp 19.02.2018].

² http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Energy_production_and_imports/pl&olid=140304 [dostęp 19.02.2018].

³ Wielka Brytania jest jednym z liderów rozwoju morskiej energetyki wiatrowej (Kaliski i in. 2011).

■ Paliwa stałe (węgiel) ■ Ropa naftowa ■ Gaz ziemny ■ Energia jądrowa □ Odnawialne źródła energii

Wykres 1. Produkcja energii pierwotnej według typów paliwa 2015. Udział w całkowitej produkcji w %*

* Udziały nie sumują się do 100%, ponieważ w zestawieniu nie uwzględniono produkcji energii pierwotnej ze źródeł należących do kategorii „inne”, to jest nieodnawialnych odpadów, ciepła ze źródeł chemicznych i innych. W przypadku Belgii w danych źródłowych występuje także brak danych w odniesieniu do produkcji energii pierwotnej z ropy naftowej.

Źródło: Eurostat: ec.europa;
IEA: World Energy Statistics.

Udział różnych rodzajów źródeł energii w całkowitej produkcji energii pierwotnej w krajach objętych badaniem ESS 8 przedstawia wykres 1. Dane na wykresie dotyczą roku 2015⁴.

W 2015 roku energia pierwotna produkowana w krajach europejskich pochodziła z różnych źródeł, przy czym w krajach UE najważniejsza pod względem udziału była energia jądrowa (28,9% całkowitej produkcji), następnie energia pochodząca z odnawialnych źródeł energii (26,7%). Udział paliw stałych (głównie węgla) wyniósł prawie jedną piątą, a gazu ziemnego nieco mniej (14,0%). Ropa naftowa (9,8%) była pozostałym, znaczącym źródłem produkcji energii pierwotnej.

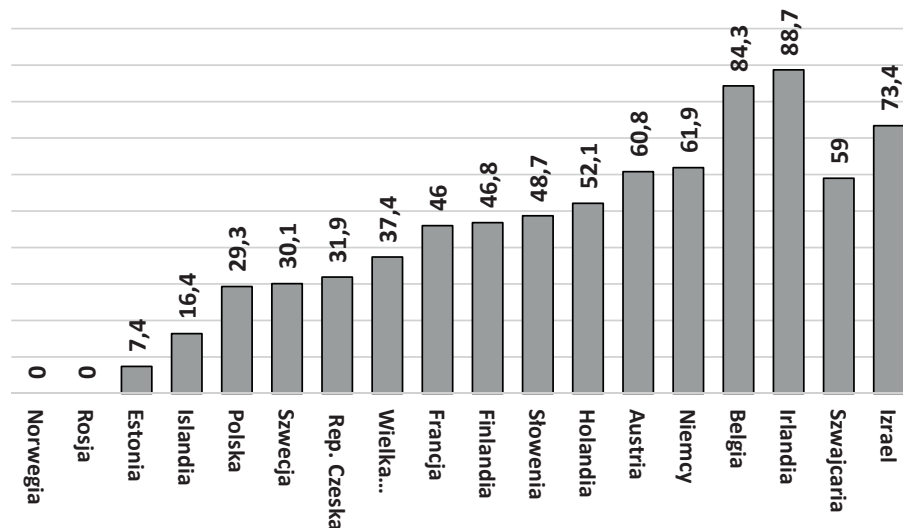
Zdywersyfikowany koszyk energetyczny dla całej Europy przedstawia się korzystnie z punktu widzenia mocy wytwórczych, bezpieczeństwa energetycznego, ochrony środowiska naturalnego oraz zdrowia i bezpieczeństwa ludności (emisji CO₂), ale nie rozwiązuje problemu rosnącego niedoboru produkcji energii w stosunku do jej zużycia. „Malejąca produkcja energii pierwotnej z użyciem węgla kamiennego, węgla brunatnego, ropy naftowej, gazu ziemnego, a w ostatnim okresie energii jądrowej, skutkuje sytuacją, w której zaspokojenie popytu UE jest w coraz większym stopniu uzależnione od importu energii pierwotnej” – czytamy w opracowaniu Eurostatu poświęconym analizie produkcji energii i jej importowi⁵.

⁴ <http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-statistical-books/-/KS-DK-17-001> [dostęp 19.02.2018].

⁵ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Energy_production_and_imports/pl&oldid=140304 [dostęp 19.02.2018].

Wykres 2. Zależność od importu energii netto w zużyciu krajowym brutto i zapasach (w %), 2015

Źródło: IEA; Eurostat.

Uzależnienie krajów objętych badaniem ESS 8 od importu surowców i paliw energetycznych przedstawia wykres 2. Z danych Eurostatu oraz IEA wynika, że w 2015 roku kraje uzależnione od importu surowców energetycznych i energii w ponad 50% to Irlandia, Belgia, Niemcy, Austria, Szwajcaria i Holandia. Sytuacja Polski jest zdecydowanie korzystniejsza. Uzależnienie naszego kraju od importu energii wynosi nieco poniżej 30%, co sytuuje Polskę wśród krajów o stosunkowo niskim poziomie uzależnienia. W mniejszym stopniu niż Polska uzależnione od importu energii są tylko Islandia i Estonia. Kraje o stosunkowo niskim poziomie energetycznego uzależnienia od importu bazują w dużym stopniu na swoich naturalnych paliwach kopalnych (np. Czechy, Polska) lub na źródłach odnawialnych (np. Islandia, Szwecja). Eksporterem netto energii jest jedynie Rosja i Norwegia (zob. wykres 2).

Przytoczone dane charakteryzują wąski wycinek rzeczywistości energetycznej składającej się na wizję europejskiego bezpieczeństwa energetycznego. Jej ważnym dopełnieniem są postawy wobec energetyki obywateli osiemnastu krajów, w których przeprowadzono badania surveyowe. Czego zatem dowiadujemy się z badań ESS na temat opinii i poglądów dotyczących bezpieczeństwa energetycznego?

Postawy wobec źródeł energii i bezpieczeństwa energetycznego w świetle wyników Europejskiego Sondażu Społecznego

Poczucie bezpieczeństwa energetycznego

W celu określenia poziomu poczucia bezpieczeństwa energetycznego obywateli poszczególnych krajów i statystycznego wydzielenia podgrup krajów o jego jednorodnym poziomie stworzono syntetyczną skalę, na której ulokowano każdą badaną jednostkę. Podstawą skali była seria pytań dotyczących obaw związanych z:

- przerwami w dostawie energii elektrycznej,
- zbyt wysokimi cenami energii,
- zbyt dużą zależnością kraju od energii importowanej z innych krajów,
- zbyt dużą zależnością kraju od energii wytwarzanej z paliw kopalnych,
- przerwami w dostawie energii z powodu klęsk żywiołowych lub ekstremalnych warunków pogodowych,
- przerwami w dostawie energii z powodu wytwarzania niedostatecznej ilości energii,
- przerwami w dostawie energii z powodu awarii technicznych,
- przerwami w dostawie energii z powodu ataków terrorystycznych.

Respondent, odpowiadając na każde z pytań, wskazywał, na ile martwi się wyżej opisanymi, potencjalnymi zdarzeniami, wybierając na skali wartość od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało w ogóle się nie martwić, a 5 – niezwykle się martwić.

Wszystkie z ośmiu pytań w sposób istotny statystycznie korelowały z pozostałymi⁶. Skale cząstkowe dodano do siebie, tworząc skalę zgeneralizowanego poczucia bezpieczeństwa⁷. Należy tu wyraźnie zaznaczyć, iż w przypadku omawianej skali im wyższa jest wartość indeksu, tym mniej obaw o bezpieczeństwo energetyczne i tym samym większe poczucie bezpieczeństwa energetycznego.

Wynik zaprezentowany na wykresie 3 wskazuje, iż obywatele badanych krajów mają różne poczucie bezpieczeństwa energetycznego. Krajami, w których respondentów cechuje najniższe poczucie bezpieczeństwa energetycznego, są

Obywatele badanych krajów mają różne poczucie bezpieczeństwa energetycznego. Krajami, w których respondentów cechuje najniższe poczucie bezpieczeństwa energetycznego, są Francja, Belgia i Rosja (średnia wartość indeksu poniżej odchylenia standardowego), najwyższe zaś poczucie bezpieczeństwa mają mieszkańcy Islandii, Szwecji i Austrii.

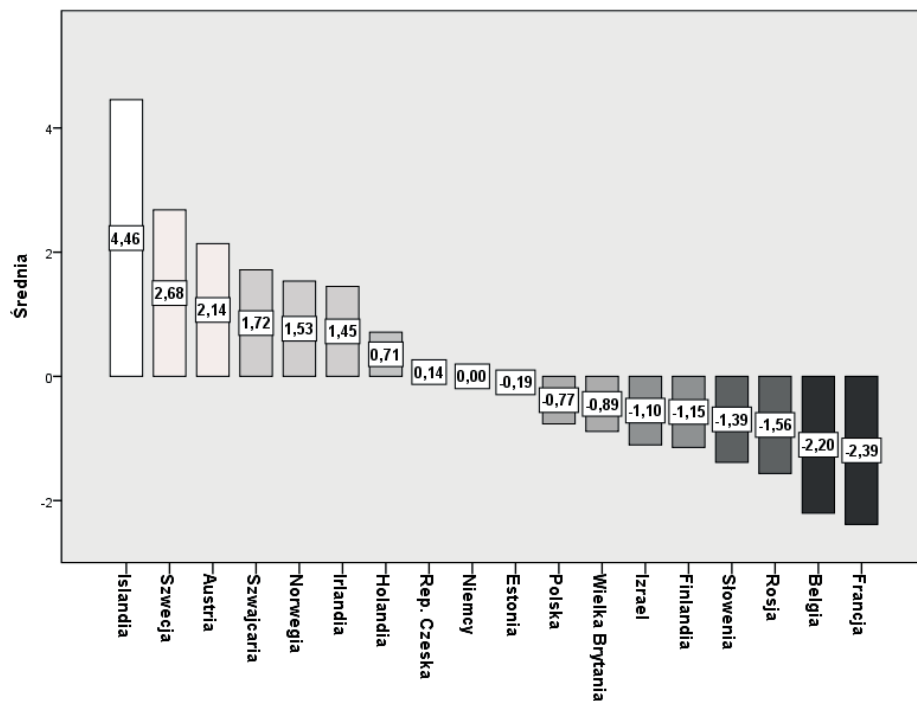
---

⁶ Wielkość statystyki rzetelności Alfa Cronbacha 0,858 wskazywała na wysoką spójność ośmiu elementów składowych względem syntetycznej skali, którą tworzą.

⁷ Po zestandaryzowaniu wielkości elementów cząstkowych dodano je do siebie i w rezultacie poziom poczucia bezpieczeństwa energetycznego mierzono skalą o następujących parametrach: min -11,64, max 17,13, średniej 0,000 i odchyleniu standardowym =5,07963.

Wykres 3. Poczucie bezpieczeństwa energetycznego*. Grupy krajów o podobnym poczuciu. Jednoczynnikowa analiza wariacji (ANOVA)

* Średnia wartość skali (po standaryzacji zmiennych składowych).

Francja, Belgia i Rosja (średnia wartość indeksu poniżej odchylenia standardowego), najwyższe zaś poczucie bezpieczeństwa mają mieszkańcy Islandii, Szwecji i Austrii. Jeśli zestawimy uzyskane wyniki z danymi dotyczącymi źródeł pozyskiwania energii elektrycznej (por. wykres 1), widzimy, iż obywatele krajów o wysokim udziale wykorzystania energii odnawialnej wykazują mniejsze zaniepokojenie bezpieczeństwem energetycznym niż mieszkańcy takich krajów jak Belgia i Francja, które mają duży udział energii jądrowej w swoim koszyku energetycznym. Z kolei w Rosji, dla której sprzedaż nieodnawialnych nośników energii jest jednym z podstawowych źródeł dochodu, mieszkańcy tego kraju mogą obawiać się o wydajność i podtrzymanie wydobycia oraz wielkość posiadanych zasobów.

Istnieje silna zależność pomiędzy poczuciem bezpieczeństwa a ilością energii odnawialnej produkowanej w danym kraju, mierzony procentowym udziałem odnawialnych źródeł energii w produkcji energii pierwotnej. Korelacja r Pearsona wynosi 0,768⁸.

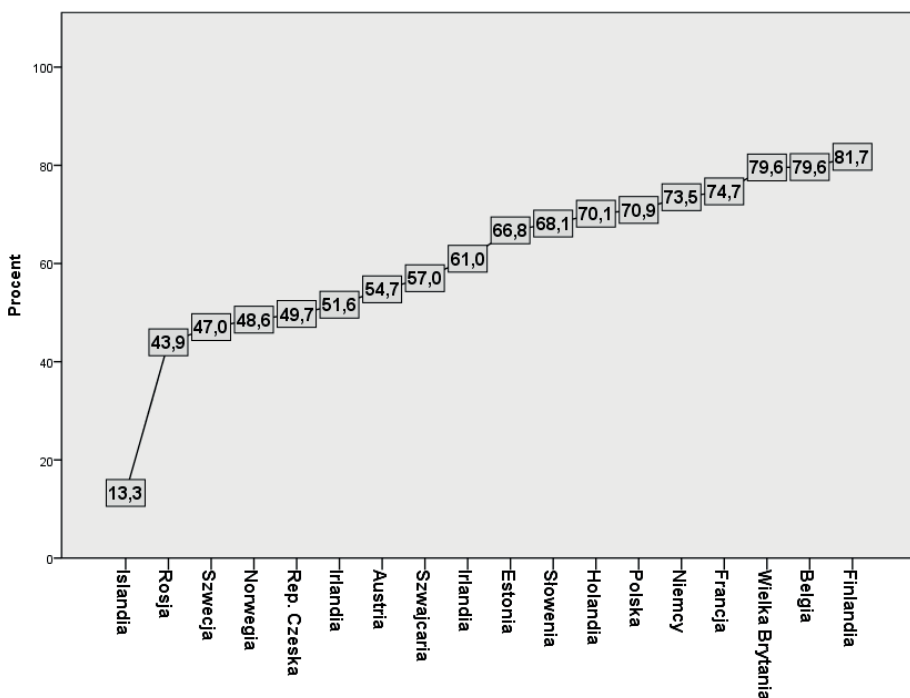
Udział energii odnawialnej na poziomie 13,8% sytuuje Polskę na dole rankingu badanych państw, uszeregowanych według ilości produkowanej energii odnawialnej, obok takich krajów jak Estonia, Holandia i Czechy (zob. przypis 8).

⁸ Udział energii z OZE w produkcji energii pierwotnej w badanych krajach: Islandia 99,9; Norwegia 97,7; Austria 76,4; Szwecja 62,4; Szwajcaria 62,3; Finlandia 43,5; Niemcy 30,4; Słowenia 29,4; Irlandia 27,6; Wielka Brytania 24,9; Belgia 20,8; Rosja 16,6; Francja 15,9; Estonia 14,4; Polska 13,8; Holandia 12,4; Czechy 10,6; Izrael 2,2.

Obywatele wymienionych krajów deklarują zbliżony poziom poczucia bezpieczeństwa. Polaków cechuje w tej kwestii nieco większy pesymizm.

Analizując szczegółowo dane zamieszczone na wykresie 3, warto zauważyć, że wśród krajów, których obywatele deklarują stosunkowo niskie poczucie bezpieczeństwa energetycznego, znalazły się obok Francji, Belgii i Rosji takie kraje jak Słowenia, Finlandia czy Polska, to jest kraje o stosunkowo niskim (niższym niż 50%) uzależnieniu od importu energii. O takich przypadkach pisała Amalia Hadfield (2008: 324–325), wskazując, iż może się zdarzyć, iż obywatele kraju, który importuje nawet całość zużywanych surowców energetycznych, będą czuli się bezpiecznie, a obywatele krajów niezależnych lub tylko częściowo zależnych od importu będą uważali się za zagrożonych. Autorka wskazywała także na niestabilność poczucia bezpieczeństwa wrażliwego na zmiany w politycznych relacjach pomiędzy dostawcami i odbiorcami energii.

Na wykresie 4 widzimy odsetek respondentów, deklarujących w danym kraju zaniepokojenie uzależnieniem od importu energii z innych krajów. Uwzględnia badanych, którzy na pytanie: *Na ile martwi się P. o zbyt dużą zależność kraju od energii importowanej z innych krajów?*, wybierali odpowiedź: trochę się martwię, bardzo się martwię i niezwykle się tym martwię. Pozostały odsetek to respondenci, którzy wybierali odpowiedzi „w ogóle się tym nie martwię” lub „niezbyt się martwię”.

Wykres 4. Odsetek badanych zaniepokojonych uzależnieniem własnego kraju od importu energii z innych krajów (% liczby badanych w danym kraju)

W państwach
środkowoeuropejskich,
a w szczególności w Polsce
i Estonii, poczucie bezpieczeństwa
energetycznego, jak się wydaje,
warunkuje geopolitka, to jest
postrzeganie bezpieczeństwa
energetycznego przez pryzmat
zagrożeń płynących ze strony
Rosji – głównego eksportera
nośników energii w regionie.

Jeśli porównamy deklaracje ze stanem faktycznym (por. wykres 2), widzimy, że wysoki poziom obaw o uzależnienie od importu, przy niższym niż 50% uzależnieniu od importu energii, deklarują Finowie (81,7% badanych), Polacy (70,9%), Estończycy (66,8%) i Słoweńcy (68,1%). Finlandia ma energię jądrową oraz energię pochodzącą z biomasy, ale nie posiada znacznych zasobów ropy, gazu ani węgla. Import tych surowców jest podstawą jej bezpieczeństwa energetycznego. Z kolei Słowenia posiada jedną elektrownię jądrową, którą użytkuje wspólnie z Chorwacją. Resztę zapotrzebowania zaspokaja produkcja energii z węgla brunatnego i hydroelektrownie. Natomiast w państwach środkowoeuropejskich, a w szczególności w Polsce i Estonii, poczucie bezpieczeństwa energetycznego, jak się wydaje, warunkuje geopolitka, to jest postrzeganie bezpieczeństwa energetycznego przez pryzmat zagrożeń płynących ze strony Rosji – głównego eksportera nośników energii w regionie.

Gotowość do zmniejszania zużycia energii elektrycznej

Oszczędzanie energii jest jednym z najbardziej opłacalnych sposobów zwiększenia bezpieczeństwa dostaw energii oraz ograniczenia emisji gazów i zanieczyszczeń. Pod wieloma względami efektywność energetyczną można nawet postrzegać jako największy europejski zasób energii.

Znaczny potencjał w zakresie zmniejszenia zużycia jest zauważalny nie tylko w przemyśle i transporcie, ale także w gospodarstwach domowych. W 2016 roku gospodarstwa domowe w Unii Europejskiej (UE) miały około 25-procentowy udział w całkowitym, końcowym zużyciu energii. Większość energii została zużyta na cele grzewcze.

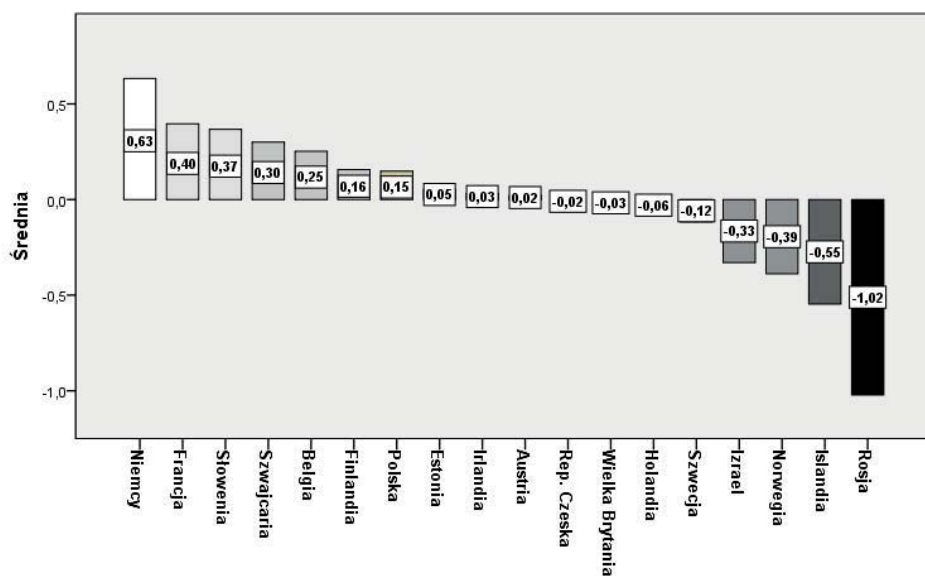
Na podstawie wyników badania ESS można podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, czy deklarowanym dość powszechnie przez Europejczyków obawom o bezpieczeństwo energetyczne towarzyszy równie powszechnie deklarowana gotowość do oszczędzania energii? Czy zaniepokojenie o bezpieczeństwo energetyczne znajduje, czy też przeciwnie, nie znajduje odzwierciedlenia w zachowaniach codziennych?

W kwestionariuszu wywiadu zadano respondentom dwa pytania mierzące gotowość do zmniejszania zużycia energii:

1. *Gdyby miał/a P. kupić do domu duży elektryczny sprzęt gospodarstwa domowego, to na ile jest prawdopodobne, że kupiłby/aby P. jedno z najbardziej energooszczędnych urządzeń?* Skala 0-10, gdzie 0 oznaczało w ogóle nie jest prawdopodobne, a 10 – jest to prawie pewne.

2. Można robić pewne rzeczy, żeby zmniejszyć zużycie energii, gazu i paliw, na przykład wyłączać urządzenia, kiedy nie są używane, pokonywać krótkie odległości pieszo, korzystać z ogrzewania bądź klimatyzacji, tylko w wtedy, kiedy jest to naprawdę konieczne. Jak często na co dzień robi P. coś, żeby zmniejszyć zużycie energii, gazu i paliw? Skala 1–6 od nigdy do zawsze.

Wykorzystując wcześniej opisaną procedurę, skale cząstkowe, czyli odpowiedzi na wyżej cytowane pytania zestandaryzowano, to jest przekształcono skale wyrażone w różnych jednostkach pomiaru (skala 0–10 i skala 1–6) na skale wyrażone w tej samej, to jest wystandaryzowanej jednostce pomiaru. Następnie dodano je do siebie, tworząc skalę gotowości do zachowań proekologicznych, a dokładniej do ograniczania zużycia energii⁹.

Wykres 5. Gotowość do proekologicznych zachowań (zmniejszania zużycia energii)*. Grupy krajów o podobnej gotowości. Jednoczynnikowa analiza wariancji (ANOVA)

* Średnia wartość skali (po standaryzacji zmiennych składowych).

Wykres 5 obrazuje zróżnicowanie deklarowanych zachowań proekologicznych w badanych krajach. Z przytoczonych danych wynika, że występuje znaczna polaryzacja skłonności do oszczędzania energii pomiędzy krajami sytuującymi się na krańcach skali, to jest Rosją i Niemcami. Kraje lokujące się w środku skali charakteryzują się podobnym poziomem gotowości do angażowania się w zachowania przyjazne dla środowiska. Polacy, z wartością wskaźnika równą 0,15, deklarują średnio cztery razy rzadziej chęć do zmniejszania zużycia energii elektrycznej niż Niemcy.

⁹ Alfa Cronbacha =,511. Parametry skali: min -5,93, max 2,58, średnia 0,000 i odchylenie standardowe =1,63900.

Uzyskany rezultat sugeruje, że po pierwsze, skłonność do oszczędzania energii jest mniejsza w krajach, w których obywatele mają większe poczucie bezpieczeństwa energetycznego. Po drugie, w kształtowaniu skłonności do działań nastawionych na oszczędzanie energii dużą rolę wydają się odgrywać czynniki kontekstowe, związane z prowadzeniem określonej polityki energetycznej, określonej w strategiach rozwoju krajowych systemów energetycznych. Po trzecie, zależność korelacyjna między skalą poczucia bezpieczeństwa energetycznego i skalą gotowości do zmniejszania zużycia energii jest słaba (r Pearsona=0,139, istotność 0,000). Wynik taki wskazuje, że o zróżnicowaniu skłonności do oszczędzania energii decyduje wiele innych czynników, w tym najbardziej prawdopodobne są uwarunkowania finansowe (wysokie ceny energii), przyzwyczajenia, utrwalone kulturowo wzory zachowań itp.

Po pierwsze, skłonność do oszczędzania energii jest mniejsza w krajach, w których obywatele mają większe poczucie bezpieczeństwa energetycznego.

Po drugie, w kształtowaniu skłonności do działań nastawionych na oszczędzanie energii dużą rolę wydają się odgrywać czynniki kontekstowe, związane z prowadzeniem określonej polityki energetycznej, określonej w strategiach rozwoju krajowych systemów energetycznych. Po trzecie, zależność korelacyjna między skalą poczucia bezpieczeństwa energetycznego i skalą gotowości do zmniejszania zużycia energii jest słaba.

Postawy wobec źródeł energii używanych do wytwarzania elektryczności

Diagnostując stan świadomości energetycznej obywateli państw europejskich oraz Izraela, ocenie respondentów poddano siedem źródeł pozyskiwania energii: węgiel (kamienny i brunatny), gaz ziemny, paliwa jądrowe oraz odnawialne źródła energii (promieniowanie słoneczne, wiatr, woda, biomasa). Respondenci oceniali, w jakim stopniu energia elektryczna wykorzystywana w kraju powinna być wytwarzana z każdego z tych źródeł na pięciostopniowej skali, gdzie 1 oznaczało w bardzo dużym stopniu, a 5 wcale.

Wśród ankietowanych najwięcej osób opowiada się przeciwko wytwarzaniu energii z węgla – 73% respondentów uważa, że należy wykorzystywać go w niewielkim stopniu lub wcale, oraz przeciwko energii atomowej – odpowiednio 67% badanych.

Opowiadając się za lub przeciw wytwarzaniu energii ze źródeł nieodnawialnych, wielu respondentów deklaruje jednocześnie poparcie dla wykorzystania odnawialnych źródeł energii. Tabela 1 prezentuje odsetki zwolenników energii słonecznej, wiatrowej, wodnej oraz, dla porównania, węglowej w badanych krajach, a dokładniej odsetki popierających wytwarzanie wymienionych typów energii w stopniu bardzo dużym, dużym i średnim. Pozostali respondenci sprzeciwiają się wytwarzaniu energii z węgla oraz, odpowiednio, z odnawialnych źródeł lub popierają ich wytwarzanie w małym stopniu.

Tabela 1. Zwolennicy energii słonecznej, wiatrowej i wodnej oraz węglowej (% badanych w danym kraju)

	Energia słoneczna	Energia wiatrowa	Energia wodna	Energia węglowa
Austria	95,9	95,1	95,4	19,3
Belgia	97,0	96,7	89,8	18,4
Szwajcaria	96,5	87,8	97,7	10,6
Rep.Czeska	79,2	76,6	85,5	43,6
Niemcy	96,6	92,4	93,2	20,1
Estonia	84,8	88,6	70,6	28,8
Finlandia	84,2	79,1	70,7	13,3
Francja	95,2	90,6	95,7	16,2
Wielka Brytania	91,5	87,8	91,1	28,7
Irlandia	91,6	91,4	94,0	23,4
Izrael	86,5	74,6	67,1	43,2
Islandia	83,7	93,1	97,2	2,7
Holandia	98,3	94,9	89,7	14,4
Norwegia	85,6	86,0	98,2	5,5
Polska	94,9	93,9	93,1	66,8
Rosja	80,6	75,2	87,4	63,6
Szwecja	93,4	87,8	90,4	4,1
Słowenia	96,4	93,8	90,7	31,1
Ogółem	90,6	87,2	88,3	26,7

Z danych zamieszczonych w tabeli wynika, że w badanych krajach społeczny wizerunek wszystkich trzech typów energii odnawialnej jest bardzo pozytywny. W każdym z nich liczba zwolenników poszczególnych źródeł energii odnawialnej zdecydowanie przewyższa liczbę przeciwników. Odsetki zwolenników wahają się od 70 do 90.

Znacznie bardziej zróżnicowane opinie mają badani na temat wykorzystywania węgla jako nośnika energii. Negatywny stosunek do energii pozyskiwanej z węgla najsilniej zaznacza się w Islandii, Norwegii, Szwecji. Natomiast najwięcej zwolenników energii węglowej jest w Polsce, Rosji, Izraelu i Czechach. Interesujące, że Rosja i Czechy, obok Finlandii i Estonii, należą jednocześnie do krajów o najmniejszym poparciu dla energii odnawialnej. Polska zaś należy do krajów, w których poparcie dla energii odnawialnej jest bardzo wysokie. Pewną niespójność w wypowiedziach polskich respondentów można próbować interpretować jako przejaw ambiwalencji, to jest występowania zarówno pozytywnego, jak i ne-

gatywnego nastawienia do źródeł energii, będących przedmiotem oceny. Można sądzić, że niejednoznaczność oceny wynika z dostrzegania potrzeby proekologicznego podejścia do wytwarzania energii, z drugiej zaś – przekonania o konieczności oparcia energetyki na węglu, to jest zasobie, jaki Polska posiada. Co więcej, wśród Polaków, zwłaszcza mieszkańców miast, gdzie występują wysokie przekroczenia norm jakości powietrza, wyraźnie wzrasta świadomość negatywnego wpływu spalania węgla na środowisko i zdrowie ludzi. Jest faktem, że spalanie węgla przyczynia się do zanieczyszczenia powietrza toksycznymi substancjami, to jest tlenkami siarki czy azotu, ale także dwutlenkiem węgla, rakotwórczym benzopirenem, metalami ciężkimi, pyłami, w tym poniżej 2,5 mikrometra, niewyłapywanymi przez filtry. Współwystępowanie zanieczyszczenia powietrza z niekorzystnymi zjawiskami naturalnymi, to jest zamgleniem i bezwietrzną pogodą wywołuje smog. Za drastyczne przekroczenia norm zanieczyszczenia powietrza i niewykonanie dyrektywy CAFE (Clean Air for Europe) Komisja Europejska wniosła sprawę przeciwko Polsce do Trybunału Sprawiedliwości UE. Polska ten proces przegrała, co może wiązać się z nałożeniem kar, jeśli działania na poziomie krajowym nie doprowadzą do poprawy jakości powietrza. Zasadne jest zatem pytanie: czy da się zwalczyć smog w Polsce bez zmiany struktury paliw używanych w energetyce, a zwłaszcza w ciepłownictwie? Zdecydowana większość respondentów biorących udział w badaniach ESS opowiada się za odrzuceniem węgla i stawia na odnawialne źródła energii. Polacy także optują za energią odnawialną, ale też spory odsetek nie chce rezygnacji z węgla.

Pozytywny społeczny wizerunek odnawialnych źródeł energii, zwłaszcza w krajach produkujących dużą ilość tej energii, pozostaje w synchronii, o czym była już wcześniej mowa, z negatywnym postrzeganiem nie tylko węgla, ale także energii z paliw jądrowych. W badanych krajach odsetek zdecydowanych przeciwników energii atomowej, to jest tych badanych, którzy nie chcą jej wcale, kształtuje się na poziomie 44%.

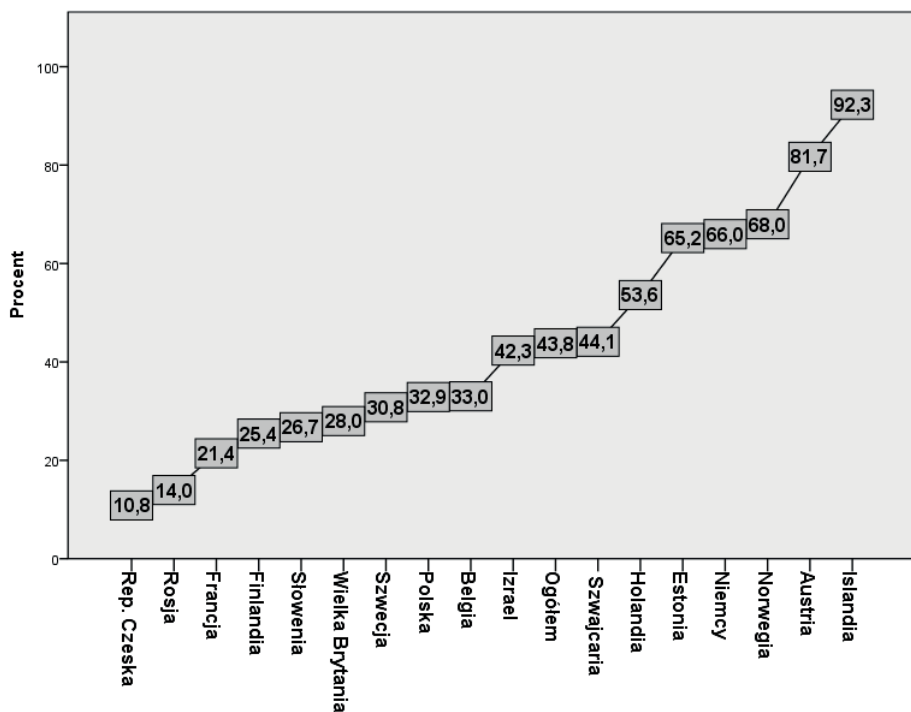

Pozytywny społeczny wizerunek odnawialnych źródeł energii, zwłaszcza w krajach produkujących dużą ilość tej energii, pozostaje w synchronii, o czym była już wcześniej mowa, z negatywnym postrzeganiem nie tylko węgla, ale także energii z paliw jądrowych. W badanych krajach odsetek zdecydowanych przeciwników energii atomowej, to jest tych badanych, którzy nie chcą jej wcale, kształtuje się na poziomie 44%. Na wykresie 7 pokazano odsetki zdecydowanych przeciwników energii atomowej w badanych krajach.

W 2017 roku na świecie funkcjonowało 448 bloków jądrowych w 30 krajach, z czego aż 150 w Europie¹⁰. Pozbawione elektrowni są takie kraje europejskie jak Włochy, Portugalia, Polska, kraje dawnej Jugosławii. W wielu krajach trwa dyskusja o potrzebie rozwoju energetyki jądrowej. Podnoszone są różne argumenty za i przeciw energetyce jądrowej, uwzględniające takie kryteria jak bezpieczeństwo, perspektywiczność, koszty wytwarzania i budowy reaktorów, ich wydajność energetyczną, dywersyfikację koszyka energetycznego, zeroemisyjność, istotną ze względu na wymagania Unii Europejskiej dotyczące ograniczenia emisji gazów

---

¹⁰ Informacja ze strony: <http://www.me.gov.pl/Energetyka%20jadrowa>.

Wykres 7. Odsetek zdecydowanych przeciwników produkcji energii atomowej w poszczególnych krajach (% badanych w danym kraju)

cieplarnianych. Mimo iż w wielu obszarach energia z odnawialnych źródeł energii ma przewagę nad energią atomową oraz mimo obaw po katastrofach w Czarnobylu i Fukushima, liczba zdecydowanych przeciwników tej energii w Czechach, Rosji, Francji, Finlandii, Słowenii, Wielkiej Brytanii, Polsce i Szwecji wynosi poniżej 30% ogółu mieszkańców tych krajów. Zdecydowanie najmniej respondentów ma negatywny stosunek do energii atomowej w Czechach, co więcej, ponad 70% ankietowanych z tego kraju jest zwolennikami wykorzystania tego źródła energii. Jest to jedyny kraj, w którym poparcie dla energii atomowej jest zdecydowanie wyższe niż niechęć. Warto zauważyć, że w Rosji odsetek zwolenników i przeciwników jest niemal równy, natomiast w pozostałych krajach osób deklarujących negatywny stosunek do energii nuklearnej jest co najmniej dwa razy więcej niż posiadających odmienną opinię.

W Polsce w latach osiemdziesiątych rozpoczęto budowę elektrowni atomowej w Żarnowcu, ale ją przerwano. Do dzisiaj na stronach Ministerstwa Energii czytamy, że budowa elektrowni atomowej w naszym kraju jest celem strategicznym. Za jego realizacją przemawiają przede wszystkim takie argumenty jak: zmniejszenie emisyjności polskiej gospodarki, obniżenie ceny energii elektrycznej, stymulacja rozwoju sektora naukowego. Kontrargumenty są następujące: sprzeciw i obawy części społeczeństwa wobec energetyki atomowej, negatywny wpływ oddziaływania na środowisko naturalne (np. chłodzenie reaktorów i ocieplanie

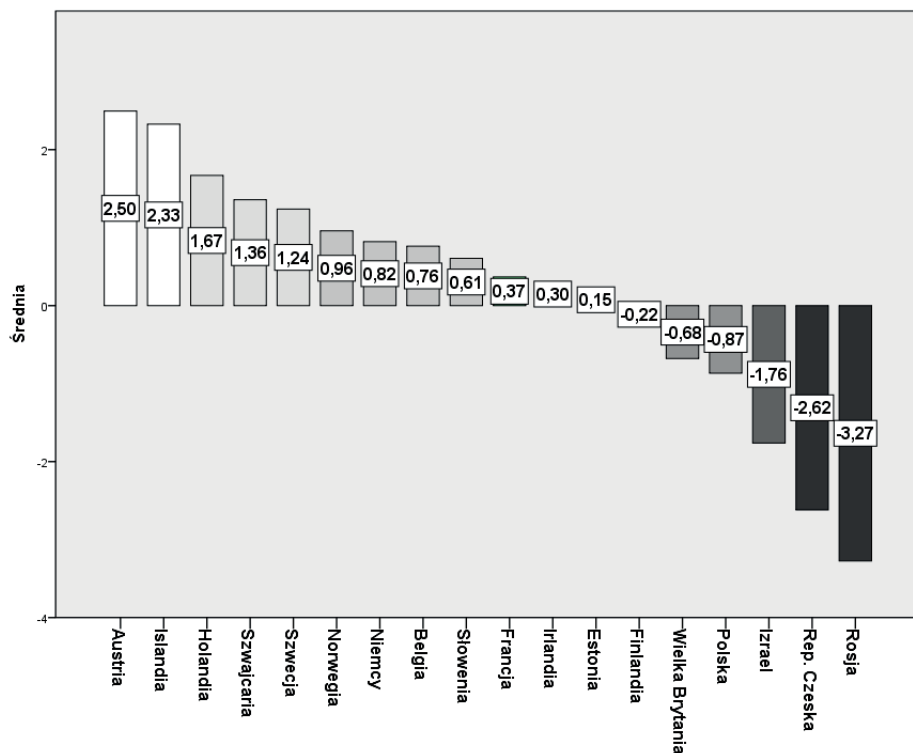
wody), kosztowny nadzór nad bezpieczeństwem energetyki jądrowej czy kosztowna utylizacja odpadów radioaktywnych).

Przy założeniu rezygnacji z realizacji programu budowy elektrowni atomowej w Polsce, głównie z powodów finansowych, w miejsce elektrowni jądrowej rozbudowywane będą bloki zasilane węglem kamiennym, co wiąże się z istotnym zwiększeniem emisji CO₂ i możliwym wzrostem kar za przekroczenie limitów zanieczyszczenia powietrza z powodu wysokiej emisji gazów cieplarnianych, a także wzrostem dopłat z budżetu do nierentownych kopalni węgla. Jednocześnie alternatywą dla węgla nie są odnawialne źródła energii. Wprowadzane przez rząd ustawy dotyczące odnawialnej energii wydają się działaniami ograniczającymi jej rozwój.

Aby ukazać zgeneralizowany stosunek badanych do odnawialnych źródeł energii, to jest odpowiedzieć na pytanie, czy i w jakich krajach dominuje opcja proekologiczna, z siedmiu pytań dotyczących źródeł energii używanych do wytwarzania elektryczności utworzono syntetyczną skalę mierzącą poziom proekologicznego nastawienia wobec źródeł energii, przypisując zwolennikom produkcji energii z odnawialnych źródeł energii skalę 5–1, gdzie 5 oznaczało, że energia z tych źródeł powinna być produkowana w kraju w bardzo dużym stopniu, a zwolennikom

Wykres 6. Proekologiczne postawy wobec źródeł energii używanych do wytwarzania elektryczności*. Grupy krajów o podobnych postawach. Jednoczynnikowa analiza wariancji (ANOVA)

* Średnia wartość skali (po standaryzacji zmiennych składowych).

wytwarzania energii z nieodnawialnych źródeł skalę 1–5, gdzie 1 oznaczało, że energia z węgla, gazu ziemnego i energia atomowa powinna być produkowana w kraju w bardzo dużym stopniu¹¹. W dalszej kolejności określono średnie poziomu postawy proekologicznej wobec źródeł energii do produkcji elektryczności.

Zaprezentowane na wykresie dane obrazują różnice pomiędzy średnimi wartościami skali dla poszczególnych krajów. Są to różnice duże i istotne statystycznie ($E_t = 0,47$). Kraje, w których odnotowano najwyższe wartości średniej, to Austria i Islandia, natomiast najniższe zaobserwowano w Rosji i Czechach. Analizując preferencje dotyczące wykorzystania źródeł energii, widzimy, że po raz kolejny potwierdza się istnienie silnej współzależności pomiędzy proekologicznymi postawami wobec źródeł energii używanej do wytwarzania elektryczności a ilością energii odnawialnej produkowanej w danym kraju (r Pearsona = 0,6406).

Pozytywny społeczny wizerunek i poparcie dla odnawialnych źródeł energii nie wyklucza poparcia dla innych źródeł energii. W celu pokazania bardziej złożonych orientacji uwzględniających wieloaspektowość ocen różnych źródeł pozytkiwania energii, zastosowano analizę czynnikową¹², a następnie analizę skupień¹³.

Biorąc pod uwagę preferencje dotyczące źródeł energii deklarowane przez respondentów, analizy te pozwoliły wyróżnić cztery główne orientacje:

1. **Orientacja proekologiczna.** Reprezentują ją zwolennicy energii elektrycznej wytwarzanej z odnawialnych źródeł energii, nieakceptujący energii ze źródeł nieodnawialnych.

2. **Orientacja dywersyfikacyjna.** Składa się ze zwolenników energii elektrycznej wytwarzanej z odnawialnych i nieodnawialnych źródeł energii.

¹¹ Po standaryzacji zmiennych rozpiętość skali wynosiła od -15,06 do 7,56, średnia 0,0000, natomiast odchylenie standardowe 3,33748. Rzetelność skali zweryfikowano za pomocą Alfa Cronbacha, której wartość wynoszącą 0,525, uznano za poziom satysfakcjonujący.

¹² Wykorzystując analizę czynnikową, udało się wyróżnić dwa czynniki wyjaśniające 52% zmienności wyników. Pierwszy czynnik ładowany jest poprzez pozytywny stosunek do energii odnawialnej: wiatrowa = 0,828, słoneczna = 0,815, wodna = 0,594, biomasa = 0,554, przy jednoczesnym wyraźnym odrzuceniu energii z nieodnawialnych źródeł energii, a zwłaszcza energii jądrowej = -0,289 i węglowej = -0,242. Z kolei drugi czynnik ładowany jest przez akceptację źródeł konwencjonalnych i energii atomowej (gaz = 0,771, węgiel = 0,722, atom 0,529), przy znacznie ograniczonej akceptacji dla odnawialnej energii.

¹³ W celu wyszukania i wyodrębniania grup podobnych (skupień), gdzie bardzo podobne grupy badanych należą do jednego typu, i bardzo różne do grup innych typów, zastosowano „analizę skupień”. Podstawą konstruowania klasyfikacji respondentów były dwie, wcześniej scharakteryzowane, główne składowe analizy czynnikowej.

Analiza skupień metodą k-średnich (QUICK CLUSTER).

Ostateczne centra skupień

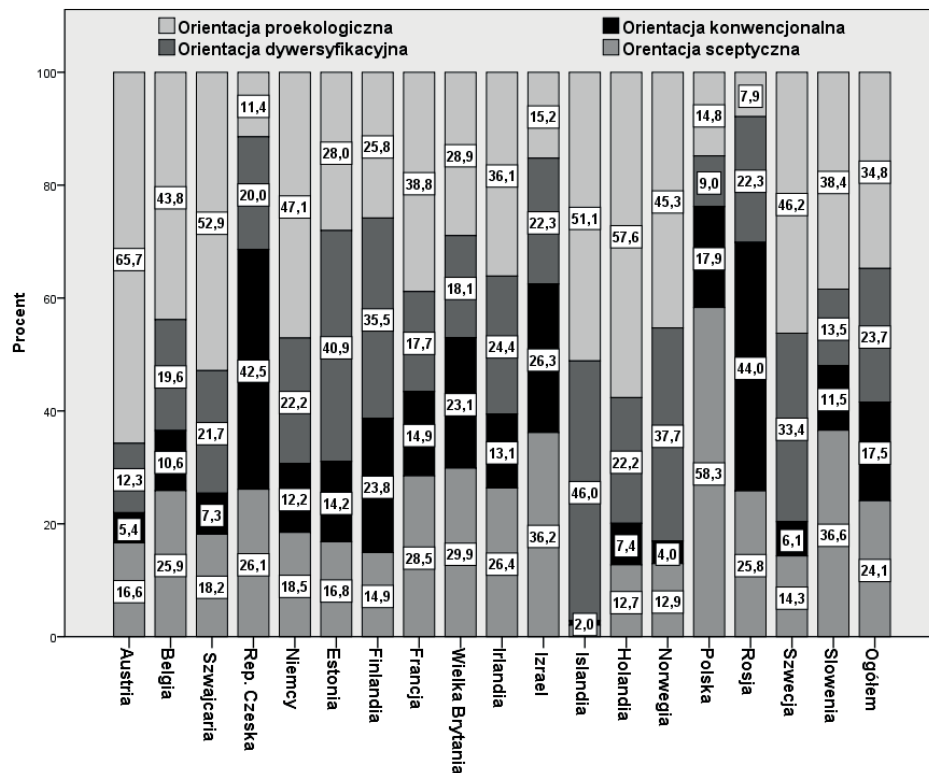
	Skupienie 1	Skupienie 2	Skupienie 3	Skupienie 4
Współczynnik regresji 1	-0,76566	0,69077	1,27589	-0,49838
Współczynnik regresji 2	0,52719	0,83776	-0,64566	-1,11435

Analizując preferencje dotyczące wykorzystania źródeł energii, widzimy, że po raz kolejny potwierdza się istnienie silnej współzależności pomiędzy proekologicznymi postawami wobec źródeł energii używanej do wytwarzania elektryczności a ilością energii odnawialnej produkowanej w danym kraju.

Wykres 9. Orientacje Europejczyków dotyczące źródeł pozyskiwania energii elektrycznej (% badanych w danym kraju)

3. **Orientacja konwencjonalna.** Tworzą ją zwolennicy energii konwencjonalnej i jądrowej będący jednocześnie przeciwnikami energii wytwarzanej z OZE.

4. **Orientacja sceptyczna.** W jej skład wchodzi przeciwnicy energii elektrycznej wytwarzanej zarówno ze źródeł odnawialnych, jak i nieodnawialnych.

W całej próbie pierwsza grupa stanowiła 34,8% ogółu badanych, druga – 23,7%, trzecia – 17,5% i czwarta – 24,1%.

Rozkład orientacji badanych według zmiennej kraju przedstawia wykres 9. Z zaprezentowanych danych wynika, że średnio co trzeci badany jest zwolennikiem opcji proekologicznej, to jest wytwarzania energii elektrycznej z odnawialnych źródeł energii, który jednocześnie nie akceptuje energii produkowanej głównie z węgla oraz paliwa jądrowego. Za taką opcją opowiada się większość mieszkańców Austrii, Holandii, Szwajcarii, Islandii, a także Niemiec i Norwegii. Reprezentanci opcji dywersyfikacyjnej to głównie Islandczycy i Norwegowie oraz Estończycy. Najwięcej zwolenników z kolei energia konwencjonalna, w tym jądrowa ma w takich krajach jak Rosja i Czechy. Natomiast postawy sceptyczne, przede wszystkim wobec odnawialnych, ale także nieodnawialnych źródeł energii deklarują głównie Polacy, w mniejszym stopniu mieszkańcy Słowenii i Izraela. Brak

wyraźnych preferencji i sceptycyzm w wypowiedziach polskich respondentów mogą świadczyć o nieukształtowanych opiniach i niewielkiej znajomości tematu lub ambiwalentnej postawie Polaków wobec węgla, o której była mowa wcześniej. Brak wyraźnej, jasno sprecyzowanej świadomości energetycznej może być również następstwem prowadzonej przez państwo „niejasnej”, próbującej pogodzić ze sobą sprzeczne cele, polityki energetycznej i klimatycznej oraz braku ogólnonarodowej dyskusji na temat przyszłości energetycznej Polski i Europy. Nie podejmuje się też tych kwestii na szczeblu lokalnym.

Podsumowując, można stwierdzić, że opinia publiczna odzwierciedla główne założenia polityki energetycznej danego kraju. Większość państw w Europie ma stabilne, kontynuowane przez kolejne rządy doktryny energetyczne. W przypadku Polski wśród polityków i ekspertów toczą się spory, które jak dotąd nie wyznaczają głównego nurtu, w którym mieściłyby się wszelkie polityki i działania w zakresie szeroko rozumianej energetyki.

Wnioski

Odnosząc się wprost do strategii i traktatów, jakie obowiązują państwa europejskie na najbliższe lata, należy podkreślić, że są one zbieżne z poglądami większości badanych. Respondenci 8 edycji Europejskiego Sondażu Społecznego zdecydowanie stawiają na odnawialne źródła energii, co pozwala na podwyższenie standardów czystego środowiska naturalnego w Europie. Pozostałe orientacje cieszą się mniejszą akceptacją.

W Unii Europejskiej priorytety energetyczne są jasne, podobnie jak świadomość, że ich osiągnięcie będzie wymagało „trzeciej rewolucji przemysłowej, biorąc pod uwagę jej szeroki wpływ na gospodarkę i miejsca pracy w sektorze wytwórczym, usługowym, budownictwie, transporcie i rolnictwie” (Rifkin 2011). Realizacja strategii będzie także kosztowna. Musi bowiem zapewnić skuteczne, wspierające zachęty finansowe. Konieczne jest również zaangażowanie innowacyjnych przedsiębiorstw i obywateli zmieniających wzorce konsumpcji i styl życia.

Przejście na konkurencyjną gospodarkę niskoemisyjną, to według Jeremiego Rifkina żadna futurystyczna wizja: więcej energii ze źródeł odnawialnych, budowa budynków, które produkują własną energię, oraz wykorzystanie wodoru do magazynowania energii jako filary „trzeciej rewolucji” są celami realistycznymi. Nie znaczy to jednak, że ambitna europejska polityka energetyczna zostanie w pełni wdrożona w życie. Wiele czynników będzie miało wpływ na jej realizację.

Podsumowując, można stwierdzić, że opinia publiczna odzwierciedla główne założenia polityki energetycznej danego kraju. Większość państw w Europie ma stabilne, kontynuowane przez kolejne rządy doktryny energetyczne. W przypadku Polski wśród polityków i ekspertów toczą się spory, które jak dotąd nie wyznaczają głównego nurtu, w którym mieściłyby się wszelkie polityki i działania w zakresie szeroko rozumianej energetyki.

Bibliografia

- CBOS. 2014. *Sytuacja międzynarodowa i bezpieczeństwo Polski*. Warszawa.
- CBOS. 2016. *Polacy o przyszłości energetycznej kraju*. Warszawa.
- IEA. 2006. *Energy Technology Perspectives: Scenarios and Strategies to 2050*. Paris: OECD.
- Hadfield A. 2008. *Energy and foreign policy: EU–Russia energy dynamics*. W: Smith, Steve and Hadfield, Amelia and Dunne, Tim (eds), *Foreign Policy: Theories, Actors, Cases*. Oxford, UK: Oxford University Press [Google Scholar].
- Jacobson M., Z. 2009. *Review of solutions to global warming, air pollution, and energy security*. „Energy & Environmental Science” 2: 148–173.
- Kaczmarek Marcin. 2010. *Bezpieczeństwo energetyczne Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne Spółka z o.o. Grupa Kapitałowa WSiP SA.
- Kaliski M., Frączek P., Szurlej A. 2011. *Brytyjskie doświadczenia a zmiana struktury źródeł energii w Polsce*. „Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal” 14(2): 141–153.
- Kemmler A., Spreng D. 2007. *Energy indicators for tracking sustainability in developing countries*. „Energy Policy” 35(4): 2466–2480.
- Kessels J., Bakker S., Wetzelaer B. 2008. *Energy Security and the Role of Coal*. London: IEA Clean Coal Centre.
- Komisja Europejska. 2014. *In-depth study of European Energy Security*. Staff Working Document. 2014. 330 final/3. Bruksela, 2 /7: 3.
- Olkuski T. 2014. *Udział gazu w strukturze produkcji energii elektrycznej w Wielkiej Brytanii w latach 2000–2012*. „Rynek Energii” 3: 14–19.
- Olkuski T., Szurlej A., Janusz P. 2015. *Realizacja polityki energetycznej w obszarze gazu ziemnego*. „Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal” 18(2): 5–17.
- Rifkin J. 2011. *The Third Industrial Revolution*. New York: Palgrave and Macmillan.
- Rokicka E. 2003. *Postawy wobec środowiska naturalnego – komponent behawioralny*. W: Rokicka E., Starosta P. (red.). *Postawy mieszkańców gmin polskich wobec środowiska naturalnego*. Łódź: Instytut Socjologii UŁ: 107–124.
- Sovacool B., K., Mukherjee I. 2011. *Conceptualizing and measuring energy security: A synthesized approach*. „Energy” 36: 5345–5355.
- Szczerbowski R. 2013. *Bezpieczeństwo energetyczne Polski – mix energetyczny i efektywność energetyczna*. „Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal” 16(4): 37.
- Zięba R. 2008. *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne Spółka z o.o. Grupa Kapitałowa WSiP SA: 25–28.
- Zięba R. 2004. *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego: koncepcje – struktury – funkcjonowanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar: 31.
- Źródła internetowe
- http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Energy_production_and_imports/pl&colid=140304 [dostęp 18.02.2018].
- <https://www.eesc.europa.eu/pl/policies/policy-areas/energy/publications> [dostęp 18.02.2018].
- <http://www.greenpeace.org/international/en/campaigns/nuclear/safety/> [dostęp 6.03.2018].
- <https://webstore.iea.org/key-world-energy-statistics-2017> [dostęp 18.02.2018].
- https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/KeyWorld_Statistics_2015.pdf [dostęp 14.03.2018].
- <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/figures/> [dostęp 6.03.2018].
- <http://energyatlas.iea.org/#!/profile/WORLD/POL> [dostęp 27.03.2018].
- <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8435375/KS-DK-17-001-EN-N.pdf/18d1ecfd-acd8-4390-ade6-e1f858d746da> [dostęp 18.02.2018].
- <https://www.me.gov.pl/> [dostęp 14.03.2018].

Postawy wobec zmiany klimatu w Europie

Marta Petelewicz

Instytut Socjologii UŁ

Ewa Rokicka

Instytut Socjologii UŁ

Zmiana klimatu – przyczyny i konsekwencje

Jeszcze kilka lat temu naukowcy zastanawiali się, czy zmiana klimatu faktycznie ma miejsce. Dzisiaj przygotowujemy się na jej negatywne oddziaływanie, opracowując plany adaptacji na poziomie globalnym, krajowym i lokalnym. Celem tych planów jest ochrona obywateli i ich mienia przed klęskami żywiołowymi związanymi ze zmianą klimatyczną i jej skutkami, jak fale upałów, okresy suszy, pustynnienie, burze i wiatry, intensywne opady deszczu, zmiana wzorców pogodowych, które zagrażają produkcji żywności, powodzie między innymi z powodu podnoszenia się poziomu mórz, kurczące się lodowce zmieniające życie społeczności i dziką przyrodę w rejonach górskich, wzrost liczby uchodźców klimatycznych, migrujących do miejsc, gdzie warunki klimatyczne nie zagrażają ich życiu oraz zdrowiu, deforestacja znacznych obszarów lądów oraz wzrost zanieczyszczeń w powietrzu i w produkowanym na masową skalę pożywieniu¹. Niewielka liczba krytyków („sceptycy”, „negacioniści”) nadal zaprzecza istnieniu zmiany klimatycznej czy temu, że powodują ją ludzie. Zdecydowana większość badaczy dowodzi jednak, że zmiana taka ma miejsce, pokazując uzależnienie gospodarek oraz społeczeństw od środowiska naturalnego². Globalne badanie Millenium Ecosystem Assessment

Słowa kluczowe: zmiana klimatu, poczucie bezpieczeństwa klimatycznego, świadomość zmian klimatycznych, odpowiedzialność za redukcję zmian, poparcie dla działań publicznych

¹ Konieczność przygotowania planów adaptacji do zmian klimatu wynika dla państw, członków UE ze strategii Wspólnoty w zakresie przystosowania się do zmiany klimatu (tzw. Biała Księga) z dnia 16 kwietnia 2013 roku opracowanej przez Komisję Europejską. W Polsce w październiku 2013 roku został przyjęty Strategiczny plan adaptacji dla sektorów i obszarów wrażliwych na zmiany klimatu do roku 2020 z perspektywą do roku 2030.

² Zdaniem wielu specjalistów zmiany klimatyczne zaszły tak daleko i nadal postępują w takim tempie, że nawet „rewolucja w energetyce, ciepłownictwie, budownictwie czy transporcie nie

---

Pod koniec drugiej dekady XXI wieku nie ma już wątpliwości, że dbanie o naturę jest korzystne i niezbędne, w przeciwnym razie na globalnym ociepleniu stracimy wszyscy.

(MEA 2005), przeprowadzone przez 700 naukowców, a zrecenzowane przez 1300 innych z 95 krajów dostarczyło szczegółowe informacje o skali dzisiejszych zagrożeń. Ich przegląd zawarty jest w pięciu tomach, a główna teza raportu sprowadza się do upowszechnienia idei zrównoważonego użytkowania ekosystemów, które nadmiernie eksploatowane w wyniku rosnącego popytu i masowo rosnącej produkcji ulegają nieodwracalnej dewastacji (Rokicka, Woźniak 2016). Z kolei grupa 750 ekspertów wypowiedziających się dla brytyjskiego dziennika „The Guardian” wskazała zmiany klimatu jako największe potencjalne zagrożenie dla światowej gospodarki w 2016 roku (Elliott 2016).

Pod koniec drugiej dekady XXI wieku nie ma już wątpliwości, że dbanie o naturę jest korzystne i niezbędne (Blewitt 2015), w przeciwnym razie na globalnym ociepleniu stracimy wszyscy (Blewitt 2015; Mulligan 2014).

Globalne ocieplenie i emisja dwutlenku węgla w Europie

W 2016 roku temperatura na świecie była średnio aż o 1,1° C wyższa niż w epoce przedindustrialnej.

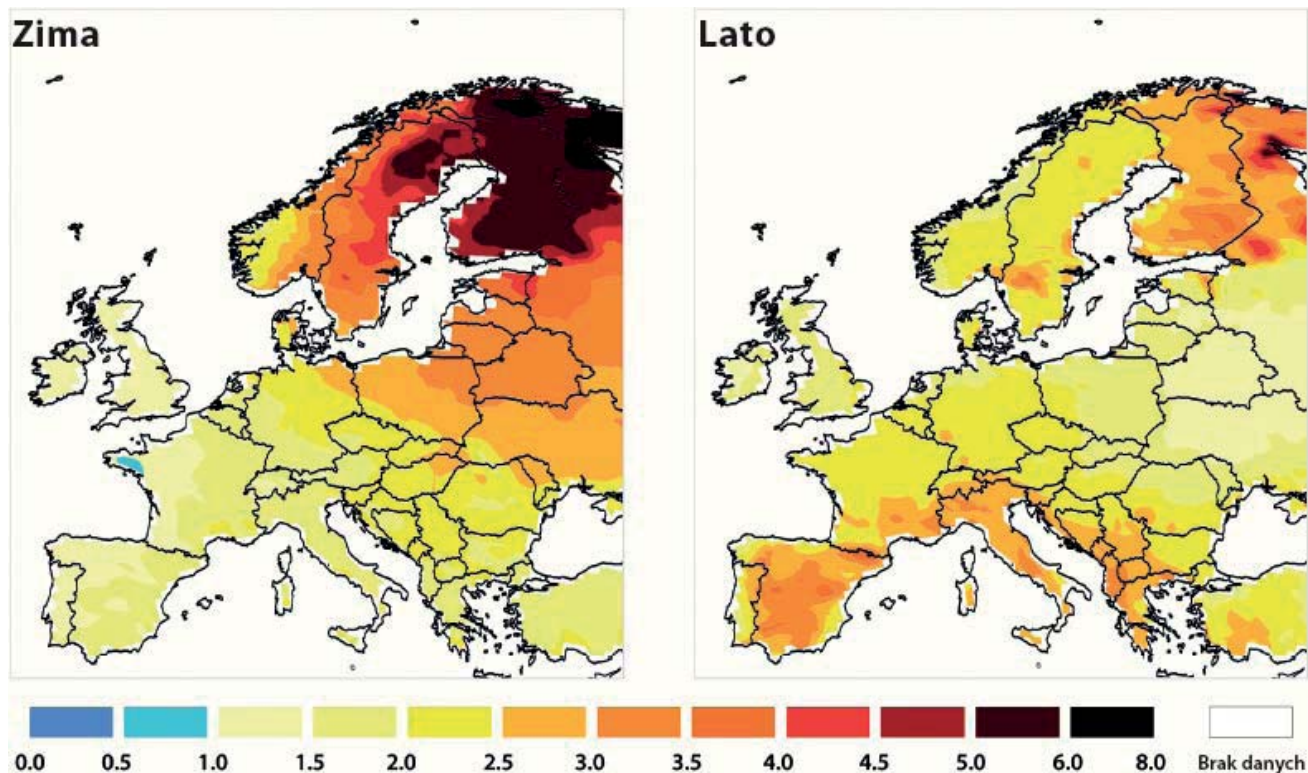
Nawet jeśli długoterminowy cel porozumienia paryskiego, to jest zatrzymanie wzrostu temperatury na świecie w obecnym stuleciu na poziomie znacznie poniżej 2° C – zostanie osiągnięty, przystosowanie się do zmiany klimatu pozostaje nieodzowne.

Scenariusz zakładający wzrost temperatur poniżej 2° C odnosi do średnich temperatur na świecie. Jednak w niektórych regionach temperatury wzrosną mniej, a w niektórych o wiele więcej niż o 2° C. Mapa 1 pokazuje symulację zmian temperatury w Europie. Zgodnie z przygotowaną prognozą zimą temperatury w niektórych częściach Skandynawii mogą wzrosnąć średnio o 5 do 8° C, a latem na większości obszarów Hiszpanii i w północnej części Skandynawii średnio o 3 do 4° C³.

---

uratuje nas już przed poniesieniem skutków wcześniejszych emisji, generowanych od dziesięcioleci. Obecnie musimy zadbać o czyste powietrze, ale także przygotować kompleksowe programy przystosowania się do rzeczywistej lub spodziewanej zmiany klimatu i jej skutków, *Climate Change 2014...*, 2014.

³ Wspólne Centrum Badawcze Komisji Europejskiej, „Oddziaływanie klimatu w Europie”, projekt Wspólnego Centrum Badawczego PESETA II, 2014. Dane za: Dosio, Paruolo 2011 oraz Dosio et al. 2012.

„Kwestia przyczyn ocieplenia klimatu, jak pisze Zbigniew Kundzewicz, budzi wielkie emocje i kontrowersje. Klimat zmieniał się już bowiem wielokrotnie w historii Ziemi, a okresy chłodniejsze przeplatały się z cieplejszymi” (2011: 42). Wśród mechanizmów odpowiedzialnych za zmiany klimatu autor wskazuje takie, które przebiegają w sposób naturalny, bez udziału człowieka, oraz takie, na które wpływ mają zarówno czynniki naturalne, jak i działalność człowieka. Zdaniem Kundzewicza oraz wielu innych ekspertów⁴ „ziemski klimat ociepla się przede wszystkim z powodu wywołanego przez ludzi wzrostu stężenia gazów cieplarnianych w atmosferze. Rosną emisje i atmosferyczne stężenie dwutlenku węgla (wskutek wzrostu spalania węgla, ropy i gazu, a także redukcji możliwości sekwestracji węgla przez roślinność (towarzyszącej wylesieniu), metanu (produkcja ryżu, hodowla, topnienie zmarzliny) i podtlenku azotu (rolnictwo)” (s. 43).

W skali światowej wykorzystywanie energii stanowi największe źródło emisji gazów cieplarnianych, wynikającej z działalności człowieka. Około 70% świa-

Mapa 1. Zmiana w sezonowej strukturze temperatur (wyrażona w stopniach Celsjusza) w latach 2071–2100, w porównaniu z latami 1961–1990 (scenariusz zakładający wzrost temperatur poniżej 2° C)

Źródło: Opracowanie na podstawie dokumentu „Oddziaływanie klimatu w Europie”, projekt Wspólnego Centrum Badawczego PESETA II, 2014, za: Dosio, Paruolo 2011; Dosio et al. 2012.

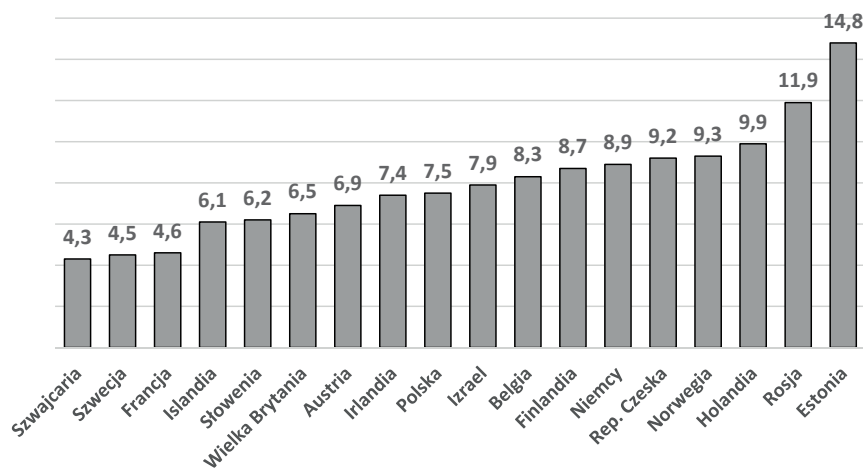
⁴ Por. Raporty Międzypaństwowej Komisji ds. Zmian Klimatu. IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) to organizacja założona w celu oceny ryzyka związanego z wpływem człowieka na zmianę klimatu.

towej emisji gazów cieplarnianych wiąże się ze spalaniem paliw kopalnych w celu uzyskania energii potrzebnej w ciepłownictwie, przemyśle, transporcie i produkcji energii elektrycznej. Badania naukowe wykazują, że aby zwiększyć nasze szanse na ograniczenie wzrostu średniej temperatury do 2° C, globalne emisje muszą osiągnąć szczytowy poziom w 2020 roku, a następnie powinny maleć.

Na wykresie 1 przedstawiono dane obrazujące emisję dwutlenku węgla na głowę mieszkańca w krajach uczestniczących w ESS.

Wykres 1. CO₂ per capita
(w tonach metrycznych), 2014

Źródło: World Development Indicators, The World Bank, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=EN.ATM.CO2E.PC&country=> [dostęp 15.01.2018].

Z powyższego zestawienia wynika, że Szwajcaria, Szwecja i Francja to kraje o najniższej emisji CO₂ w przeliczeniu na głowę mieszkańca. Na drugim krańcu skali znalazły się Rosja i Estonia. Warto dodać, iż dane Eurostatu za 2015 rok wskazują na spowolnienie tempa wzrostu emisji CO₂. W porównaniu z 2014 rokiem cała Unia wyemitowała do atmosfery tylko o 0,7% więcej CO₂. Spośród 18 krajów biorących udział w badaniu najwyższy wzrost emisji pomiędzy 2014 a 2015 rokiem odnotowano w Słowacji (+9,5%) i w Belgii (+4,7%). W Polsce emisja CO₂ wzrosła o +1,6%. Natomiast istotne spadki odnotowano w Estonii (-16,0%) i Finlandii (-7,4%).

Eurostat, oprócz danych na temat zmiany w ilości emitowanego CO₂ pomiędzy 2014 a 2015 rokiem w poszczególnych krajach porównał procentowy udział państw należących do Unii Europejskiej w całkowitej emisji CO₂ Unii w 2015 roku. Udział Niemiec w emisji dwutlenku węgla do atmosfery był najwyższy ze wszystkich państw członkowskich i wyniósł aż 23,0%. Na drugim miejscu znalazła się Wielka Brytania, która w UE emitowała 12,5% CO₂, na trzecim miejscu Włochy (10,6% emisji), na czwartym – Francja (9,9% emisji). Polska, z udziałem w emisji CO₂ w UE na poziomie 9,2%, znalazła się na piątym miejscu. Niemcy emitują zatem do atmosfery 2,5 raza więcej CO₂ niż Polska, ale dążą do redukcji

emisji poprzez inwestycje w „zieloną” energię. Polacy natomiast oddychają najbardziej zanieczyszczonym powietrzem w Europie, bez szans na zmianę obecnej sytuacji w krótkookresowej perspektywie (wysokie stężenie pyłów i gazów na wysokości do 40 m, tak zwana niska emisja emiterów, ubóstwo energetyczne).

Postawy wobec zmiany klimatu w świetle wyników Europejskiego Sondażu Społecznego

Coraz poważniejsze skutki, jakie powoduje globalne ocieplenie, sprawiają, że problem ten jest zauważany przez opinię publiczną. W badaniach ESS moduł klimatyczny obejmował zestaw pytań dotyczących stosunku obywateli do kwestii klimatycznych, w tym postrzegania zmiany klimatu, możliwości łagodzenia jej skutków przez człowieka oraz stosunku do polityki mającej na celu ograniczanie następstw zmiany klimatu. Biorąc pod uwagę, iż zmiana klimatu ma charakter globalny, dane międzynarodowe, jakimi dysponuje ESS, są niezbędne do zbadania postaw wobec tego zjawiska. Wcześniejsze badania wykazały, że występują znaczne różnice międzynarodowe i międzyregionalne w postawach wobec kwestii związanych ze środowiskiem, w szczególności zmiany klimatu.

Na podstawowe pytanie: *Czy uważa P., że klimat na ziemi zmienia się?*, 56% badanych odpowiedziało, że zdecydowanie się zmienia, i 37%, że prawdopodobnie się zmienia⁵. Odpowiednie odsetki dla Polski wynoszą 49 i 44. Oznacza to, że w porównaniu z ogółem badanych Polacy odnoszą się do tej kwestii nieco bardziej sceptycznie. Cieszy fakt, że świadomość zmiany klimatu u większości ankietowanych jest wysoka, choć zróżnicowanie między krajami jest duże. We wszystkich 18 krajach objętych badaniem procent zgadzających się, że zmiana klimatu ma miejsce, waha się od 40 do 75. Wyliczone średnie arytmetyczne na podstawie odpowiedzi na pytanie: *Czy uważa P., że klimat na ziemi zmienia się?*, gdzie 1 oznaczało: „na pewno się zmienia”, a 4 – „na pewno się nie zmienia”, pozwoliły uszeregować kraje według poziomu sceptycyzmu klimatycznego⁶.

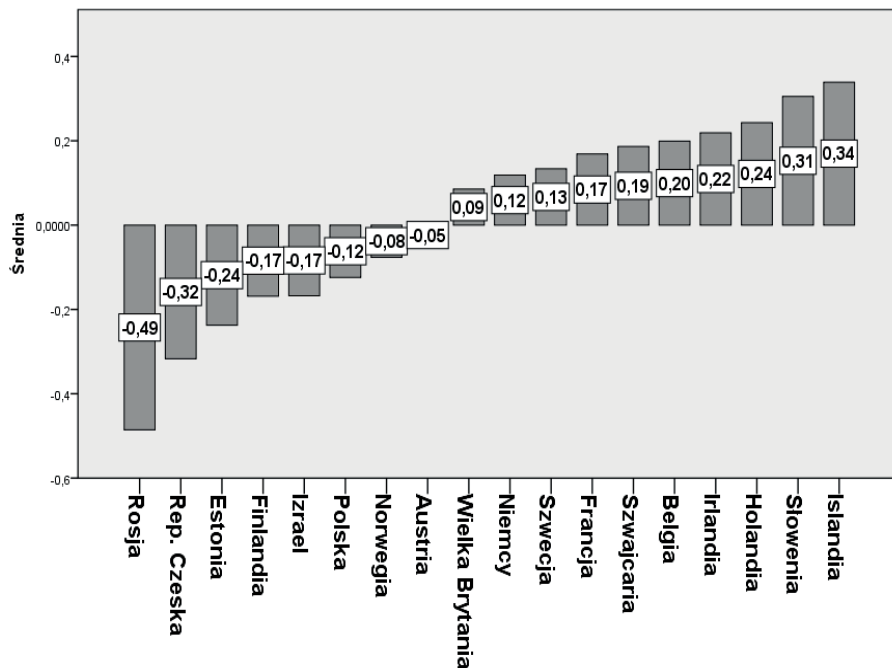
Cieszy fakt, że świadomość zmiany klimatu u większości ankietowanych jest wysoka, choć zróżnicowanie między krajami jest duże. We wszystkich 18 krajach objętych badaniem procent zgadzających się, że zmiana klimatu ma miejsce, waha się od 40 do 75.

---

⁵ Artykuł przygotowany na podstawie pierwszej wersji zbioru danych wynikowych ESS udośćnionych w końcu 2017 roku.

⁶ Wartości średnie obliczono po standaryzacji typu Z zmiennej losowej. Standaryzacja ta daje nam znormalizowaną miarę, gdzie wartość oczekiwana (średnia) wynosi 0, a wariancja równa jest 1. Dzięki temu możemy określić, na ile dany wynik (np. Rosja) jest odległy od średniej wartości. W przypadku Rosji $Z = -0,49$ oznacza, że wynik dla tego kraju jest niższy od średniej prawie o 0,5 odchylenia standardowego. Natomiast wynik Islandii $Z=0,34$ jest wyższy od średniej o ponad jedną trzecią odchylenia standardowego.

Wykres 2. Średnia wartość dla odpowiedzi na pytanie: Czy uważa P., że klimat na ziemi zmienia się? (po standaryzacji)

Nie wątpią w zmianę klimatu przede wszystkim mieszkańcy Islandii, Słowenii, ale także w nieco mniejszym stopniu Holendrzy, Irlandczycy i Belgowie. Bardziej sceptyczni niż Polacy są natomiast Rosjanie, Czesi, Estończycy, a także Finowie i Izraelczycy.

Kolejne pytanie w kwestionariuszu dotyczyło czynników, od których zależy zmiana klimatu. Pytano, czy zmiana klimatu spowodowana jest wyłącznie procesami naturalnymi, wyłącznie działalnością człowieka, czy jednym i drugim. Pytanie to zadawano tylko tym respondentom, którzy na pytanie wcześniejsze odpowiedzieli, że klimat na pewno się zmienia, raczej się zmienia i raczej się nie zmienia. W pierwszej kolumnie tabeli 1 zamieszczono odsetek respondentów wskazujących, że zmiana klimatu jest spowodowana mniej więcej po równo procesami naturalnymi i działalnością człowieka, w drugiej kolumnie – odsetek badanych wskazujących, że zmiana klimatu jest spowodowana głównie działalnością człowieka. Dopełnieniem do 100% są wybory reprezentujące pogląd, iż zmiana klimatu to efekt wyłącznie lub głównie procesów naturalnych bądź wyłącznie działalności człowieka.

Z zestawienia wynika, że Austriacy, Islandczycy i Niemcy, a także Szwedzi, Belgowie i Finowie częściej niż mieszkańcy pozostałych krajów wskazują na antropogeniczne czynniki zmiany klimatu, natomiast Polacy, Brytyjczycy, Słowenicy, Estończycy i Irlandczycy uważają, że czynnikami kształtującymi klimat i wpływającymi na jego obecną zmianę są zarówno procesy naturalne, jak i działalność człowieka.

	Odsetek respondentów wskazujących, że zmiana klimatu jest spowodowana mniej więcej po równo procesami naturalnymi i działalnością człowieka	Odsetek respondentów wskazujących, że zmiana klimatu jest spowodowana głównie działalnością człowieka
Austria	29,0	52,2
Islandia	34,2	51,7
Niemcy	39,0	50,2
Szwecja	41,0	46,4
Belgia	39,6	46,1
Finlandia	42,2	45,1
Szwajcaria	49,6	40,7
Francja	46,2	40,3
Holandia	47,2	39,3
Norwegia	49,0	36,1
Irlandia	51,7	34,2
Słowenia	54,1	32,7
Izrael	40,1	32,3
Wielka Brytania	54,5	32,0
Rep. Czeska	50,0	29,2
Estonia	53,6	29,2
Polska	57,4	28,5
Rosja	45,3	25,6
Ogółem	45,9	38,1

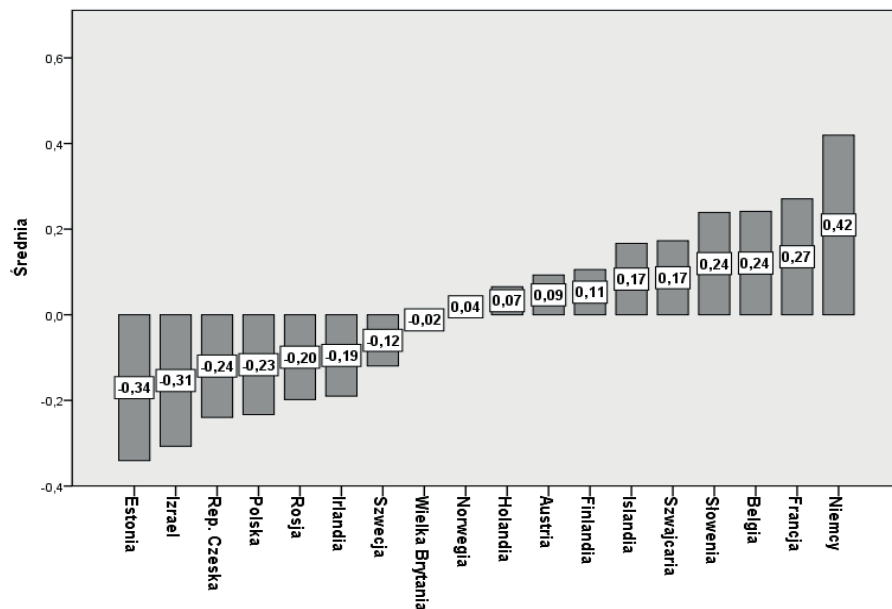
Fakt akceptacji zmiany klimatycznej przez większość respondentów oraz traktowanie aktywności ludzi (w powiązaniu z naturalnymi procesami) jako czynnika oddziałującego na klimat Ziemi rodzi pytanie o przyszłość klimatu oraz obawy ludzi związane z nasilaniem się negatywnych skutków zmiany klimatycznej w ciągu następnych kilkudziesięciu lat. Wykres 3 przedstawia odpowiedzi respondentów na pytanie: Na ile martwi się P. zmianą klimatu? Na pięciopunktowej skali wybór 1 oznaczał „w ogóle się tym nie martwię”, a wybór 5 – „niezwykle się tym martwię”⁷.

Z danych wynika, że poziom obaw związanych ze zmianą klimatu w badanej populacji nie jest wysoki i zróżnicowany. Wyjątek stanowią kraje usytuowane na krańcach skali. 37,3% Niemców wyraża duże zaniepokojenie zmianą klimatu i tylko 12,8% Estończyków. Dla Polski odpowiedni odsetek wynosi 14,1.

Tabela 1. Czynniki mające wpływ na zmianę klimatu według respondentów w poszczególnych krajach

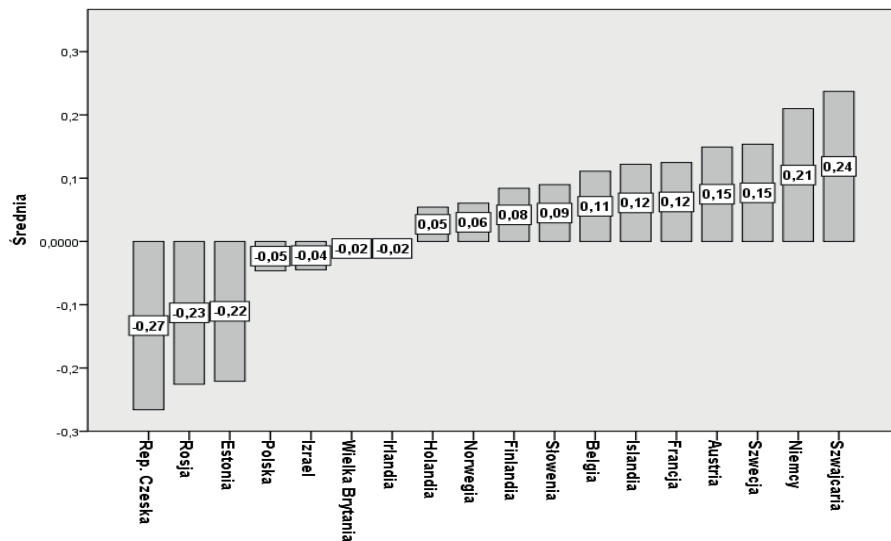
⁷ Wartości średnie zostały obliczone po standaryzacji typu Z zmiennej losowej. Zob. przypis 6. W przypadku Estonii $Z = -0,34$ oznacza, że wynik tego kraju jest niższy od średniej o ponad jedną trzecią odchylenia standardowego. Natomiast wynik Niemiec $Z=0,42$ jest wyższy od średniej o prawie połowę odchylenia standardowego.

Wykres 3. Poczucie bezpieczeństwa klimatycznego (średnia po standaryzacji)

Z dotychczas zaprezentowanych danych rysuje się obraz europejskiego społeczeństwa, które wydaje się względnie dobrze poinformowane o zmianie klimatycznej, ale niezbyt mocno zaniepokojone związanymi z nią zagrożeniami. Wniosek ten potwierdzają badania sondażowe ISSP (2010), z których wynika, iż kwestie ekologiczne mające bezpośredni wpływ na życie ludzi, takie jak zanieczyszczenie powietrza czy wody, częściej postrzegane są jako istotny problem i zagrożenie w przeciwieństwie do ocieplenia klimatu (Smith, Kim, Son 2017). Warto zwrócić uwagę na podobieństwo wyników, wspomnianego badania ISSP i zrealizowanego sześć lat później badania ESS, w kwestii podejścia do zagrożeń ekologicznych. Szczególnie w obliczu zwiększającej się liczby doniesień medialnych i zaangażowania instytucji międzynarodowych, w tym UE w kwestie środowiskowe, co jak się wydaje, powinno oddziaływać na postawy mieszkańców. W większości krajów Europy następstwa zmiany klimatu nie są doświadczane na co dzień i nie oddziałują na codzienne funkcjonowanie mieszkańców. Co więcej, globalne ocieplenie jest zjawiskiem złożonym i trudnym do zrozumienia dla odbiorców spoza kręgu naukowego, zwłaszcza w obliczu niejednoznacznych opinii ekspertów, o czym była mowa wcześniej, a także wykorzystywania tematu do doraźnych celów politycznych, a co za tym idzie, medialnego szumu wokół tego problemu. Mimo to, jak stwierdzili na podstawie wyników badania ISSP 2010 Smith, Kim i Son, biorąc pod uwagę uśrednione odpowiedzi zagregowane dla krajów biorących udział w sondażu ISSP, zmiana klimatu znalazła się na drugim miejscu – za zanieczyszczeniem powietrza, wśród najważniejszych problemów środowiskowych.

Aby odtworzyć ogólne nastawienia respondentów do problemu zmiany klimatu, w ramach badania ESS 2016 stworzony został indeks syntetyczny. Na podstawie dziewięciu pytań⁸ powstała skala⁹ charakteryzująca podejście do problemu zmiany klimatu. Indeks uwzględnia pytania mierzące poczucie osobistej odpowiedzialności za ograniczenie zmian klimatycznych, postrzeganie wpływu zmiany klimatycznej na ludzi jako negatywnego, przekonanie, że ograniczenie własnego zużycia energii ma wpływ na ograniczenie zmiany klimatu, postrzeganie zmian klimatu jako problemu, przekonanie, że klimat się zmienia, przekonanie, że zmiany klimatu wynikają z działań człowieka, stosunek do subsydiowania energii odnawialnej przez rząd, stosunek do wprowadzenia zakazu sprzedaży urządzeń AGD zużywających zbyt dużo energii, podejście do podwyżki podatków na zwiększenie udziału energii odnawialnej. Im wyższa wartość na skali, tym bardziej proekologiczne podejście do problemu zmiany klimatu. Ilustracja graficzna znajduje się na wykresie 4. Podejście proekologiczne w największym stopniu cechuje respondentów ze Szwajcarii i Niemiec, Szwecji oraz Austrii¹⁰, przeciwne podejście charakteryzuje Czechy, Rosję i Estonię. Polska, a także Izrael, Wielka Brytania i Irlandia lokują się trochę poniżej średniej dla krajów, w których realizowane było badanie.

Wykres 4. Proekologiczne podejście do zmiany klimatu, średnia wartość indeksu (po standaryzacji zmiennych składowych)

⁸ Zostały przekształcone i poddane standaryzacji typu Z.

⁹ Współczynnik rzetelności alfa Cronbacha = 0,685.

¹⁰ Powyżej SD.

Podejście proekologiczne w największym stopniu cechuje respondentów ze Szwajcarii i Niemiec, Szwecji oraz Austrii, przeciwne podejście charakteryzuje Czechy, Rosję i Estonię. Polska, a także Izrael, Wielka Brytania i Irlandia lokują się trochę poniżej średniej dla krajów, w których realizowane było badanie.

Powyższy indeks ilustruje ogólne nastawienie do problemu zmiany klimatu, interesująca jest jednak również próba bardziej szczegółowej charakterystyki opinii respondentów. Na podstawie analizy czynnikowej¹¹ wyróżniono trzy spójne wymiary¹². Pierwszy z nich charakteryzuje osobiste poczucie odpowiedzialności jednostki za zmianę klimatu, ładowany jest poprzez pytania:

- Na ile jest prawdopodobne, że gdyby R. zmniejszył ilość zużywanej przez siebie energii, przyczyniłoby się to do ograniczenia zmiany klimatu?
- Na ile R., osobiście, czuje się zobowiązany, by dążyć do ograniczania zmiany klimatu?
- Na ile R. martwi się zmianą klimatu?¹³

Drugi z wymiarów odnosi się do świadomości związanej z problemem zmiany klimatu, ładowany jest poprzez pytania:

- Na ile R. postrzega zmianę klimatu jako negatywne?
- R. postrzega zmianę klimatu w większym stopniu jako efekt działań człowieka, niż procesów naturalnych
- Czy R. uważa, że klimat się zmienia?
- Na ile R. martwi się zmianą klimatu?¹⁴

Trzeci z wyróżnionych obszarów odnosi się do przekonania, że powinny zostać podjęte działania publiczne w celu redukcji zmiany klimatu, ładowany jest poprzez pytania

- dotyczące wykorzystania pieniędzy publicznych na dotacje do energii odnawialnej,
- dotyczące wprowadzenia ustawy zakazującej sprzedaży najbardziej energochłonnych, zużywających najwięcej energii urządzeń gospodarstwa domowego,
- dotyczące podejścia do podwyżki podatków od paliw kopalnych¹⁵.

Na wykresie 5 zaprezentowane zostały wyniki dla pierwszego z wymiarów. Respondenci ze Szwajcarii i Francji cechują się największym poczuciem osobistej odpowiedzialności za zmiany klimatu, następnie mieszkańcy: Belgii, Islandii i Niemiec. Na przeciwnym krańcu skali znajdują się mieszkańcy Czech i Estonii, a także Rosji i Słowenii, poniżej średniej dla wszystkich analizowanych krajów znajdują się również Polska i Izrael.

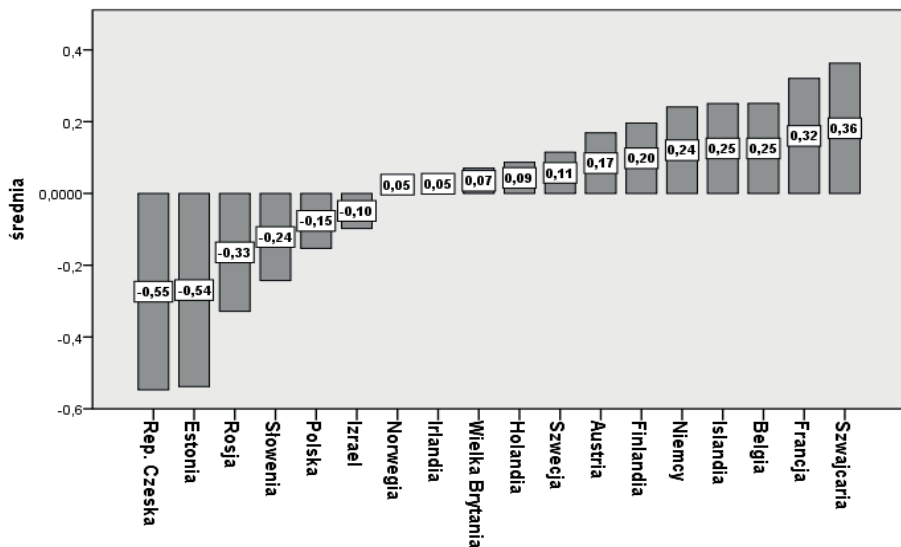
¹¹ Miara KMO 0,77.

¹² Czynniki te wyjaśniają 54% wariancji wyników.

¹³ Ładunki czynnikowe poszczególnych pytań: 0,88; 0,78; 0,56.

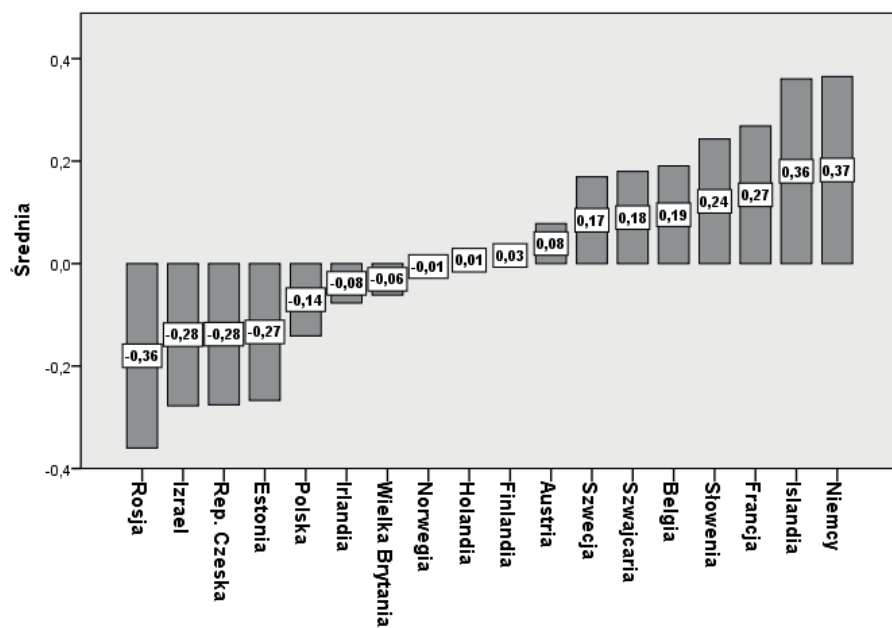
¹⁴ Ładunki czynnikowe poszczególnych pytań: 0,711; 0,621; 0,602; 0,602.

¹⁵ Ładunki czynnikowe poszczególnych pytań: 0,751; 0,721, 0,651.

Wykres 5. Poczucie osobistej odpowiedzialności jednostki za redukcję zmiany klimatu, średnia wartość indeksu (po standaryzacji zmiennych składowych)

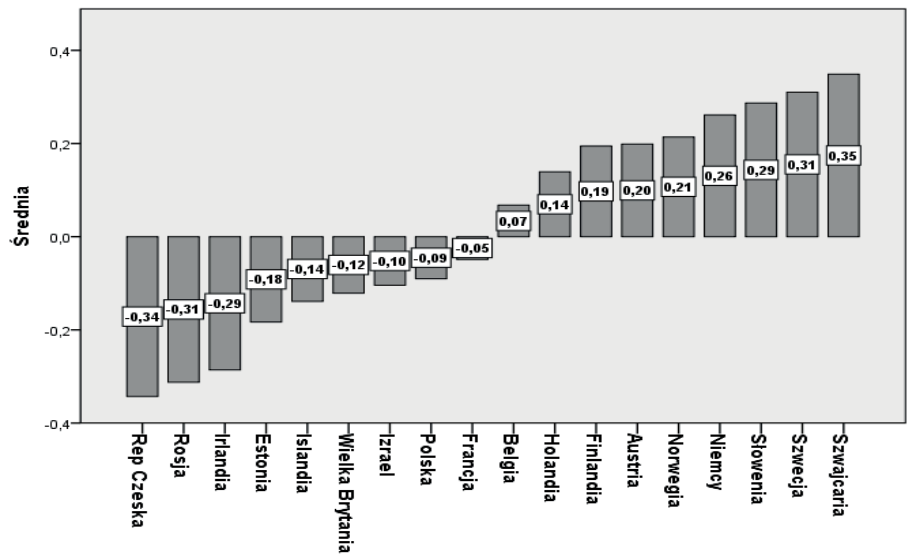
Wykres 6 ilustruje wyniki analizy dotyczącej świadomości związanej ze zmianą klimatu w poszczególnych krajach. Największą świadomość problemu zmiany klimatu można zidentyfikować wśród respondentów z Niemiec, Islandii i Francji, najmniejszą zaś, podobnie jak w przypadku poczucia osobistej odpowiedzialności, wśród ankietowanych z Rosji, Izraela, Czech i Estonii. Poniżej średniej znajdują się również: Polska, Irlandia i Wielka Brytania.

Wykres 6. Świadomość dotycząca zmiany klimatu, średnia wartość indeksu (po standaryzacji zmiennych składowych)

Trzeci z wyróżnionych wymiarów odnosi się do deklarowanego poparcia dla działań publicznych na rzecz redukcji zmian klimatycznych, wyniki zaprezentowane zostały na wykresie 7. Największymi zwolennikami aktywności państwa w tym zakresie są mieszkańcy: Szwajcarii, Szwecji, Słowenii i Niemiec, przeciwnego zdania są ankietowani z Czech, Rosji, Irlandii i Estonii. Poniżej średniej znajdują się również mieszkańcy: Islandii, Wielkiej Brytanii, Izraela, Polski i Francji.

Wykres 7. Poparcie dla działań publicznych na rzecz ograniczenia zmiany klimatu, średnia wartość indeksu (po standaryzacji zmiennych składowych)

Polska we wszystkich trzech wymiarach lokuje się poniżej średniej dla krajów biorących udział w badaniu ESS 2018. Pokazuje to wyraźnie, że problem zmiany klimatu nie znajduje się w centrum zainteresowania Polaków. Warto zauważyć, że wszystkie kraje Europy Wschodniej lokują się poniżej średniej niezależnie od analizowanego wymiaru. Zbyt mała jest jednak reprezentacja krajów naszego regionu w badaniu ESS, aby można było postawić tezę, że jest to specyfika krajów postsocjalistycznych. Jednakże uzyskane wyniki spójne są z doniesieniami naukowymi z wcześniejszych badań, w których zwracano uwagę na niewielkie zaangażowanie mieszkańców krajów byłego bloku wschodniego w sprawy ekologii (zob. Smith, Kim, Son 2017). Naukowcy wiążą mniejsze zainteresowanie problemami środowiskowymi i mniejsze przywiązanie do wartości ekologicznych z marginalną obecnością tych tematów w okresie socjalizmu, zarówno w sferze publicznej, jak i edukacji. W okresie transformacji systemowej państwa te koncentrowały się na wyzwaniach ekonomicznych, społecznych i politycznych, w związku z czym kwestie środowiskowe również nie należały do priorytetowych. Jednak nie tylko w krajach z Europy Wschodniej można odnotować wartości poniżej średniej dla wszystkich analizowanych wymiarów, takie wyniki odnotowano również dla

Izraela. Należy zauważyć, że największe natężenie negacji osobistej odpowiedzialności charakteryzuje Czechów i Estończyków, Izraelczycy i Rosjanie zaś najbardziej odbiegają od średniej w kwestii świadomości. Respondenci z Polski osiągnęli podobne wartości indeksu w zakresie podejścia do obu kwestii. Irlandczycy i Brytyjczycy lokują się poniżej średniej w dwóch wymiarach: osobistej odpowiedzialności i poparcia dla działań publicznych.

Biorąc pod uwagę kwestie środowiska i klimatu, kraje sytuujące się poniżej średniej prezentują bardziej spójny wzorzec niż kraje, które w poszczególnych wymiarach osiągnęły najwyższe wartości. Co więcej, odniesienie do wyników uzyskanych w innych modułach ESS czy danych dostępnych w statystyce publicznej wskazuje na pewne prawidłowości. Należy jednakże potraktować je jako przyczynek do dalszych badań i pogłębionych analiz. Rosja i Izrael to kraje o najmniejszym udziale energii odnawialnej, w Estonii, Polsce i Czechach największa część produkcji energii pochodzi z wykorzystania węgla. Wśród Czechów, Izraelczyków, Polaków i Rosjan znajduje się największy odsetek zwolenników energii ze źródeł kopalnych (zob. tekst Ewy Rokickiej w tym tomie). Co więcej, Rosja i Estonia należą do największych emiterów CO₂ *per capita* w Europie.

	Odpowiedzialność jednostki	Świadomość	Działania rządu
Austria	7	8	6
Belgia	3	5	9
Czechy	18	16	18
Estonia	17	15	15
Finlandia	6	9	7
Francja	2	3	10
Holandia	9	10	8
Irlandia	11	13	16
Islandia	4	2	14
Izrael	13	17	12
Niemcy	5	1	4
Norwegia	12	11	5
Polska	14	14	11
Rosja	16	18	17
Słowenia	15	4	3
Szwajcaria	1	6	1
Szwecja	8	7	2
Wielka Brytania	10	12	13

Tabela 2. Pozycja rankingowa krajów w zakresie indeksów: osobistej odpowiedzialności, świadomości i poparcia dla działań publicznych

---

Wśród 18 krajów jedynie dwa: Szwajcaria i Niemcy, znalazły się we wszystkich wyróżnionych sferach w pierwszej szóstce. Należy zauważyć, że Szwajcaria zarówno w sferze odpowiedzialności jednostki, jak i poparcia dla działań publicznych zajęła miejsce pierwsze.

Interesującym przypadkiem jest Słowenia, w żadnym innym kraju nastawienie do analizowanych wymiarów nie jest tak zróżnicowane. Respondenci z tego kraju lokują się znacznie poniżej średniej, jeśli chodzi o kwestię osobistej odpowiedzialności (czwarty wynik od końca), natomiast biorąc pod uwagę świadomość i deklarację wsparcia dla działań w sferze publicznej, których celem jest przeciwdziałanie zmianom klimatu, sytuują się po przeciwnej stronie skali, jeśli chodzi o działania, jest to trzeci wynik wśród badanych krajów, świadomość zaś – czwarty. Islandia i Francja cechują się wysokim poziomem osobistej odpowiedzialności i świadomości, ale relatywnie niskim poparciem dla działań publicznych. Bardziej pogłębionych badań wymagałaby jednak próba odpowiedzi na pytanie, czym spowodowane jest takie nastawienie, można przypuszczać, że ankietowani uważają, że obowiązujące w ich krajach ustawodawstwo jest wystarczające w analizowanych kwestiach, z drugiej strony możliwe również, że mieszkańcy tych krajów postrzegają działania w zakresie ekologii w większym stopniu jako kwestię prywatną, a nie publiczną. Co ciekawe, Norwegowie skłaniają się ku działaniom publicznym (piąte miejsce w rankingu), natomiast poziom poczucia osobistej odpowiedzialności i świadomość oscylują wokół średniej. Wśród 18 krajów jedynie dwa: Szwajcaria i Niemcy, znalazły się we wszystkich wyróżnionych sferach w pierwszej szóstce. Należy zauważyć, że Szwajcaria zarówno w sferze odpowiedzialności jednostki, jak i poparcia dla działań publicznych zajęła miejsce pierwsze.

Podsumowanie

Naukowcy ostrzegają, iż przy pogłębianiu się zjawisk ocieplenia klimatu adaptacja jako reakcja na obserwowane skutki zmian klimatu nie wystarczy. Potrzebna jest aktywna ochrona klimatu zmniejszająca negatywne oddziaływanie człowieka na klimat (na przykład poprzez redukcję emisji CO₂) w takim stopniu, aby negatywne konsekwencje zmian klimatu w przyszłości nie przekraczały możliwości adaptacji (Kundzewicz 2014).

Działania na rzecz ograniczenia zmian klimatu włączone są w strategiczne plany i aktywność instytucji międzynarodowych. Rządy państw, wprawdzie z różnym zaangażowaniem i w nierównym tempie, wdrażają regulacje, do których się zobowiązały, podpisując międzynarodowe traktaty. Wypełnianie zobowiązań jest ważne, ale to głównie od krajowej polityki zależy, w jakim stopniu gospodarki będą zbliżały się do ideału zrównoważonego rozwoju. W realizacji ekologicznych strategii rozwojowych ważne jest także to, czy wartości ekologiczne przenikają sposób myślenia obywateli i organizują ich działania w życiu codziennym. Wydaje się jednak, że są kraje, na przykład Polska, w których nie ma konsensu co do

znaczenia wartości ekologicznych i konieczności podejmowania działań w tym obszarze.

Badacze dowodzą, że zamożność i poziom rozwoju kraju wpływają na postawę wobec środowiska naturalnego. Z analiz międzykrajowych wynika, że im bogatsze i lepiej rozwinięte społeczeństwo, tym większą wagę przywiązuje do wartości proekologicznych, silniej popiera oraz angażuje się w działania związane z ochroną środowiska naturalnego (zob. Smith, Kim, Son 2017). Jest jednak oczywiste, że zamożność i poziom rozwoju kraju nie wyczerpują uwarunkowań natężenia i typów postaw proekologicznych na poziomie jednostki oraz uwarunkowań zewnętrznych. Badacze stawiają tezę, że inne czynniki również mają znaczenie. Wydaje się, że poznanie indywidualnych i społeczno-kulturowych uwarunkowań tworzenia się podstaw światopoglądu ekologicznego wymaga między innymi pogłębionych badań dyskursu publicznego, a także zakresu i sposobu przedstawienia kwestii ekologicznych w obszarze edukacji.

Wyniki badania ESS 2018 wskazują na pewne prawidłowości. Co ciekawe, większa spójność wyników dotyczy krajów, w których respondenci charakteryzowali się mniejszym zaangażowaniem w ochronę klimatu, zarówno w sferze świadomości, jak i poparcia dla działań na rzecz łagodzenia skutków zmiany klimatycznej. W grupie krajów systematycznie lokujących się poniżej średniej znajdują się: Czechy, Rosja i Estonia, ale także Polska i Izrael. Wyniki te korespondują z rezultatami dotychczasowych badań, które wskazywały na mniejsze zaangażowanie w problemy ekologiczne obywateli państw postsocjalistycznych (zob. Smith, Kim, Son 2017). Po drugiej stronie skali, wśród krajów o nastawieniu bardziej proekologicznym do zmiany klimatu wyniki nie są tak koherentne. Układy elementów charakteryzujące proekologiczne nastawienie nie tworzą spójnego wzorca, to jest wysokiej świadomości nie zawsze towarzyszy poczucie osobistej odpowiedzialności czy poparcie dla działań publicznych. Postawy wobec klimatu są zróżnicowane, a wartości osiągnęte w poszczególnych sferach nie zawsze są ze sobą zbieżne. Jednakże, biorąc pod uwagę różne aspekty podejścia do klimatu, częściej niż inne kraje, w czołówce rankingu proekologicznego nastawienia w analizowanych aspektach lokowały się Szwajcaria i Niemcy.

Poznanie indywidualnych i społeczno-kulturowych uwarunkowań tworzenia się podstaw światopoglądu ekologicznego wymaga między innymi pogłębionych badań dyskursu publicznego, a także zakresu i sposobu przedstawienia kwestii ekologicznych w obszarze edukacji.

Bibliografia

- Blewitt J. 2015. *Understanding Sustainable Development*. London, New York: Routledge.
- IPCC. 2014. *Climate Change 2014: Synthesis Report*. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.
- Millenium Ecosystem Assessment. MEA. 2005. *Ecosystems and Human Wellbeing: Policy Responses*, Island Press, Washington, DCC, www.maweb.org/documents/document.769.aspx.pdf.
- Elliott L. 2016. *Climate change disaster is biggest threat to global economy in 2016, Say Experts*. „The Guardian”, 14 stycznia, <http://www.theguardian.com/business/2016/jan/14/climate-changedisaster-is-biggest-threat-to-global-economy-in-2016-say-experts>).
- Dosio A., Paruolo P. 2011. *Bias correction of the ENSEMBLES high-resolution climate change projections for use by impact models: Evaluation on the present climate*. „Journal of Geophysical Research D: Atmospheres” 116(16).
- Dosio A., Paruolo P., Rojas R. 2012. *Bias correction of the ENSEMBLES high resolution climate change projections for use by impact models: Analysis of the climate change signal*. „Journal of Geophysical Research D: Atmospheres”, 117(17).
- Kundzewicz Z. W. 2011. *Zmiany klimatu, ich przyczyny i skutki – obserwacje i projekcje*. „Landform Analysis” 15: 39–49.
- Mulligan M. 2014. *An Introduction to Sustainability: Environmental, Social and Personal Perspectives*. New York: Routledge.
- Rokicka E., Woźniak W. 2016. *W kierunku zrównoważonego rozwoju. Koncepcje, interpretacje, konteksty*. Łódź: Katedra Socjologii Ogólnej Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny Uniwersytet Łódzki.
- Smith T., W., Jibum K., Jaesok S. 2017. *Public attitudes toward climate change and other environmental issues across countries*. „International Journal of Sociology” 47:1, 62–80, DOI: 10.1080/00207659.2017.1264837.

Zaufanie do ludzi i systemu politycznego

Henryk Domański

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Kwestia zaufania w krajach europejskich zasługuje na uwagę w kontekście ogólniejszego problemu, zawartego w tezie o kryzysie społeczeństwa demokratycznego i zanikaniu więzi społecznych. Według pesymistycznej oceny niektórych badaczy jest to uniwersalna tendencja (Habermas 1975). W opinii innych – kolejny i nieunikniony, ale normalny etap rozwoju demokracji, który nie powinien budzić obaw (Merkel 2014). Dotyczy to również upadku zaufania, zaliczanego do najważniejszych aspektów struktury społecznej (Putnam 1992). Problemem jest to, że trudno rozstrzygnąć adekwatność tezy o obniżaniu się zaufania bez prześledzenia tego zjawiska w dłuższym przekroju czasowym.

Opierając się na danych Europejskiego Sondażu Społecznego, skoncentruję się na trzech kwestiach. Czy w obliczu wyzwań stojących przed Unią Europejską, takich jak recesja gospodarcza, terroryzm czy masowa imigracja spoza krajów UE, zaufanie obniża się, wzrasta czy jest raczej stabilne? Jak kształtowało się ono w różnych krajach w zależności od czynników rzutujących na poziom zaufania, dotyczących na przykład rozwoju ekonomicznego, rodzaju demokracji czy wyznawanych wartości? Gdzie sytuuje się Polska, czy wciąż lokujemy się raczej na dole tego rankingu?

Słowa kluczowe: źródła zaufania, ryzyko, ostrożność, kryzys demokracji

Zaufanie do ludzi

Podstawą zaufania są relacje społeczne przynoszące korzyści. Ufać komuś to wierzyć, że mamy do czynienia z osobą, która kieruje się dobrymi intencjami, że jest ona zdolna do tego, czego od niej oczekujemy, że ufając jej, uzyskamy coś w zamian. Zaufanie oznacza redukcję ryzyka i niepewności – w sumie więc jest to ważne dobro, warunek funkcjonowania instytucji i ludzi.

Widać to w działalności ekonomicznej. Większe zaufanie ułatwia zawieranie i realizację kontraktów, skraca czas negocjacji między partnerami i wywiązywanie się z umów. Z badań i obserwacji wynika, że zaufanie zwiększa prawdo-

podobieństwo dotrzymywania zobowiązań, stymuluje wzrost przedsiębiorczości, ułatwia podejmowanie decyzji, wyzwala inicjatywę i pobudza do aktywności zawodowej. Oczywiście stanowi ono również podstawę współpracy, przyczynia się też do transparentności zobowiązań i większej otwartości we wzajemnych kontaktach (Coleman 1990). Analizy prowadzone na poziomie krajów wskazują na występowanie dodatnich zależności między zaufaniem a GDP i zamożnością mieszkańców (Fukuyama 1995; Uslaner, Dekker 2001).

Polityczne korzyści zaufania polegają na legitymizacji klasy rządzącej. Od początku tych badań wskazywano, że jednym z aspektów zaufania między ludźmi jest zaufanie do władzy. Kapitał zaufania – jak zauważa Putnam (1993) – przenoszony jest z poziomu interakcji jednostek na poziom makrospołeczny, obejmujący zaufanie do instytucji państwowych. Można się tu domyślać – ponieważ nikt tego dokładnie nie zbadał – działania psychologicznej generalizacji, gdzie pozytywne doświadczenia, czerpane z faktu, „że warto ludziom ufać”, wzmacniają zaufanie do rządu. Występowanie zależności między obydwoimi rodzajami zaufania nie podlega dyskusji, a przynajmniej tak zwykło się ujmować tę kwestię w dotychczasowej refleksji poświęconej oddziaływaniu zaufania na stabilność systemu politycznego i stosunków społecznych (Cohen 1999). Z większym poziomem zaufania związana jest bardziej pozytywna ocena demokracji (Paxton 2002; Skarżyńska 2002), ale prawdopodobnie oddziałuje to również w drugą stronę, to znaczy zaufanie do państwa zwiększa zaufanie do ludzi. Odzwierciedleniem tej prawidłowości może być to, że w systemach demokratycznych zaufanie do ludzi jest wyższe niż w systemach autorytarnych, co można interpretować jako efekt większej otwartości i gwarantowania praw grupom mniejszościowym (Tilly 2004).

Zależności są zresztą obustronne: analizując dane dla Stanów Zjednoczonych, stwierdzono, że obniżanie się poziomu zaufania koreluje z malejącym odsetkiem osób identyfikujących się z partiami politycznymi, deklarujących zaufanie do Kongresu i agend rządowych. Spadek zaufania związany był również z obniżaniem się aktywności obywatelskiej i odsetkami osób uczestniczących w wyborach, mityngach, organizacjach samorządowych i podpisujących petycje (Patterson 1999; Putnam 2008). Z obniżaniem zaufania skorelowane były afery podważające wiarygodność prezydenta i partii rządzącej, takie jak Watergate, nieudana interwencja komandosów w Iranie, dostarczanie przez rząd amerykański broni rebeliantom w Nikaragui i skandale obyczajowe (Paxton 1999). Występowanie tych zależności potwierdzają wyniki uzyskane z World Value Survey (WVS) – analiza danych WVS wskazuje na występowanie wysokiej korelacji między średnimi indywidualnego zaufania i zaufania do rządu (Norris, Newton 2000).

Jeżeli chodzi o korzyści społeczne, to zaufanie dostarcza stabilizacji, zapewnia przewidywalność i poczucie pewności. Można powiedzieć, że zaufanie jest czynnikiem komfortu, czego odzwierciedleniem jest występowanie silnej zależności mię-

---

Polityczne korzyści zaufania
polegają na legitymizacji klasy
rządzącej.

W systemach demokratycznych
zaufanie do ludzi jest wyższe
niż w systemach autorytarnych,
co można interpretować jako
efekt większej otwartości
i gwarantowania praw grupom
mniejszościowym.

---

dzy poziomem zaufania a satysfakcją z życia (Lin 2002). Przekonanie, że inni nas nie zawiodą, jest również ostoją wspólnotowości i więzi społecznych (Freitag 2003). Dominuje pozytywna strona zaufania, chociaż nie należy zapominać o negatywnych aspektach. Na zaufaniu opierają się również grupy przestępcze, mafie i gangi, bywa więc ono podłożem naruszania prawa i źródłem anomii (Putnam 1997).

Różnice w poziomie zaufania między krajami

Ludzie mają ograniczony dostęp do ważnych zasobów społecznych, podobnie jest z zaufaniem. Prawidłowością jest, że zaufanie do innych zwiększa się ze wzrostem wykształcenia, pozycji zawodowej i zamożności. Posiadanie najwyższego zaufania deklarują kierownicy wyższego szczebla, dyrektorzy i specjaliści – wykonywanie bardziej złożonych zawodów ułatwia im rozumienie rzeczywistości i pozwala docenić korzyści związane z kapitałem społecznym. Na drugim biegunie sytuują się robotnicy niewykwalifikowani – nie posiadają oni wpływowych kontaktów, a brak kompetencji i niepowodzenia nie pozwalają im wierzyć w sens bycia życzliwym (Domański 2007).

Czynnikiem wzmacniającym te nierówności są różnice w poziomie zaufania między krajami. Wynikają one z poziomu rozwoju ekonomicznego, rodzaju systemu politycznego, wyznawania odmiennych wartości czy podziałów etnicznych. Analizując różnice między krajami, posłużę się najczęściej stosowanym wskaźnikiem tego zjawiska w badaniach społecznych. We wszystkich edycjach Europejskiego Sondażu Społecznego respondentom zadawano trzy pytania: (i) *Czy ogólnie biorąc uważa P., że większości ludzi można ufać, czy też, w kontaktach z ludźmi ostrożności nigdy za wiele?*, (ii) *Czy gdyby nadarzyła się okazja, większość ludzi starałaby się P. wykorzystać, czy też postępować uczciwie?*, (iii) *Czy ludzie przede wszystkim starają się służyć pomocą innym, czy też przede wszystkim dbają o własny interes?*. Opinie w tych kwestiach wyrażane są na skalach od 0 do 10. Sumując odpowiedzi na te pytania, uzyskuje się syntetyczny wskaźnik, który może być traktowany jako odzwierciedlenie poziomu zaufania w zgeneralizowanej postaci. Respondenci wskazujący na występowanie najwyższego zaufania uzyskują na tej skali wartość 30, a najniższego zaufania – wartość 0. Dla ułatwienia interpretacji wartości z przedziału od 0 do 30 przekształciłem w skalę 0–100¹. Ujmując rzecz w skrócie, na poziomie 0

Prawidłowością jest, że zaufanie do innych zwiększa się ze wzrostem wykształcenia, pozycji zawodowej i zamożności.

---

¹ Porównywanie zaufania między krajami na podstawie średnich wartości jest pewnym uproszczeniem, ponieważ opiera się na założeniu, że trzy zmienne (pytania) składowe oddziałują we wszystkich krajach z podobną siłą na sumaryczną skalę zaufania. O tym, że tak nie jest, przekonują wyniki analiz dotyczących „ekwiwalentności” pomiaru w badaniach międzykrajowych (Allum et al. 2018; Jabkowski 2018). Przedstawione tu analizy nie uwzględniają testu na ekwiwalentność pomiaru, chociaż z analiz, które przeprowadziłem, wynika, że dotyczy to skali zaufania dla kolejnych rund ESS, to znaczy wnioskowanie o wielkości różnic między krajami

sytuują się respondenci, którzy przypisują innym ludziom brak uczciwości, osiągnięcie korzyści czyimś kosztem i którzy podkreślają potrzebę zachowania ostrożności w codziennych kontaktach. Na przeciwnym biegunie (wartość 100) sytuują się osoby z altruistycznym nastawieniem do życia, ci, którzy starają się służyć pomocą innym i wierzą, że warto jest postępować uczciwie.

Tabela 1. Średnie wartości zaufania w latach 2002–2016

Kraj	2002	2006	2010	2012	2016
Austria	53,1	53,7			56,3
Belgia	49,6	51,3	52,2	51,6	52,8
Bułgaria		37,2	37,4	35,9	
Cypr		43,5		37,3	
Dania	68,1	68,4	67,2	68,2	
Estonia		52,1	56,3	54,1	56,7
Finlandia	63,4	64,4	63,4	64,2	63,1
Francja	48,1	49,2	48,4		51,0
Grecja	34,5				
Hiszpania	48,4	49,9	50,6	50,8	
Holandia	57,2	57,6	60,4	60,0	61,0
Irlandia	58,0	56,8		56,0	59,2
Islandia				63,4	66,7
Izrael	49,2		50,9	52,5	55,4
Kosowo				40,9	
Łotwa		48,3			
Luksemburg	50,6				
Norwegia	65,3	66,4	66,7	65,8	70,0
Polska	38,1	41,3	44,2	42,7	42,8
Portugalia	44,3	42,8	42,1	40,6	
Republika Czeska	44,8		47,1	45,1	51,1
RFN	51,0	51,4	52,1	53,6	56,8
Rosja		41,5	45,2	47,1	48,5
Rumunia		37,4			
Szwecja	62,6	63,1	64,0	61,7	63,7
Słowacja		43,8		40,5	
Słowenia	43,2	45,0	42,8	48,7	48,5
Szwajcaria	57,2	59,5	58,8	59,2	60,7
Ukraina		40,4			
Węgry	43,0	44,6	45,8	56,4	
Wielka Brytania	53,4	56,3	55,7	56,4	56,3
Włochy	44,0				
Ogółem	51,4	50,8	52,0	52,0	56,4

na podstawie średnich wartości obciążone jest błędem, chociaż w niczym nie zmienia międzynarodowego rankingu zaufania.

W tabeli 1 zamieszczone są średnie arytmetyczne sumarycznego wskaźnika zaufania dla wszystkich krajów uczestniczących w ESS. Przedmiotem porównania są dane z 2002, 2006, 2010, 2012 i 2016 roku. Wybrałem punkty czasowe, które pozwalają ustalić dynamikę tych postaw. Jak już powiedziano powyżej, zaufanie dystrybuowane jest w postaci hierarchii. Znajduje to odzwierciedlenie w różnicach między krajami. Faktem zasługującym na uwagę jest stabilny charakter tych wzorów. Zgodnie z oczekiwaniami – udokumentowanymi przez wyniki wcześniejszych analiz (Delhey, Newton 2005; Domański 2014) – najwyższe zaufanie występuje w krajach skandynawskich. Liderem na kontynencie europejskim jest Dania. Mieszkańcy tego kraju wyrażali najsilniejsze przekonanie, że ludziom można zaufać, chociaż brak danych dla Danii dla 2016 roku nie pozwala z całkowitą pewnością wnioskować, że prawidłowość ta wciąż się utrzymuje. W 2016 roku na najwyższej pozycji (w zastępstwie Danii, jak sądzę) lokowała się Norwegia, a bezpośrednio za nią Islandia – zaskakująco wysoko, biorąc pod uwagę konsekwencje krachu bankowości i załamania systemu finansowego w latach 2008–2010. W 2012 roku Islandia sytuowała się za Norwegią i Danią, co może oznaczać, że od kondycji ekonomicznej ważniejsze są inne czynniki rzutujące na poziom zaufania lub że jest to społeczeństwo paradoksów, które trudno zrozumieć. Na drugim miejscu w ramach tego rankingu sytuowała się (z wyjątkiem 2016 roku) Norwegia, a na kolejnych pozycjach były Finlandia i Szwecja. Wyjątkową cechą modelu skandynawskiego jest połączenie rynku kapitalistycznego z utrzymywaniem bezpieczeństwa socjalnego pracowników najemnych. Czynnikiem wzmacniającym zaufanie są tam współpraca organizacji pracodawców ze związkami zawodowymi, przestrzeganie programów wsparcia dla bezrobotnych, uniezależnianie zasad wynagradzania od sytuacji ekonomicznej przedsiębiorstw oraz wprowadzenie systemu opieki zdrowotnej dla wszystkich potrzebujących (Saxonberg 2010).

Za krajami skandynawskimi lokowały się blisko siebie Holandia, Irlandia i Szwajcaria. Kraje te mają niewiele wspólnego poza wysoką stopą życiową, doświadczeniami płynącymi z funkcjonowania w „starych” demokracjach i w gospodarce rynkowej. Interesującym przypadkiem są Francja i Wielka Brytania. Lokowały się one w hierarchii zaufania na środkowych pozycjach, mimo najdłuższego stażu pod względem przestrzegania wolności obywatelskich. Wbrew oczekiwaniom nie dorównują one krajom nordyckim, co wskazywałoby na ograniczony wpływ doświadczeń z demokracją w kreowaniu tych postaw. Być może wynika to z większego poczucia zagrożenia terroryzmem i wielokulturowością, co odnosi się również do Niemiec. Zaufanie częściej występuje w społeczeństwach o większej jednolitości etnicznej (Delhey, Newton 2005).

W opozycji do klasycznych demokracji mniej sprzyjający kontekst rozwoju zaufania istnieje w społeczeństwach postkomunistycznych i w niektórych śródziemnomorskich. Najniższe zaufanie jest w Grecji. W 2002 roku wskaźnik

---

Najwyższe zaufanie występuje w krajach skandynawskich. Liderem na kontynencie europejskim jest Dania.

Wyjątkową cechą modelu skandynawskiego jest połączenie rynku kapitalistycznego z utrzymywaniem bezpieczeństwa socjalnego pracowników najemnych. Czynnikiem wzmacniającym zaufanie są tam współpraca organizacji pracodawców ze związkami zawodowymi, przestrzeganie programów wsparcia dla bezrobotnych, uniezależnianie zasad wynagradzania od sytuacji ekonomicznej przedsiębiorstw oraz wprowadzenie systemu opieki zdrowotnej dla wszystkich potrzebujących.

---

zaufania dla Grecji wyniósł 34,5, a w świetle nieprezentowanych tu danych ESS dla 2008 roku 36,5, co lokowało ją w tej hierarchii najniżej. Nieco wyżej, ale na niskim poziomie, sytuują się również inni reprezentanci tego regionu Europy, a mianowicie Portugalia, Włochy, a zwłaszcza Cypr, gdzie zaufanie zmniejszyło się w latach 2006–2012 z 43,5 do 37,3. Obecność zaliczanych do czołówki europejskiej Włoch nie pozwala wyjaśnić niskiego poziomu zaufania w tych krajach oddziaływaniem niższej stopy życiowej. Przyczyn tego można się raczej dopatrywać w pozostałościach reżimu totalitarnego i rodzaju więzi społecznych określonych przez Banfielda (1958) terminem „amoralny familizm”. Występowanie tych więzi stwierdzono na południu Włoch, ale może być to charakterystyczna dla tego regionu uniwersalna cecha społeczności lokalnych. Z cytowanego do dzisiaj badania Banfielda wynika, że amoralny familizm jest połączeniem skrajnego indywidualizmu z postrzeganiem stosunków społecznych jako pola rywalizacji i walki (pomijając bliskie relacje rodzinne). Ludzie od dziecka uczeni są tam bezwzględności. Cenionymi wartościami są egoizm i wyrachowanie, dominują nieformalne kontakty, a zaufanie jest oznaką słabości. Być może nakłada się na to ostrożność w nawiązywaniu relacji wyniesiona we Włoszech z epoki faszyzmu, w Grecji zaś z doświadczeń pod rządami dyktatury wojskowej, a w Portugalii z kilkudziesięciu lat prezydentury Salazara.

Największymi deficytami zaufania wyróżniają się Bułgaria, Kosowo, Rumunia, Ukraina i Polska. Prawdopodobnie bardziej niż w krajach zachodnich wynika to z przekonania, że zaufanie związane jest z dużymi kosztami i nie warto w nie inwestować, ponieważ przynosi za mało korzyści.

Drugim ośrodkiem niskiego zaufania są społeczeństwa postkomunistyczne. Nie ustępujemy po tym względem Cyprowi i Grecji. Największymi deficytami zaufania wyróżniają się Bułgaria, Kosowo, Rumunia, Ukraina i Polska. Prawdopodobnie bardziej niż w krajach zachodnich wynika to z przekonania, że zaufanie związane jest z dużymi kosztami i nie warto w nie inwestować, ponieważ przynosi za mało korzyści. W starszym pokoleniu postawy te utrzymują się na bazie doświadczeń wyniesionych z gospodarki planowej. Jedną ze specyficznych cech tego ustroju był „mały kolektywizm”. Były to strategie polegające na zdobywaniu różnymi kanałami środków do życia. Nawet ludzie, którzy robili to zgodnie z prawem, żyli pod presją zdobycia dóbr rzadkich, dostępnych tylko „na teraz” i bez gwarancji stałości (Narojek 1996). Mały kolektywizm cechowała postawa czujności, obserwowania w napięciu reakcji drugiej strony i pobłażania nieuczciwości. Postawa ta może być przekazywana na zasadzie międzypokoleniowej transmisji – uczenia, że opłaca się być myśliwym, i że unikanie niepotrzebnej hojności utożsamianej z frajerstwem stanowi warunek bezpieczeństwa i równowagi ducha.

Do odnotowania są dwie kwestie: różnice wewnątrz społeczeństw postkomunistycznych i zaufanie w Polsce. W hierarchii zaufania najwyższą pozycję zajmowała Estonia. W latach 2002–2016 sytuowała się ona na poziomie Niemiec i trochę wyżej niż Francja. Poniżej lokowali się mieszkańcy dwóch pozostałych republik bałtyckich i Słowenii, ustępowały im Czechy, Węgry i Rosja, za nimi są Słowacja, Ukraina i Polska, a najniżej sytuują się społeczeństwa Bułgarii, Rumunii

i Kosowa. Podsumowując, relatywnie niski poziom ufności w krajach postkomunistycznych nie zmienia faktu, że dystans zaufania między Estonią i Bułgarią na rozpatrywanej tu skali wynosił około 20 punktów, co stanowiło prawie dwie trzecie dystansu dzielącego Bułgarię od Danii.

Szukając wyjaśnienia wysokiej pozycji Estonii, wskazałbym na doświadczenia czerpane z przynależności do wspólnoty kulturowo-etnicznej. Możliwe, że kulturze nordyckiej udało się zneutralizować destrukcyjny dla zaufania wpływ funkcjonowania w reżimie komunistycznym. Potwierdzeniem oddziaływania kontekstu regionalnego jest stosunkowo wysoki poziom zaufania na Łotwie i Litwie. Nie dowiemy się, czy podobnie kształtowało się to w latach 1945–1989, niemniej w 2006 roku zaufanie na Łotwie było o 7 punktów wyższe niż w Polsce (48,3 do 41,3), a (w nieuwzględnionym tu 2014 roku) na Litwie wyniosło ono 49,8, podczas gdy w Polsce – 41.

Zastanawia wyższa pozycja Rosji od Polski. Być może sprawdza się hipoteza, że pierwotnym ogniwem zaufania jest zaufanie do struktur państwowych, dopiero wtedy bowiem możliwe jest współdziałanie, dotrzymywanie umów i przestrzeganie kontraktów (Montinola 2004). Silne państwo porządkuje charakter relacji i wzory zaufania, gwarantuje normy zachowania i ramy zobowiązań. Hipoteza o generatywnej roli zaufania do władzy pasuje do Rosji (potrzeba silnego przywódcy), do Węgier (kultywowanie nostalgii za Austro-Węgrami) i do Czech, które od klęski pod Białą Górą (1621) funkcjonowały w orbicie scentralizowanej i silnej monarchii. W przypadku Polski tego mechanizmu zabrakło. Lokujemy się bliżej wschodniego obrzeża społeczeństw europejskich i w pobliżu krajów bałkańskich.

Teraz zmiany w czasie. W refleksji dotyczącej zagrożeń stojących przed współczesnymi demokracjami dominuje przekonanie, że zaufanie powinno się zmniejszać (Inglehart 1997). Rzut oka na dane w tabeli 1 przekonuje, że tendencje spadkowe wystąpiły tylko na Cyprze i w Słowacji, w kilku krajach nastąpił wzrost zaufania, ale w większości nie odnotowano większych zmian w czasie. Wyraźny wzrost zaufania nastąpił w Rosji – od 2004 do 2016 roku zwiększyło się ono z 41,5 do 48,5. Nieco słabiej, ale w znaczącym stopniu zwiększyło się ono również w Czechach (z 44,8 do 55,1), Izraelu, Norwegii, RFN i na Węgrzech, a poza tym w Islandii, Estonii i Austrii. W pozostałych krajach, w tym również w Polsce, wystąpiły fluktuacje w obu kierunkach.

Przypadek Polski może być traktowany jako przyczynek do wiedzy dotyczącej złożonego charakteru mechanizmów kształtowania się postaw społecznych. Utrzymywanie się niskiego zaufania kontrastuje z rosnącymi ocenami demokracji, materialnych warunków gospodarstw domowych i satysfakcji z życia. W świetle danych CBOS-u odsetek osób zadowolonych z funkcjonowania demokracji w Polsce zwiększył się w latach 1992–2017 z 52 do 71, kategoria osób, które „dobrze” oceniały materialne warunki swych rodzin, zwiększyła się z 12 do 55%, a od-

---

Przypadek Polski może być traktowany jako przyczynek do wiedzy dotyczącej złożonego charakteru mechanizmów kształtowania się postaw społecznych.

Utrzymywanie się niskiego zaufania kontrastuje z rosnącymi ocenami demokracji, materialnych warunków gospodarstw domowych i satysfakcji z życia.

---

setek osób zadowolonych z życia wzrósł w latach 1994–2017 z 51 do 72 (Badora 207; Feliksiak 2017). Nie przełożyło się to na wzrost zaufania, mimo że postawy te są skorelowane ze sobą.

Zaufanie do instytucji

Odpowiedzi na pytania dotyczące zaufania do instytucji państwowych są wskaźnikiem poparcia dla systemu demokratycznego i klasy rządzącej. O ile wzrost zaufania może być traktowany jako oznaka legitymizacji władzy, to tendencje spadkowe potwierdzałyby hipotezy dotyczące kryzysu demokracji. Dlaczego kryzysu? Spójrzmy na to z perspektywy argumentów wysuwanych przez zwolenników tej hipotezy.

Pierwszym argumentem na rzecz teorii kryzysu jest negatywna ocena zachowań klasy rządzącej. Z negatywną oceną stykają się oznaki korupcji wysokich funkcjonariuszy państwowych, nepotyzm i skandale dotyczące życia osobistego wychwytywane przez media (Norris 2005). Drugim powodem kryzysu jest malejący autorytet polityków. Wynika to z logiki systemu demokratycznego, który (w przeciwieństwie do systemów stanowych) sprzyja obsadzaniu stanowisk przez „zwykłych” obywateli, odzierając władzę z majestatu boskości (Sartori 2005: 208). Politycy dokładają swoją cegiełkę do obniżania autorytetu, na przykład przez kwestionowanie wiarygodności wyborów parlamentarnych po wygraniu wyborów przez opozycję. Trzecim powodem niezadowolenia z demokracji jest rosnąca zależność polityki od życia gospodarczego – zasady demokracji podporządkowane są teraz silniej mechanizmom rynkowym. Prowadzi to do degradacji polityki, przez uzależnianie jej (jak twierdzą krytycy) od dyktatu korporacji i wielkiego biznesu. Czwartym powodem jest wzrost wykształcenia – ludzie coraz lepiej rozumieją politykę, lepiej ją znają i czują się ekspertami, przez co stają się bardziej krytyczni wobec klasy rządzącej. Sprawę pogarsza rozwój technologii informatycznych, który zwiększa autonomiczność i potrzebę samoekspresji – w ocenie społecznej politycy zajmują się problemami banalnymi i drugorzędnymi zamiast podejmowania kluczowych decyzji (Hardin 2009). Po piąte, obniżaniu się zaufania do polityków mogą sprzyjać zjawiska związane z przechodzeniem na tor społeczeństwa postmaterialistycznego. Jak wykazuje Inglehart (1997), jest to jakościowo „wyższy” poziom rozwoju, który wynika z rosnącej zamożności i związanych z tym potrzeb społecznych. Wzrost prosperity zmniejsza zainteresowanie sprawami egzystencjalnymi na rzecz problemów związanych z dyskryminacją rasową, walką o równouprawnienie kobiet i mniejszości etnicznych. Powoduje to wzrost zapotrzebowania na inicjatywy, które byłyby lepiej dopasowane do złożonego charakteru systemów społecznych, czego tradycyjna demokracja nie spełnia.

Wzrost prosperity zmniejsza zainteresowanie sprawami egzystencjalnymi na rzecz problemów związanych z dyskryminacją rasową, walką o równouprawnienie kobiet i mniejszości etnicznych. Powoduje to wzrost zapotrzebowania na inicjatywy, które byłyby lepiej dopasowane do złożonego charakteru systemów społecznych, czego tradycyjna demokracja nie spełnia.

---

do prawa marginalnej użyteczności (Sartori 1996). W języku socjologicznym oznacza to, że po kilkudziesięciu latach rozwoju demokracja osiągnęła już wartość końcową w ocenie społecznej. Innymi słowy, czego by nie robiono, to kolejne „korzyści” przynoszą coraz mniej „zwrotów” w postaci pozytywnej oceny parlamentu i rządu.

Kraj	2002	2006	2010	2012	2016
Albania				29,0	
Austria	51,0	48,9			50,0
Belgia	49,9	49,9	44,6	50,2	47,9
Bułgaria		21,8	23,9	21,1	
Cypr		57,0		33,7	
Dania	61,8	64,0	58,3	61,0	
Estonia		45,5	42,4	39,4	45,2
Finlandia	57,9	59,9	53,8	59,1	57,5
Francja	44,5	43,1	41,5	40,9	40,6
Grecja	48,3				
Hiszpania	48,3	49,9	42,9	34,2	
Holandia	52,2	52,9	53,7	52,9	55,6
Irlandia	44,3	48,0		36,0	44,7
Islandia				42,2	50,8
Izrael	46,6		36,7	31,0	40,9
Kosowo				31,0	
Litwa				31,4	
Łotwa		30,2			
Luksemburg	56,8				
Norwegia	57,0	56,5	60,2	62,8	67,8
Polska	34,8	26,7	34,4	29,5	33,9
Portugalia	44,4	38,3	28,8	25,5	
Republika Czeska	36,2		32,8	31,6	44,3
RFN	44,7	40,9	43,1	48,5	53,5
Rosja		32,9	35,7	33,5	42,7
Rumunia		34,2			
Szwecja	59,2	56,2	62,8	59,3	59,5
Słowacja		42,0		31,0	
Słowenia	40,4	42,2	29,8	29,6	33,3
Szwajcaria	57,5	57,0	58,0	61,4	63,2
Ukraina		23,6		18,2	
Węgry	50,0	34,1	42,2	39,1	
Wielka Brytania	46,8	41,6	41,1	42,8	46,7
Włochy	48,3			31,6	
Ogółem	49,2	43,5	42,3	39,6	48,2

Tabela 2. Średnie wartości zaufania dla parlamentu w latach 2002–2016

Zmiany zaufania do instytucji próbuję uchwycić, analizując zaufanie do polityków, parlamentu, systemu prawnego i do policji. We wszystkich krajach respondenci odpowiadali na następujące pytanie: *Proszę wskazać na skali od 0 do 10, na ile osobiście ma P. zaufanie do każdej z instytucji, które wymienię – 0 oznacza całkowity brak zaufania wobec instytucji, a 10 oznacza, że ma P. do niej całkowite zaufanie. Pozostałe liczby służą do wyrażenia opinii pośrednich. Na ile ma P. zaufanie do policji, systemu prawnego, parlamentu, polityków itd.* Analizując te odpowiedzi, wyraziłem je na skali od 0 do 100.

W tabelach 2–5 przedstawione są średnie arytmetyczne tych ocen – o wyższym poziomie zaufania informują odpowiednio wyższe wartości. Zaczęną od uwagi, że poziom zaufania do wymienionych instytucji jest w Europie umiarkowany lub niski. Porównując wielkości przedstawione w ostatnim wierszu tych tabel, stwierdzamy, że we wszystkich krajach stosunkowo najwyższym zaufaniem cieszyła się policja, następnie system prawny i parlament, najmniejszym zaś darzono polityków. W przypadku najwyższej ocenianej policji średnie wielkości kształtowały się w granicach 50–60, a polityków w granicach 30–40.

Tabela 3. Średnie wartości zaufania dla polityków w latach 2002–2016

Kraj	2002	2006	2010	2012	2016
Albania				19,9	
Austria	35,2	33,2			39,4
Belgia	42,8	43,6	38,6	43,1	41,2
Bułgaria		17,7	19,9	17,5	
Cypr		43,0		25,4	
Dania	54,7	56,1	50,4	52,0	
Estonia		35,1	36,2	32,8	36,3
Finlandia	47,8	49,5	44,3	48,3	47,4
Francja	36,3	32,9	32,1	31,8	38,3
Grecja	34,6				
Hiszpania	33,7	34,9	27,4	19,1	
Holandia	48,7	50,2	52,5	51,2	50,9
Irlandia	37,5	38,6		31,1	37,1
Islandia				38,8	44,0
Izrael	32,5		29,5	31,3	30,7
Kosowo				21,3	
Litwa				29,4	
Łotwa		24,0			
Luksemburg	48,5				
Norwegia	45,8	44,3	49,4	51,0	53,9
Polska	27,2	21,0	26,6	22,2	25,1
Portugalia	28,2	25,9	19,7	17,6	
Republika Czeska	32,2		26,2	25,8	36,1

cd. tabeli 3

RFN	35,0	31,8	33,7	37,8	41,7
Rosja		29,2	30,4	29,3	35,8
Rumunia		27,2			
Szwecja	47,2	44,6	50,4	47,4	47,3
Słowacja		35,7		27,9	
Słowenia	30,7	32,0	22,5	23,0	24,4
Szwajcaria	57,5	49,0	50,1	52,5	53,7
Ukraina		20,0		17,0	
Węgry	38,8	25,5	31,2	32,6	
Wielka Brytania	37,9	33,7	34,3	36,6	37,4
Włochy	35,4			19,5	
Ogółem	23,5	34,8	34,3	32,3	39,0

Druga uwaga dotyczy wyjaśnienia różnic między krajami. Zmienne kontekstowe, takie jak podziały geograficzne czy rodzaj systemu politycznego, słabiej identyfikują różnice pod względem zaufania do instytucji niż zaufanie do ludzi, przedstawione w tabeli 1. Większa jest również zmienność tych postaw – w latach 2002–2016 podlegały one silniejszym wahnięciom, jakby oceny polityków były bardziej związane z konkretnymi wydarzeniami niż oceny związane z doświadczeniami na poziomie jednostek.

Kraj	2002	2006	2010	2012	2016
Albania				34,9	
Austria	60,8	59,9			63,2
Belgia	43,9	48,9	49,3	49,2	53,2
Bułgaria		24,5	25,4	22,8	
Cypr		60,7		47,3	
Dania	71,3	74,5	73,5	76,8	
Estonia		51,2	52,2	49,4	58,1
Finlandia	67,5	70,5	69,1	70,4	71,7
Francja	48,3	48,3	49,4	50,3	50,3
Grecja	62,7				
Hiszpania	43,1	50,0	59,9	36,8	
Holandia	53,8	57,1	62,6	60,6	62,3
Irlandia	51,4	49,8		52,4	54,6
Islandia				57,9	60,3
Izrael	66,0		53,3	56,3	54,3
Kosowo				31,9	
Litwa				40,2	
Łotwa		39,5			
Luksemburg	62,3				

Tabela 4. Średnie wartości zaufania dla systemu prawnego w latach 2002–2016

cd. tabeli 4

Norwegia	63,3	65,5	68,5	72,2	73,5
Polska	36,8	37,1	42,6	36,6	39,7
Portugalia	42,6	40,4	34,7	34,6	
Republika Czeska	38,1		41,4	41,1	51,8
RFN	57,3	54,6	56,8	59,7	61,7
Rosja		37,4	38,4	35,9	44,2
Rumunia		38,8			
Szwecja	60,6	60,4	65,3	68,7	62,2
Słowacja		42,2		32,6	
Słowenia	42,8	41,7	30,8	32,8	36,3
Szwajcaria	61,9	62,2	62,8	65,1	66,8
Ukraina		23,6		18,9	
Węgry	51,1	44,1	46,6	44,6	
Wielka Brytania	50,3	49,9	52,4	55,7	59,1
Włochy	54,9			61,1	
Ogółem	54,9	49,4	50,0	47,6	56,7

Niemniej, za silnymi fluktuacjami kryje się podobna hierarchia. Stosunkowo najwyższym poziomem zaufania do instytucji wyróżniają się demokracje zachodnie. Zaufanie do głównych instytucji systemu demokratycznego stanowi więc odzwierciedlenie zaufania do ludzi – lub też jedno wynika z drugiego. Najwyżej lokują się kraje skandynawskie. Najwyższe zaufanie do polityków, parlamentu i systemu prawnego było w Danii, a do policji w Finlandii, chociaż w przypadku policji również wysoko lokowała się Austria. Do ścisłej czołówki należą również Islandia, Norwegia, Szwecja, a spoza regionu nordyckiego – Szwajcaria. W bezpośrednim zapleczu czołówki sytuuje się Holandia, poniżej są Wielka Brytania, Austria, Niemcy i Luksemburg, przy czym to ostatnie odnosiło się tylko do 2002 roku.

Najwyższe zaufanie do polityków, parlamentu i systemu prawnego było w Danii, a do policji w Finlandii, chociaż w przypadku policji również wysoko lokowała się Austria. Do ścisłej czołówki należą również Islandia, Norwegia, Szwecja, a spoza regionu nordyckiego – Szwajcaria.

Drugą prawidłowością jest niski poziom zaufania w krajach postkomunistycznych. Jednak należy podkreślić, że występują między nimi różnice. Najniższe zaufanie do polityków, parlamentu i systemu prawnego występowało w Albanii, Bułgarii i na Ukrainie. Pod względem zaufania do polityków nieco powyżej jest Polska (21–27 punktów), dalej – Łotwa i Rumunia, a w pozostałych krajach postkomunistycznych kształtowało się ono w przedziale 30–40. Najwyższe zaufanie do wszystkich trzech instytucji cechowało Estonię, na drugim miejscu były Rosja i Czechy, za nimi – Węgry, Słowenia i Polska, a na końcu Ukraina, którą wyprzedzała Bułgaria. Ukraina jest jednym z najmłodszych państw w Europie, co wskazywałoby, że faktem nie bez znaczenia jest występowanie ciągłości władzy państwowej pod względem kontaktów między obywatelami a instytucjami stojącymi na straży porządku prawnego.

Na podobnym poziomie lokowały się społeczeństwa śródziemnomorskie. Prawidłowością było obniżanie się zaufania do parlamentu i polityków w tych krajach. Na przykład w Portugalii zaufanie do parlamentu zmniejszyło się z 44,4 do 25,5, w Hiszpanii z 48,3 do 34,2, a we Włoszech z 48,3 do 31,6, chociaż w tym ostatnim przypadku zwiększyło się zaufanie do prawa. Jedynym wyjątkiem jest Grecja – pod względem zaufania do systemu prawnego sytuowała się ona wyżej od Francji, Holandii, Irlandii i Niemiec, z tym że dane dla Grecji ograniczają się do 2002 roku.

Kraj	2002	2006	2010	2012	2016
Albania				48,9	
Austria	64,4	63,3			70,6
Belgia	56,4	59,4	60,1	61,2	64,1
Bułgaria		30,2	38,5	35,6	
Cypr		56,0		49,4	
Dania	79,0	78,3	76,8	79,5	
Estonia		55,4	76,8	59,0	68,4
Finlandia	79,5	80,5	61,7	81,0	82,2
Francja	58,9	57,5	56,4	59,4	64,2
Grecja	64,3				
Hiszpania	54,3	60,2	62,5	58,7	
Holandia	64,3	61,7	62,6	64,1	67,0
Irlandia	66,3	61,9		66,4	61,8
Islandia				78,2	78,2
Izrael	62,3		48,0	51,2	51,8
Kosowo				56,0	
Litwa				54,8	
Łotwa		42,0			
Luxemburg	64,3				
Norwegia	69,9	71,6	72,0	71,6	74,3
Polska	49,5	49,9	53,9	52,7	57,3
Portugalia	51,3	51,6	51,1	53,2	
Republika Czeska	49,8		49,1	51,4	57,8
RFN	67,3	65,4	68,6	69,3	71,3
Rosja		33,5	35,3	35,2	44,4
Rumunia		45,6			
Szwecja	67,6	65,4	69,8	67,2	67,1
Słowacja		47,1		41,3	
Słowenia	48,9	50,1	49,9	53,8	60,2
Szwajcaria	68,0	69,0	70,5	71,6	72,4
Ukraina		24,5		20,4	
Węgry	49,1	52,2	51,1	53,3	
Wielka Brytania	60,4	60,3	62,4	65,5	66,6
Włochy	66,6			61,1	
Ogółem	62,1	56,2	58,2	57,1	64,6

Tabela 5. Średnie wartości zaufania dla policji w latach 2002–2016

Na tle fluktuacji i tendencji spadkowych wyróżniała się pozytywna ocena policji. Zaufanie do policji systematycznie zwiększyło się w Polsce, Słowenii i Czechach, jakby miało to rekompensować negatywne aspekty politycznych dysfunkcji związanych z przechodzeniem do struktur rynkowych. Z badań prowadzonych w Polsce wynika, że policja lokowała się w latach 2010–2017 nawet wyżej od wojska, wyprzedzając prezydenta, rząd, Sejm, sądy, prokuraturę, związki zawodowe i inne urzędy (Oceny 2017). Zaufanie do policji zwiększało się również w Norwegii i Belgii, przy czym dokonywało się to trochę słabiej niż w Polsce. Wyjaśnieniem szybszego przyrostu zaufania w społeczeństwach postkomunistycznych może być zjawisko określane mianem „efektu podłogi”, a słabszego w Norwegii i Belgii – barierą sufitu. O ile w krajach postkomunistycznych zaufanie do policji zwiększyło się z 47 do 58 punktów, to w Norwegii z 69,8 do 74,3, a w Belgii – z 56,4 do 64,1.

Nie zaskakuje, że tendencja ta nie wystąpiła w krajach śródziemnomorskich – w latach 2002–2016 mieszkańcy Portugalii, Włoch czy Hiszpanii mogli się czuć najbardziej zagrożeni napływem imigrantów z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej niezależnie od skuteczności działania policji. Z danych Eurostatu wynika, że rozszerzeniu Unii Europejskiej towarzyszył wzrost przestępczości transgranicznej i zorganizowanej. Z drugiej strony odnotowywano coraz mniej kradzieży samochodów i zabójstw. Biorąc pod uwagę wszystkie wskaźniki, przestępczość w rozpatrywanym okresie nie wzrosła (Archive 2016).

Co kryje się za na niskim zaufaniem do instytucji państwowych w krajach takich jak Polska? Być może wynika to z krytycznego stosunku do mankamentów demokracji, ale przecież nie inaczej jest w krajach zachodnich. Bardziej przekonującym wyjaśnieniem tego zjawiska są wyzwania związane z kształtowaniem się stosunków rynkowych. Od początku transformacji politycy dokonywali wyborów, które naruszały poczucie bezpieczeństwa, tak jak rozumiano je pod rządami komunistycznymi. Można ich było swobodnie krytykować za zbyt niskie dochody i świadczenia socjalne, brak ochrony produkcji krajowej przed dominacją kapitału zagranicznego, konkurencji ze strony taniej żywności z krajów zachodnich czy za reformowanie systemu edukacyjnego. Plan Balcerowicza stał się dla niektórych grup społecznych większym przeżyciem niż wprowadzenie stanu wojennego i racjonowanie żywności: od stycznia 1990 roku bankowi centralnemu zakazano finansowania deficytu przedsiębiorstw, wprowadzono podatek ograniczający możliwość podwyższania wynagrodzeń i zakończyła się epoka obowiązku pracy dla wszystkich, co zalegalizowało bezrobocie i masowe bankructwa. Poczynania te musiały spotykać się z dezaprobatą obniżającą zaufanie do władzy, w odróżnieniu od systemu komunistycznego, którego przywódcy zadowalali się rytualnym poparciem, nie ponosili odpowiedzialności przed wyborcami i nie musieli się przed nikim rozliczać.

Polityka sprzyjająca wzrostowi gospodarczemu i polepszeniu warunków bytowych może działać na rzecz obniżenia się zaufania do władzy. Korzyści płynące z zasady „efektywności” działają z opóźnieniem i musi potrwać, żeby ludzie przekonali się o użyteczności tych działań.

Wnioski

Zróbmy wtręt do ogólniejszego problemu, z którym borykają się również politycy w społeczeństwach zachodnich. Chodzi o sprzeczność między „efektywnością” demokracji, w sensie konieczności przeprowadzania strategicznych decyzji przez klasę rządzącą, a akceptowaniem tych decyzji przez ogół (Schmitter 1996). Kierowanie się zasadą efektywności pociąga za sobą ryzyko utraty popularności i poparcia wyborców. Przykładem może być negatywny stosunek do wprowadzenia jednolitej waluty w krajach Unii Europejskiej. W wielu krajach bardziej bano się wzrostu cen i utraty suwerenności państwowej niż doceniano korzyści w postaci stabilności kursowej, obniżenia inflacji i stóp procentowych, przejrzystości cen i tego, że nie trzeba już wymieniać walut, podróżując na przykład Francji do Niemiec. Przejście na euro wymagało akceptacji wyrażanej w referendum krajowych, które zakończyły się porażką w Danii i Szwecji. Ilustruje to, że polityka sprzyjająca wzrostowi gospodarczemu i polepszeniu warunków bytowych może działać na rzecz obniżenia się zaufania do władzy. Korzyści płynące z zasady „efektywności” działają z opóźnieniem i musi potrwać, żeby ludzie przekonali się o użyteczności tych działań.

Z badań prowadzonych w Polsce wynika, że policja lokowała się w latach 2010–2017 nawet wyżej od wojska, wyprzedzając prezydenta, rząd, Sejm, sądy, prokuraturę, związki zawodowe i inne urzędy.

Bibliografia

- Allum N., S. Read, P. Sturgis. 2018. *Evaluating change in social and political trust in Europe*, s. 45–64. W: E. Davidov et al. (eds.), *Cross-Cultural Analysis. Methods and Applications*. New York, London: Routledge.
- Archive: Dane statystyczne dotyczące przestępczości. 2016. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Archive:Crime_statistics/pl.
- Badora. B. 2017. *Zadowolenie z życia. Komunikat z badań*. Warszawa: CBOS.
- Banfield E. C. 1958. *The Moral Basis of Backward Society*. Glencoe IL.: Free Press.
- Berger M., J. Brehm. 1997. *Watergate and the erosion of social capital*. Referat na Annual Meetings of the Midwest Political Science Association. Chicago.
- Cohen J. 1999. *Trust, well-being and democracy*. W: M. Warren (ed.), *Democracy and Trust*, s. 88–120. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coleman J. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Delhey J., K. Newton. 2005. *Predicting cross-national levels of social trust*. „European Sociological Review” 21: 311–327.
- Domański H. 2005. *Legitymizacja systemu politycznego w 21 krajach*. „Studia Socjologiczne” 2(177): 5–39.
- Domański H. 2007. *Struktura społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Domański H. 2014. *Zaufanie do instytucji*. W: P. Sztabiński, F. Sztabiński (red.), *Polska–Europa. Wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego 2002–2012*, s. 18–24. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Feliksiak M. 2017. *Oceny instytucji publicznych. Komunikat z badań*. Warszawa: CBOS.
- Freitag M. 2003. *Beyond the Tocqueville: The origins of social capital in Switzerland*. „European Sociological Review” 19(2): 217–232.
- Fukuyama F. 1995. *The Social Virtues and The Creation of Prosperity*. New York: The Free Press.
- Habermas J. 1975 *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.

- Hardin R. 2002. *Trust and Trustworthiness*. New York: Russel Sage Foundation.
- Hardin R. 2009. *Zaufanie*. Warszawa: Sic!
- Inglehart R. 1997. *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Jabkowski P. 2018. *Ekwiwalentność pomiaru skali zaufania politycznego w Europejskim Sondażu Społecznym*. „Studia Socjologiczne” 2(229): 65–92.
- Lin N. 2001. *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merkel W. 2014. *Is There a Crisis of Democracy?* „Democratic Theory” 1(2): 11–25.
- Montinola G.R. 2004. *Corruption, Distrust and the Deterioration of the Rule of Law*. W: R. Hardin (ed.), *Distrust*. New York: Russell Sage.
- Narajek W. 1996. *Jednostka wobec systemu : antropologia trwania i zmiany*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Norris P., K. Newton. 2000. *Confidence in Public Institutions: Faith, Culture or Performance*. W: Pharr S., R. Putnam (eds), *Disaffected Democracies*. Princeton: Princeton University Press.
- Oceny instytucji publicznych. 2017. *Komunikat z badań*. Warszawa: CBOS.
- Patterson O. 1999. *Liberty against the Democratic State: On the Historical and Contemporary Sources of American Distrust*. W: M. Warren (ed.), *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paxton P. 1999. *Is social capital declining in the United States? A multiple indicator assessment*. „American Journal of Sociology” 105: 88–127.
- Putnam R. D. 2008. *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa: Wydawnictwa Profesjonalne i Akademickie.
- Sartori G. 1996. *Teoria demokracji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Saxonberg S. 2010. *Im bardziej rzeczy się zmieniają, tym bardziej pozostają takie same. Model szwedzki po zwycięstwie centroprawicy w 2006 r. W: Szwecja. Przewodnik nieturystyczny*. Warszawa: Krytyka Polityczna: 40–59.
- Schmitter P. 1996. *The Influence of the international context upon the choice of national institutions and policies in neo-democracies*. W: L. Whitehead (ed.), *The International Dimensions of Democratization*. Oxford: Oxford University Press.
- Skarżyńska K. 2002. *Zaufanie, więzi społeczne i poczucie skuteczności a życie w demokracji*. „Kolokwia Psychologiczne” 10: 198–212.
- Tilly Ch. 2004. *Contention and Democracy in Europe, 1650–2000*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uslaner E. M., P. Dekker. 2001. *The 'social' in social capital*. W: P. Dekker, M.E. Uslaner (eds), *Social Capital and Participation in Everyday Life*. London: Routledge.

Malejący wpływ wykształcenia na pozycję zawodową?

Henryk Domański

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Dariusz Przybysz

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Słowa kluczowe: rynki pracy, spadek znaczenia dyplomu, elastyczne formy zatrudnienia, nierówności płci

Silny wpływ wykształcenia na pozycję zawodową jest uniwersalną prawidłowością, bez której trudno się obejść. Wykształcenie jest głównym kanałem rekrutacji do ról zawodowych, zdobywanie go stanowi motywację do doskonalenia się i rozbicia kariery. Na związanych z nim kompetencjach opiera się funkcjonowanie przedsiębiorstw, a w ocenie społecznej jest to podstawowe źródło legitymizacji systemów rynkowych.

Statystycznie rzecz biorąc, z wyższym poziomem wykształcenia związany jest dostęp do prestiżowych pozycji. Powoduje to, że zależność między wykształceniem a pozycją zawodową jest podstawowym ogniwem stratyfikacji społecznej. Aspekt otwartości łączy się tu z procesami reprodukcji podziałów klasowych. Z jednej strony wykształcenie związane jest z osiągnięciami jednostek, co oznacza, że pozycje zawodowe powinny być obsadzone proporcjonalnie do umiejętności, talentu i wysiłku, czyli według zasady merytokracji – czyli wynagradzania odpowiednio do „zasług” (Treiman 1970). Z drugiej strony wykształcenie zależy od pozycji rodziców (Bourdieu 1984). Zasada merytokracji, która traktowana jest jako czynnik osłabiający ostrość barier społecznych, zderza się z posiadaniem „lepszyc” lub „gorszych” cech „przypisanych”, nad którymi nie ma się kontroli¹.

---

¹ Staramy się w tekście nie nadużywać terminów, którymi posługują się na ogół tylko socjologowie (choć są one użyteczne w analizie zjawisk społecznych). Jednak do niektórych z nich się odwołujemy, ponieważ ułatwiają rozumienie sensu analizowanych przez nas zależności. Pojęcie **merytokracji**, rozpowszechnione w języku socjologicznym od lat 60. XX wieku (Young 1958), utożsamiane jest z zasadą wynagradzania ludzi za ich osobiste zasługi, co na ogół uznawane jest za zgodne z zasadami sprawiedliwości społecznej. Zaprzeczeniem merytokracji byłoby na przykład przyjmowanie do pracy na podstawie cech „przypisanych”, wynikających z pochodzenia z „dobrej rodziny” lub urodzenia się Polakiem, a nie Arabem. W terminologii socjologicznej cechy „przypisane” (pojęcie stosowane zamiennie z „askrypcją”) traktowane są jako odwrotność cech „osiąganych” samodzielnie, jak poziom wykształcenia, wysiłek, wkład pracy.

Przytoczyliśmy stwierdzenia, które kilkadziesiąt lat temu nie wzbudzałyby wątpliwości. Zaczęto je kwestionować w latach 90. XX wieku. Z badań prowadzonych w krajach takich jak Francja, Niemcy i Wielka Brytania wynika, że wpływ wykształcenia na pozycję zawodową maleje (Breen, Luijkx 2004; Blossfeld et al. 2015; Goldthorpe 2016; Bouchet-Valat et al. 2016). Za obniżeniem się siły tej zależności przemawiają również zmiany w funkcjonowaniu stosunków rynkowych. Opierając się na danych ESS, chcemy ustalić, w jakim stopniu siła tej zależności rzeczywiście się zmniejsza? Czy kształtowały się jakieś inne tendencje? I czy występowały jakieś różnice między krajami, które można by przypisać poziomowi rozwoju gospodarczego, funkcjonowaniu systemu edukacyjnego czy mechanizmom rynku pracy.

Czynniki sprzyjające obniżaniu się wpływu wykształcenia na pozycję zawodową

Poziom wykształcenia jest wskaźnikiem różnych aspektów i zjawisk. Po pierwsze, informuje o wielkości „kapitału ludzkiego” i poziomie kwalifikacji jednostek (Becker 1962). Po drugie, można go traktować jako formę certyfikatu potwierdzającego fakt posiadania kompetencji w postaci dyplomu ukończenia określonej szkoły średniej lub wyższej (Collins 1978). Po trzecie, jest sygnałem branym pod uwagę przez pracodawców przy rekrutacji i obsadzaniu stanowisk (Spence 2002). Po czwarte, jest wskaźnikiem dopasowania potrzeb rynku pracy do struktury zasobów w zakresie kwalifikacji, ważnym dla diagnozy struktur rynkowych (Raffè 2003). W analizie poziom wykształcenia traktujemy jako świadectwo tych wszystkich aspektów.

Zanim odpowiemy na pytanie dotyczące siły tej zależności przypomnijmy argumenty, które przemawiają za obniżeniem się wpływu wykształcenia na pozycję społeczną. Najczęściej wskazywanym zjawiskiem jest **efekt przeedukowania**, czyli sytuacja, w której poziom wykształcenia pracowników przewyższa wymagania związane z wykonywanymi przez nich zawodami (Green, Zhu 2010: 3; Kiersztyn 2018). Przeedukowanie jest konsekwencją wzrastającego poziomu wykształcenia, jest to uniwersalna tendencja, która powoduje obniżenie się jego wartości. Dotyczy to zarówno zmniejszania siły związku z poziomem wynagrodzeń, jak i dostępem do wysokich stanowisk

---

Przeedukowanie jest konsekwencją wzrastającego poziomu wykształcenia, jest to uniwersalna tendencja, która powoduje obniżenie się jego wartości.

Dotyczy to zarówno zmniejszania siły związku z poziomem wynagrodzeń, jak i dostępem do wysokich stanowisk

---

i wyższych wyniósł 38%, a po sześciu latach wielu z nich (30%) w dalszym ciągu zajmowało pozycję zawodową zbyt niską w stosunku do poziomu wykształcenia (Dolton, Silles 2003). Wyniki innych badań wskazują, że 40% absolwentów różnych szkół średnich i wyższych pracowało w zawodach wymagających niższych kwalifikacji (Brown, Hesketh 2004). Po upływie pięciu lat pracy zawodowej około 40% absolwentów twierdziło, że wykonywane przez nich zawody nie wymagają posiadania dyplomu (Smetherham 2006).

Drugim powodem jest **zwiększanie się roli elastycznych form zatrudnienia**². Chodzi o ruchomy czas pracy, zatrudnianie na części etatu, wynagradzanie na akord, wynajmowanie pracowników (*subcontracting*) i różne zajęcia przejściowe. Przechodzenie na elastyczne formy zatrudnienia ma być instrumentem sprzyjającym obniżaniu się kosztów siły roboczej. Nasilenie się tego zjawiska od lat osiemdziesiątych można traktować jako „endogeniczną” reakcję firm kapitalistycznych na zagrożenia związane z recesją ekonomiczną (Wacquant 2000). Z punktu widzenia stratyfikacji społecznej istotne jest to, że deregulacja rynku pracy zmieniła wiele ról zawodowych, zmodyfikowała relacje między pracownikami i kadrami zarządzającą i co najważniejsze – prowadzi do słabszego przypisania zawodów do wykształcenia wyniesionego ze szkoły. Pełnoetatowe zawody, które kilkadziesiąt lat temu wbudowane były w biografie jednostek, zastępowane są przez zajęcia obsadzone przez osoby kierowane do nich przejściowo. Jak wynikałoby z badań, w mniejszym stopniu dotyczy to kategorii zajmujących wysoką pozycję społeczną. Wprawdzie specjaliści częściej zatrudniani są na krótkoterminowych kontraktach i nie mają już takiej pewności pracy jak miało to miejsce w przeszłości, jednak zachowują uprzywilejowaną pozycję, na przykład częściej obejmowani są programami szkoleniowymi niż członkowie klas niższych (Wolbers 2007). Jest to dla nich swoista gwarancja stabilności zawodowej i dalszego awansu.

Trzecim argumentem na rzecz malejącego wpływu wykształcenia na zawód jest **stosowanie nowych kryteriów obsadzania stanowisk**. W dynamicznie rozwijającym się sektorze usług, ale i w innych dziedzinach zwiększa się zapotrzebowanie na pracowników, potrafiących komunikować się z klientami, którzy przyciągają nabywców i wiedzą jak z nimi negocjować. Powoduje to zmianę strategii. Pracownicy coraz częściej oceniani są pod kątem umiejętności prowadzenia rozmowy, sposobu ubierania się, znajomości restauracji i stylu jedzenia (przydatne w kontaktach z klientami) a także innych atutów, które wynikają z kapitału kulturowego i predyspozycji osobowościowych. Mimo że wciąż głównym kanałem

---

Z punktu widzenia stratyfikacji społecznej istotne jest to, że deregulacja rynku pracy zmieniła wiele ról zawodowych, zmodyfikowała relacje między pracownikami i kadrami zarządzającą i co najważniejsze – prowadzi do słabszego przypisania zawodów do wykształcenia wyniesionego ze szkoły.

---

² W literaturze anglosaskiej termin „elastyczne formy zatrudnienia” stosowany jest zamiennie z: *non-standard job forms, alternative work arrangements, part-time jobs, short-term contracts, stop-gap jobs, precarious jobs, market-mediated arrangements, flexible staffing arrangements, atypical employment* oraz *contingent i vulnerable work* (Kalleberg 2000: 341).

Posiadanie kapitału „osobistego” staje się obecnie nie mniej ważne niż „papierowe” kwalifikacje. O wartości pracowników decyduje teraz nie tylko waluta akademicka, ale także zasoby opierające się na tak zwanej ekonomii doświadczenia.

---

awansu zawodowego jest poziom wykształcenia wyniesionego ze szkoły, zwiększa się cena rynkowa „miękkich kwalifikacji” uzyskiwanych na bazie pochodzenia społecznego, socjalizacji i „właściwych” kontaktów (Goldthorpe, Jackson 2008). Posiadanie kapitału „osobistego” staje się obecnie nie mniej ważne niż „papierowe” kwalifikacje – jak ujmuje to niektórzy socjologowie brytyjscy (Brown et al. 2003) – lub wyrażając to jeszcze inaczej, o wartości pracowników decyduje teraz nie tylko waluta akademicka, ale także zasoby opierające się na tak zwanej ekonomii doświadczenia. Z tego też względu kapitał kulturowy związany z pochodzeniem społecznym stał się w niektórych zawodach prawie równorzędnym kryterium przy poszukiwaniu pracowników i lokowaniu ich na odpowiednich pozycjach.

Dodatkową przesłanką jest **wzrastające znaczenie wiedzy uzyskiwanej w ramach kwalifikacji i szkoleń**. Oprócz legitymowania się dyplomem prestiżowej uczelni i dobrego wyglądu ważne jest doświadczenie praktyczne związane z ukończeniem kursu zawodowego, nabywaniem umiejętności „czeladnika” (odpowiednik systemu *on-the job training*) i dostosowywaniem ich do profilu działalności firm (Goldthorpe, Mills 2004; Chevalier, Lindley 2009). Spadek znaczenia formalnego wykształcenia najbardziej widoczny jest w krajach zaliczanych do systemu liberalnego. Klasycznym przykładem są rynki pracy w Irlandii, Stanach Zjednoczonych i w Wielkiej Brytanii. Główne zadanie szkoły polega tam na dostarczaniu wiedzy ogólnej. Specjalizacja zawodowa prowadzona jest na zasadzie *on-the job training*, często w połączeniu z systemem „rynków wewnętrznych” – tworzą je stali pracownicy z kwalifikacjami dostosowanymi do profilu produkcji i usług, zatrudnieni na stałych kontraktach, a w zależności od zmieniających się potrzeb firma rekrutuje pracowników „zewnętrznych”, zatrudnianych na czas określony. Całkiem inna zasada obowiązuje w krajach takich jak Austria, Niemcy, Holandia i Dania. Role zawodowe są tam w większym stopniu dostosowane do systemu kształcenia. Kraje te charakteryzują się rozbudowaną siecią zasadniczych szkół zawodowych, wspieranych przez państwo, gdzie programy szkolne połączone są z praktycznym przyuczeniem do konkretnego zawodu (Mueller 2005: 464).

Pytania badawcze

Przedstawione wyżej argumenty skonfrontujemy z danymi ESS. Będzie to analiza zmian siły wpływu wykształcenia na zawód w latach 2002–2016. Na uwagę zasługują cztery aspekty.

1. Ponieważ w analizach akademickich poruszamy się w kręgu hipotez, hipotezę dotyczącą obniżania się siły tej zależności należy rozpatrywać pod kątem alternatywnej interpretacji, w świetle której wpływ wykształcenia się zwiększa.

Wskazaliśmy już wcześniej, że stwierdzenie to było jedną z kluczowych przesłanek funkcjonalnej teorii uwarstwienia i ogólniejszej teorii modernizacji. Pozostaje nim nadal. W dalszym ciągu jest to główny punkt odniesienia badań nad ruchliwością społeczną, zróżnicowaniem wynagrodzeń i innymi mechanizmami stratyfikacji społecznej. Zależności te są stale dyskutowane i redefiniowane na nowo, czego ilustracją może być hipoteza o zwiększaniu się „selekcyjnej roli merytokracji” (Jons-son 1993; Whelan, Layte 2002: 38). Cytowani autorzy wskazują, że osiągnięcia edukacyjne coraz słabiej zależą od pozycji klasowej rodziców, natomiast w coraz większym stopniu identyfikują „zasługi” jednostek. Powoduje to, iż wykształcenie staje się jeszcze lepszym wyznacznikiem sukcesów zawodowych niż kiedyś, wpływa również na wysokość zarobków. Dodatkowym argumentem jest oddziaływanie postępu technologicznego. Stosowanie nowych technologii wymaga pracowników z wysokimi kwalifikacjami, ale ponieważ osób tych jest zbyt mało, oferuje się im wyższe wynagrodzenia. Zależność ta działa w obie strony, albowiem równocześnie zmniejsza się zapotrzebowanie na robotników niewykwalifikowanych i rutynowe zawody biurowe (Morgan, Cha 2007).

2. Społeczeństwa różnią się pod względem funkcjonowania systemu edukacyjnego, struktury zawodowej czy mechanizmów rynkowych. Pytanie jest następujące: w jakim stopniu różnice te przekładają się na siłę zależności między poziomem wykształcenia i pozycją zawodową. Rozsądnie jest przyjąć, że w krajach, w których kariera edukacyjna na poziomie szkół średnich funkcjonuje w systemie nazywanym *trackingiem* (Blossfeld et al. 2008) – czyli ma charakter branżowy, czego odpowiednikiem w Polsce jest podział na licea ogólnokształcące, technika i zasadnicze szkoły zawodowe – wykształcenie silniej różnicuje pozycję zawodową w porównaniu na przykład ze Stanami Zjednoczonymi, w których hierarchia edukacyjna bliższa jest „jednowymiarowej” gradacji. Inny podział, który może się nawet okazać ważniejszy, przebiega między systemami „kwalifikacyjnymi” i „organizacyjnymi”. O ile w ramach tego pierwszego, reprezentowanego między innymi przez Niemcy, głównym wyznacznikiem kariery zawodowej są kwalifikacje wyniesione ze szkoły, o tyle w ramach drugiego, który występuje głównie w społeczeństwach anglosaskich, pozycja zawodowa jest ściślej związana z nabywaniem kwalifikacji wewnątrz firm na zasadzie *on-the job training* (Shavit, Müller 1998). Na podziały te nakładają się różnice ustrojowe. W dalszym ciągu społeczeństwa zachodnie różnią się od postkomunistycznych. Charakterystyczną cechą gospodarki planowej było dostosowywanie systemu edukacyjnego do polityki uprzemysłowienia, forsowanej przez władze. Prowadziło to do wzrostu liczebności zasadniczych szkół zawodowych, które zasilają głównie kategorię robotników wykwalifikowanych. Występowanie tej ścieżki kształcenia powodowało wzrost zależności między wykształceniem i pozycją zawodową i stanowiło uboczny skutek polityki gospodarczej państwa. Sądzymy, że mimo transformacji utrzy-

---

W krajach, w których kariera edukacyjna na poziomie szkół średnich funkcjonuje w systemie nazywanym *trackingiem* – czyli ma charakter branżowy, czego odpowiednikiem w Polsce jest podział na licea ogólnokształcące, technika i zasadnicze szkoły zawodowe – wykształcenie silniej różnicuje pozycję zawodową w porównaniu na przykład ze Stanami Zjednoczonymi.

---

muje się to w systemie rynkowym, mimo że w demokracji rząd nie ma tak dużych ambicji ingerowania w struktury społeczne.

3. Osłabianie się zależności między poziomem wykształcenia a pozycją zawodową stwierdzono tylko w Anglii, Francji, Niemczech i w Polsce (Jackson et al. 2005; Büchel, Mertens 2004; Domański i in. 2008; Breen et al. 2010; Bouchet-Vallat et al. 2016). Z kolei w Stanach Zjednoczonych siła tej zależności utrzymywała się bez większych zmian w czasie (Pfeffer, Hertel 2015). Analizowanych krajów jest mało, stąd też trudno na tej podstawie oceniać zasięg hipotezy o malejącym wpływie wykształcenia. Biorąc pod uwagę, że dane ESS obejmują 34 kraje, możliwość rozpoznania zasięgu tych prawidłowości jest większa.

4. Jak zobaczymy, zależności te są silniejsze wśród kobiet. Wynik ten może być interpretowany zgodnie z teoriami dyskryminacji – mężczyźni są stosunkowo częściej wynagradzani za dyspozycyjność, ciągłość zatrudnienia i tego, że, zdaniem wielu pracodawców, można na nich bardziej polegać.

Różnice między krajami i zmiany

Podstawą naszej analizy są rozkłady zależności między wykształceniem i pozycją zawodową. W celu zapewnienia porównywalności między krajami, poziom wykształcenia sprowadzony jest do trzech kategorii – osób z wykształceniem: (i) podstawowym i nieukończonym średnim, (ii) średnim ukończonym, (iii) powyżej średniego (po licealnym, nieukończonym wyższym) i wyższym³. Z kolei przynależność zawodowa analizowana jest w podziale na sześć kategorii wyróżnionych w ramach najczęściej stosowanego w badaniach porównawczych wskaźnika EGP (Erikson, Goldthorpe 1992). Są to: (i) wyższe kadry kierownicze przedsiębiorstw, wysocy urzędnicy państwowi i specjaliści, (ii) pracownicy umysłowi niższego szczebla, obejmujący m.in. kierowników wydziałów, techników, pielęgniarki, księgowych, urzędników wykonujących rutynowe prace biurowe, oraz szeregowych pracowników w usługach i handlu, (iii) właściciele małych firm i samozatrudniający się właściciele poza rolnictwem, (iv) robotnicy wykwalifikowani, (v) robotnicy niewykwalifikowani, oraz (vi) rolnicy, obejmujący właścicieli gospodarstw i robotników rolnych. W EGP uwzględnia się najistotniejsze cechy pozycji zawodowej, jak stosunek do własności i stanowisko kierownicze, stąd też można ten wskaźnik traktować jako trafne odzwierciedlenie pozycji społecznej.

Zależności między poziomem wykształcenia a pozycją zawodową są silniejsze wśród kobiet. Wynik ten może być interpretowany zgodnie z teoriami dyskryminacji – mężczyźni są stosunkowo częściej wynagradzani za dyspozycyjność, ciągłość zatrudnienia i tego, że, zdaniem wielu pracodawców, można na nich bardziej polegać.

---

³ Sposób klasyfikacji poziomu wykształcenia zmieniał się w poszczególnych rundach i – pomimo wysiłków podejmowanych w ramach ESS – nie jest on w pełni porównywalny między poszczególnymi krajami. Z tego względu nie było możliwe zastosowanie bardziej szczegółowego podziału.

O sile zależności między poziomem wykształcenia a pozycją społeczno-zawodową informują dane w tabeli 1. Są to wartości parametrów uzyskane w modelu logarytmiczno-liniowym, co pozwala uchwycić w miarę czysty wpływ wykształcenia: im wyższe wartości, tym siła zależności jest większa⁴. Kraje w tabeli 1 uszeregowano według wartości tych parametrów, rozpoczynając od tych, dla których zależność jest najsilniejsza⁵. Na pierwszym miejscu jest Portugalia, poniżej lokowały się Węgry, dalej Bułgaria, a na dole hierarchii, z najsłabszymi zależnościami, sytuują się Wielka Brytania i Irlandia.

Co z tej hierarchii wynika? W latach 2002–2016 poziom wykształcenia najsilniej różnicował przynależność zawodową w krajach postkomunistycznych i śródziemnomorskich. Za wymienioną trójką lokowały się Chorwacja, Słowenia, Słowacja i Włochy. Niżej były Polska i Cypr, a czołówkę tę zamykały Grecja, Turcja i Czechy. Kariera edukacyjna była w tych krajach silniej związana z możliwościami awansu zawodowego niż w społeczeństwach nordyckich i innych krajach zachodnich, zwłaszcza tych zaliczanych do systemu liberalnego. Te ostatnie reprezentowane są w ESS przez Irlandię i Wielką Brytanię. Czynnikiem, który mógł dodatkowo obniżyć siłę tej zależności w Wielkiej Brytanii, był postępujący spadek roli związków zawodowych – które kładą szczególny nacisk na kwestie przygotowania zawodowego – i wzrost odsetka osób pracujących na krótkotrwałych umowach o pracę (Franscesconi, Golsch 2008).

Z innych cech kontekstowych, które oddziałują na mechanizmy edukacyjno-rynkowe, czynnikiem nie bez znaczenia wydaje się utrzymywanie się rozwiązań wyniesionych z ustroju komunistycznego. System ten próbował organizować różne struktury społeczne, w tym również strukturę zawodową, która miała być legitymizowana przez politykę edukacyjną prowadzoną przez państwo – albo odwrotnie. Być może pozostałością tego układu instytucjonalnego jest ściślejszy związek poziomu wykształcenia z pozycjami zawodowymi w tak różnych krajach

---

W latach 2002–2016 poziom wykształcenia najsilniej różnicował przynależność zawodową w krajach postkomunistycznych i śródziemnomorskich.

Za Portugalią, Węgrami i Bułgarią lokowały się Chorwacja, Słowenia, Słowacja i Włochy. Niżej były Polska i Cypr, a czołówkę tę zamykały Grecja, Turcja i Czechy.

---

⁴ Modelowanie logarytmiczno-liniowe polega na testowaniu hipotez odwołujących się do różnych wzorów zależności między zmiennymi. Jedną z zalet tego podejścia jest to, że pozwala ono ustalić siłę związku między wykształceniem a pozycją zawodową niezależnie od rozkładów brzegowych tych zmiennych, a więc jest to relatywnie „czysty wpływ” wykształcenia na zawód. W naszej analizie posłużyliśmy się *unidifference model* (Xie 1992), w którym zakłada się występowanie identycznego wzoru zależności między wykształceniem i pozycją zawodową we wszystkich krajach w kolejnych punktach czasowych, chociaż dopuszcza się, że siła tego związku jest różna dla poszczególnych krajów i zmienia się w czasie. Wprawdzie kierując się standardowymi kryteriami dopasowania tego modelu do danych, należałoby ten model odrzucić ($L^2= 6833,8$ przy liczbie stopni swobody 1674), jednak w analizach prowadzonych na dużych próbach (w naszej analizie przypadku ponad 300 tys. przypadków) jest to sytuacja typowa. Przy zastosowaniu kryterium BIC, którego wartości korygują między innymi efekt liczebności próby, zastosowany przez nas model jest akceptowalny (BIC= -14349,8).

⁵ Aby uszeregować kraje, policzona została średnia geometryczna parametrów dla kolejnych rund ESS.

jak Bułgaria i Czechy. Interesującym przypadkiem są Węgry. Mimo że rynek pracy systematycznie upodabniał się tam do mechanizmów występujących w krajach zachodnich (Bukodi, Robert 2008), na Węgrzech zależności te były silniejsze niż na Ukrainie i w Rosji.

Tabela 1. Siła zależności między poziomem wykształcenia a pozycją zawodową w latach 2002–2016

Kraj\Rok	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Portugalia	1,57	1,42	1,42	1,54	1,49	1,28	1,22	-
Węgry	1,28	-	1,38	1,27	1,63	1,26	1,59	-
Bułgaria	-	-	1,43	1,35	1,37	1,35	-	-
Włochy	1,33	1,58	-	-	-	1,02	-	-
Słowacja	-	1,18	1,34	1,31	1,34	1,23	-	-
Chorwacja	-	-	-	1,33	1,21	-	-	-
Słowenia	1,27	1,62	1,38	0,96	1,21	1,18	1,07	1,22
Cypr	-	-	1,18	1,4	1,3	0,95	-	-
Polska	1,25	1,15	1,22	1,17	1,15	1,23	1,12	1,16
Grecja	1,5	1,16	-	0,97	1,03	-	-	-
Turcja	-	1,31	-	0,95	-	-	-	-
Czechy	1,26	1,52	-	1,45	0,96	0,67	0,88	0,94
Austria	1	0,96	0,91	-	-	-	1,08	1,2
Luksemburg	0,94	0,91	-	-	-	-	-	-
Ukraina	-	0,92	1,02	0,86	0,88	0,93	-	-
Dania	0,96	0,94	0,97	0,9	0,81	0,79	0,92	-
Finlandia	0,87	0,95	0,92	0,94	0,87	0,83	0,9	0,81
Szwajcaria	0,81	0,81	1,02	1,02	0,79	0,9	0,76	0,9
Niemcy	0,86	0,94	0,96	0,88	0,97	0,73	0,83	0,82
Hiszpania	1	0,78	0,86	0,89	0,94	0,8	0,79	-
Litwa	-	-	-	-	0,83	0,9	0,8	-
Belgia	1,01	0,94	0,87	0,91	0,7	0,66	0,67	0,74
Izrael	0,75	-	-	0,83	0,97	0,72	0,74	0,81
Norwegia		0,74	0,78	0,82	0,75	0,79	0,78	0,82
Holandia	0,88	0,8	0,68	0,71	0,76	0,84	0,7	0,77
Szwecja	0,9	0,82	0,79	0,83	0,71	0,65	0,69	0,74
Rosja	-	-	0,8	0,74	0,77	0,78	-	0,72
Estonia	-	0,77	0,74	0,62	0,68	0,76	0,72	0,81
Francja	-	-	0,81	0,8	0,78	0,66	0,83	0,3
Islandia	-	0,57	-	-	-	0,73	-	0,65
Irlandia	0,77	0,79	0,72	0,56	0,47	0,51	0,54	0,56
Wielka Brytania	0,59	0,67	0,47	0,54	0,57	0,58	0,6	0,53

Główne pytanie dotyczy obniżania się wpływu wykształcenia na zawód. Nie sprawdziła się hipoteza o uniwersalnym zasięgu tej prawidłowości. O tendencji spadkowej można mówić w odniesieniu do jedenastu społeczeństw europejskich na 32 analizowane. Zjawisko to w większym stopniu wystąpiło w regionie śródziemnomorskim: w Portugalii, Grecji i Francji, a oprócz tego na Cyprze, w Turcji i we Włoszech. Widoczne oznaki tego procesu są również w Czechach, a z innych społeczeństw postkomunistycznych – w Bułgarii i Chorwacji. Poza tym występował on w Islandii i Belgii. W sumie więc nie była to uniwersalna tendencja.

Obniżanie się tej zależności trudno byłoby wyjaśniać oddziaływaniem cech kontekstowych, chociaż wśród wymienionych krajów przeważają systemy z tradycjami etatystycznymi, charakteryzujące się wysokim poziomem bezrobocia, z rynkiem pracy regulowanym przez państwo. Drugą prawidłowością jest to, że tendencja spadkowa rysowała się głównie w krajach, w których wpływ wykształcenia na pozycję zawodową był stosunkowo wysoki – miał się więc z czego obniżyć. Tytułem komentarza należy jednak podkreślić, że nasza analiza zaczyna się dopiero od 2002 roku. Obejmujemy stosunkowo krótki przedział czasowy, nie sięgając wcześniejszego okresu, podczas gdy początek obniżania się siły tej zależności lokowany jest w latach osiemdziesiątych. W niektórych krajach zjawisko to może już nie występować, a to, co uchwyciliśmy, jest jego kontynuacją, która nie odzwierciedla go całościowo.

Co do efektu płci, to zgodnie z przewidywaniami zależności te były wyższe wśród kobiet. Prawidłowość ta wystąpiła w większości rozpatrywanych krajów z wyjątkiem Ukrainy, Estonii i Rosji. Informują o tym wartości parametrów uzyskane w *unidifference model*, które zamieszczamy na rysunku 1 i w tabeli A1 w Aneksie⁶. Wartości dla kobiet oznaczone są kółkami a dla mężczyzn krzyżykami.

W większości krajów parametry uzyskane dla kobiet były wyższe od parametrów dla mężczyzn. Stosunkowo najsilniej rysowało się to na Cyprze, w Bułgarii i Grecji, w krajach reprezentujących pogranicze systemu śródziemnomorskiego i postkomunistycznego – z odchyleniem bałkańskim. Na uwagę zasługują dwie kwestie. Po pierwsze, różnice te utrzymywały się bez większych zmian w czasie, zmniejszyły się one tylko (być może na krótko) we Włoszech. Po drugie, utrzymywanie się silniejszego wpływu wykształcenia na pozycję zawodową wśród kobiet można interpretować jako jeszcze jedno świadectwo nierówności związanych z płcią. Silniejszy wpływ wykształcenia na osiągnięcia zawodowe ma być oznaką merytokracji, a więc otwartości struktury społecznej. Paradoksem jest, że występowanie silniejszej zależności wśród kobiet nie otwiera, ale raczej konsoliduje i „za-

---

Zasada merytokracji realizowana jest w wielu wymiarach i obniżenie się wpływu wykształcenia na zawód może świadczyć o malejącej roli jej sformalizowanego aspektu, który zastępowany jest przez wskaźniki lepiej dostosowane do współczesnych struktur rynkowych.

Potwierdziła się hipoteza, że mężczyźni są stosunkowo częściej wynagradzani za cechy niemerytokratyczne.

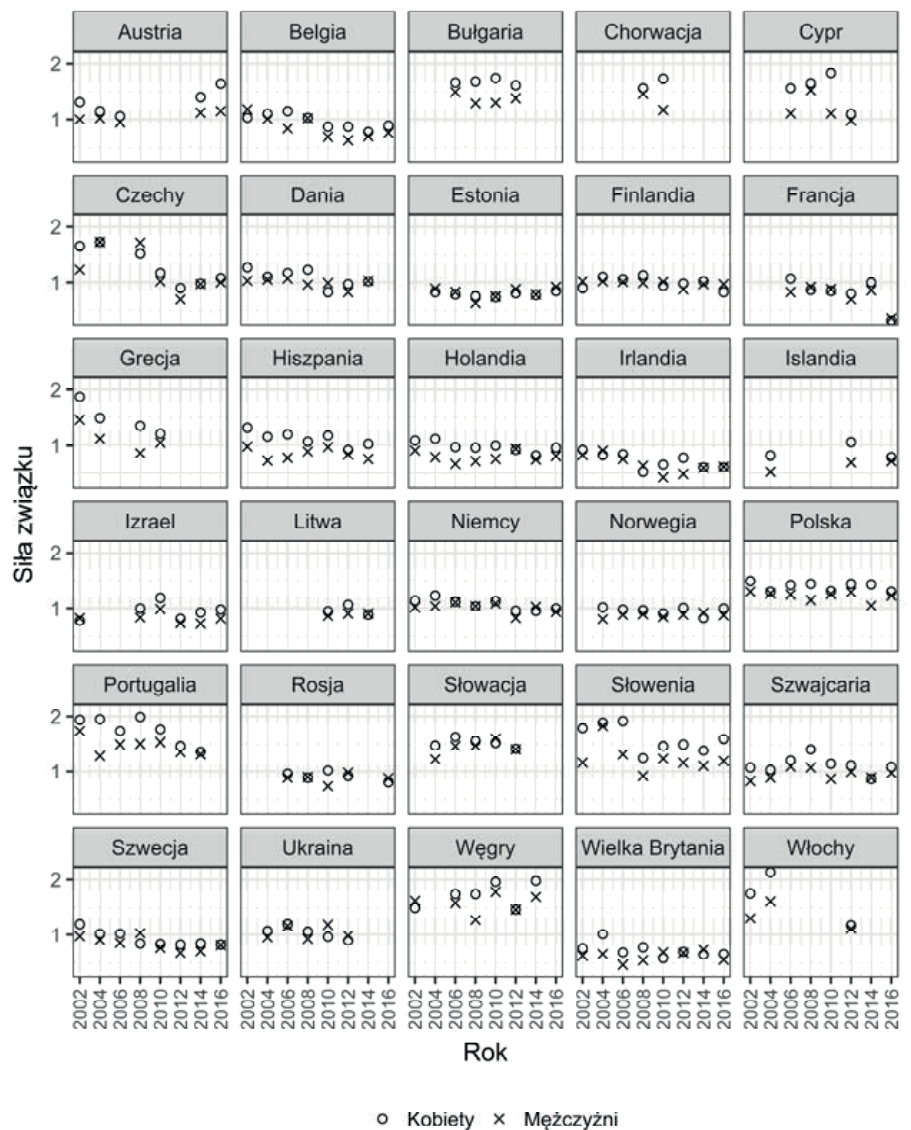
---

⁶ Wartości parametrów dla mężczyzn i kobiet zostały uzyskane w tym samym modelu logarytmiczno-liniowym, którym posłużyliśmy się w odniesieniu do wszystkich respondentów. Statystyki dopasowania wyniosły: $L^2 = 9602,6$, $df = 3357$, $BIC = -33876,2$.

myka” bariery społeczne. Potwierdziła się hipoteza, że mężczyźni są stosunkowo częściej wynagradzani za cechy niemerytokratyczne.

Zgodnie z logiką mechanizmów rynkowych wykształcenie powinno najsilniej oddziaływać na pozycję zawodową wśród osób w średnim wieku, a najslabiej wśród osób najmłodszych. Ludzie młodzi częściej wykonują niestandardowe zajęcia, jak praca dorywcza lub zatrudnienie na część etatu, które są słabiej związane z osiągnięciami edukacyjnymi. Nie możemy zweryfikować tej hipotezy, ponieważ w Europejskim Sondażu Społecznym nie pozwalają na to zbyt małe liczebności najmłodszych grup wieku. Sprawdziliśmy tylko, czy zależności te były silniejsze w kategoriach o ustabilizowanej pozycji zawodowej – w wieku 25–50 lat, które są słabiej narażone na elastyczne formy zatrudnienia i inne ryzyka (tabela A2

Rysunek 1. Siła zależności między poziomem wykształcenia a pozycją zawodową w latach 2002–2016 wśród kobiet i mężczyzn

w Aneksie). Okazało się, że parametry dotyczące siły tej zależności nie są wyższe. Kształtowały się one na tym samym poziomie co w zbiorowości obejmującej wszystkie grupy wiekowe (zob. tabelę 1). Można stąd wnosić, że wykształcenie oddziaływało na pozycję zawodową niezależnie od wieku. Prawdopodobnie więc dłuższy staż pracy nie wzmacnia wpływu wykształcenia na zawód, nie „koryguje” tej zależności, chociaż może ją stabilizować, to znaczy, że się ona nie zmienia. Pewnym potwierdzeniem tezy o stabilizacji byłaby słabsza tendencja do obniżenia się wpływu wykształcenia na pozycję zawodową wśród osób w wieku 25–50. Nasze analizy wskazują, że tak właśnie było. Siła tej zależności zmniejszyła się w dziewięciu krajach, podczas gdy w całej zbiorowości, obejmującej między innymi osoby najmłodsze – w dwunastu. Wynikałoby stąd, że ustabilizowanie kariery zawodowej było czynnikiem neutralizującym efekt deregulacji stosunków rynkowych.

Wykształcenie a zajmowanie wyższych stanowisk

Wyższy poziom wykształcenia zwiększa prawdopodobieństwo osiągnięcia wysokich pozycji zawodowych. Żeby uchwycić mechanizm tej zależności, spójrzmy na to od strony lokowania się osób z wyższym wykształceniem w kategoriach o wysokim statusie społecznym. W analizach stratyfikacji społecznej do kategorii tych zaliczani są kierownicy wysokiego szczebla i specjaliści. Z nich rekrutuje się wyższa klasa średnia, a ujmując to w języku innych teorii, „nowa burżuazja” (Bourdieu 1986), *service class* (Dahrendorf 1959) lub „nowa inteligencja”. Zajmowanie tych pozycji związane jest z wysokimi zarobkami, wysokimi stanowiskami, prestiżem, cenionym stylem życia, posiadaniem „wysokiej kultury” i innymi przywilejami. Są to ludzie sukcesu. Lokowanie się na wysokich pozycjach wymaga wyższego wykształcenia, stąd analiza ta daje wgląd w strukturę tej zależności. Pytanie jest następujące: w których krajach wpływ wysokiego kapitału edukacyjnego na obsadzanie wysokich pozycji zawodowych się zmniejsza?

Odpowiedzi na to pytanie dostarczają dane przedstawione w tabelach 2–3. Zamieszczamy w nich odsetki kierowników wyższego szczebla i specjalistów wśród absolwentów szkół wyższych (w tabeli 2 dane dla mężczyzn, a w tabeli 3 dla kobiet). Informują one, w jakim stopniu (wyrażając to w postaci rozkładów procentowych) kapitał edukacyjny uzyskany z tytułu ukończenia szkół wyższych oddziaływał na dostęp do kategorii o wysokim statusie zawodowym.

Ustabilizowanie kariery zawodowej było czynnikiem neutralizującym efekt deregulacji stosunków rynkowych.

W latach 2002–2016 wpływ wykształcenia na pozycję zawodową zmniejszył się w jedenastu krajach, w pozostałych podlegał fluktuacjom, tak więc nie było oznak osłabienia tego ogniwa stratyfikacji społecznej. To, że zmniejszenie się siły tej zależności nie ujawniło się w latach 2002–2016, nie wyklucza, że wystąpiło ono już wcześniej. Stąd, nie można ich było w tej analizie uchwycić.

Tabela 2. Odsetki mężczyzn należących do kategorii specjalistów wśród osób z wyższym wykształceniem^a

^aW tej i następnej tabeli kategoria specjalistów obejmuje kadrę zarządzającą i kierowników wyższego szczebla, osoby wykonujące zawody o wysokiej złożoności i wymagające na ogół wyższego wykształcenia.

Kraj\Rok	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Austria	48,6	41,2	31,9	-	-	-	30,8	18,7
Belgia	47,7	44,7	40,5	46,6	30,3	32,8	32,7	31,7
Bułgaria	-	-	44,2	41,9	43,1	38,5	-	-
Chorwacja	-	-	-	43,0	32,4	-	-	-
Cypr	-	-	27,5	38,5	30,0	26,8	-	-
Czechy	36,6	45,2	-	50,0	29,4	28,6	25,5	29,8
Dania	42,7	42,5	48,0	43,5	44,0	40,0	44,4	-
Estonia	-	29,7	34,2	36,7	26,5	31,6	35,5	27,8
Finlandia	43,4	53,6	48,1	47,3	41,5	36,2	42,5	34,9
Francja	43,1	40,3	45,0	38,5	44,7	32,6	36,0	30,3
Grecja	43,3	36,1	-	25,6	30,4	-	-	-
Hiszpania	30,1	37,1	22,8	32,2	30,5	35,4	34,9	-
Holandia	51,6	47,3	43,2	51,4	47,0	38,8	40,7	53,6
Irlandia	45,2	37,5	35,9	32,9	25,5	24,7	28,1	32,1
Islandia	-	31,5	-	-	-	36,8	-	41,1
Izrael	56,2	-	-	41,3	38,6	34,1	33,7	39,7
Litwa	-	-	-	-	27,3	15,8	19,2	-
Luksemburg	50,7	36,2	-	-	-	-	-	-
Niemcy	35,1	41,2	45,1	44,3	45,4	37,5	42,0	41,1
Norwegia	36,7	31,1	28,5	34,9	36,7	38,3	36,6	42,1
Polska	44,7	39,5	35,7	41,6	46,1	50,8	34,7	32,1
Portugalia	67,9	33,8	43,1	53,9	40,0	48,9	46,7	-
Rosja	-	-	24,7	25,7	26,4	16,6	-	16,7
Słowacja	-	48,5	52,9	48,4	41,8	34,4	-	-
Słowenia	46,2	64,4	47,4	39,1	45,8	37,7	43,1	36,8
Szwajcaria	46,8	39,4	44,6	43,3	37,9	48,0	46,6	45,7
Szwecja	48,6	50,8	41,8	51,7	34,0	32,6	28,6	28,9
Turcja	-	35,3	-	31,4	-	-	-	-
Ukraina	-	22,6	22,7	20,8	31,1	18,7	-	-
Węgry	54,8	36,8	41,7	28,9	34,3	29,6	35,8	-
Wielka Brytania	45,0	44,1	34,8	37,7	44,8	32,6	30,0	23,0
Włochy	46,6	54,1	-	-	-	44,0	-	-

Kraj\Rok	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Austria	32,2	19,1	14,3	-	-	-	18,8	9,4
Belgia	28,1	16,2	29,2	22,6	18,5	17,7	18,2	21,8
Bułgaria	-	-	38,7	31,6	28,1	22,8	-	-
Chorwacja	-	-	-	26,8	25,4	-	-	-
Cypr	-	-	13,4	14,8	16,5	12,7	-	-
Czechy	20,9	25,6	-	32,9	14,3	23,3	16,3	13,0
Dania	21,5	20,5	25,0	18,7	22,6	22,5	25,3	-
Estonia	-	19,2	29,4	33,4	25,5	27,2	27,4	23,6
Finlandia	19,9	20,6	23,5	26,3	20,7	16,1	19,3	20,8
Francja	23,6	24,2	24,4	23,2	16,4	21,5	18,3	19,5
Grecja	28,2	17,3	-	12,4	16,1	-	-	-
Hiszpania	10,4	27,7	16,2	13,1	17,5	17,8	17,1	-
Holandia	27,8	25,1	28,1	23,2	25,2	24,6	23,6	31,0
Irlandia	21,5	19,0	17,9	17,5	20,2	18,0	19,5	22,9
Islandia	-	21,9	-	-	-	34,0	-	25,6
Izrael	25,9	-	-	23,6	23,4	19,4	19,8	20,2
Litwa	-	-	-	-	24,2	12,3	15,3	-
Luksemburg	22,4	27,0	-	-	-	-	-	-
Niemcy	22,1	20,3	18,6	21,9	23,3	19,0	18,7	19,9
Norwegia	24,7	22,9	17,7	23,4	21,8	22,7	27,4	21,2
Polska	21,6	14,7	26,5	32,4	34,1	29,8	20,0	29,4
Portugalia	32,0	30,8	21,8	34,0	22,2	21,2	28,0	-
Rosja	-	-	21,7	21,4	18,4	14,8	-	16,5
Słowacja	-	43,8	29,9	37,5	30,5	21,9	-	-
Słowenia	39,8	43,1	33,5	31,1	29,3	31,0	25,0	30,7
Szwajcaria	33,4	21,2	28,0	28,7	29,9	27,8	28,4	24,2
Szwecja	27,4	28,6	23,5	22,7	23,5	20,5	16,9	22,1
Turcja	-	21,0	-	10,1	-	-	-	-
Ukraina	-	17,9	16,8	23,1	21,2	17,1	-	-
Węgry	29,1	25,8	14,5	21,4	15,3	18,2	18,7	-
Wielka Brytania	24,1	31,7	22,6	25,2	22,5	16,7	17,7	18,2
Włochy	22,3	22,7	-	-	-	21,4	-	-

Tabela 3. Odsetki kobiet należących do kategorii specjalistów wśród osób z wyższym wykształceniem

Pierwszym spostrzeżeniem jest występowanie wyraźnie wyższych odsetków wśród mężczyzn. Przykładem jest Norwegia, społeczeństwo, będące synonimem walki o równouprawnienie płci (podobnie jak inne kraje nordyckie). W 2016 roku odsetek kierowników i specjalistów wśród mężczyzn wyniósł w Norwegii 42,1, podczas gdy wśród kobiet tylko 21,2. Wynika stąd, że mimo posiadania wyż-

sze go wykształcenia kobiety miały mniejsze szanse dostępu do wysokich pozycji. Brzmi to ogólnikowo i nie jesteśmy w stanie ustalić, o jakie zawody tu chodzi, niemniej biorąc pod uwagę występowanie zjawiska „segregacji zawodowej”, można założyć, że dotyczyło to dostępu do wysokich stanowisk. Kobiety są częściej niż mężczyźni nauczycielkami, księgowymi, kierownikami niższego szczebla i wykonują zawody administracyjno-biurowe, rzadziej natomiast zajmują dyrektorskie i inne lukratywne stanowiska w bankowości czy koncernach handlowych. Posiadanie wyższego wykształcenia jest najważniejszym kryterium awansu zawodowego, jednak w przypadku kobiet atut kapitału edukacyjnego ustępuje w wielu sytuacjach konieczności wywiązywania się z roli matki i żony. Mają one niższe aspiracje zawodowe od mężczyzn, narażone są również na stereotypy i uprzedzenia ze strony pracodawców.

Posiadanie wyższego wykształcenia jest najważniejszym kryterium awansu zawodowego, jednak w przypadku kobiet atut kapitału edukacyjnego ustępuje w wielu sytuacjach konieczności wywiązywania się z roli matki i żony.

W jakich krajach posiadanie wyższych studiów było silniej związane z zajmowaniem wysokich pozycji? I czy siła tej zależności się zmniejsza? Wskaźnikiem tego pierwszego byłby wysoki odsetek specjalistów i kierowników wyższego szczebla wśród absolwentów szkół wyższych. Najwyższe odsetki wśród mężczyzn występowały w Holandii (w granicach 51,6–53,6) i Portugalii (40,0–67,9), wysoko lokowały się Szwecja (28,6–51,7) i Włochy (44,0–54,1), niewiele ustępowały im Słowenia (36,8–64,4) i Polska (34,7–50,8). Z kolei wyższe studia były, średnio rzecz biorąc, najmniej opłacalną inwestycją w Rosji, na Ukrainie i Litwie. Ten ostatni wynik mógłby być interpretowany jako świadectwo utrzymywania się mechanizmów związanych z przynależnością do Związku Radzieckiego, gdyby nie występowanie silniejszej zależności w Estonii. Jednak w sumie zróżnicowanie między krajami trudno wyjaśnić oddziaływaniem cech makrosystemowych związanych z funkcjonowaniem rynku pracy czy szkolnictwa wyższego. Wśród kobiet trochę wyższe odsetki kierowników i specjalistów występowały w Polsce, Słowenii i Szwajcarii, jednak dystans dzielący je od pozostałych krajów nie był duży. Co do obniżania się siły tej zależności, to w miarę jednoznaczna tendencja wystąpiła tylko wśród mężczyzn. Odsetki te spadły w osiemnastu krajach, co prawdopodobnie wynikało z przededukowania absolwentów szkół wyższych.

Wnioski

Z przedstawionej analizy płyną dwa wnioski. Pierwszy z nich dotyczy siły związku między poziomem wykształcenia a pozycją zawodową. Jest on większy w krajach postkomunistycznych i śródziemnomorskich niż w krajach Europy Zachodniej reprezentujących wyższy poziom rozwoju i elastyczne struktury rynkowe, które łatwiej dostosowują się do wymagań gospodarki kapitalistycznej. Drugi wniosek

dotyczy zmian w czasie. W latach 2002–2016 wpływ wykształcenia na pozycję zawodową zmniejszył się w jedenastu krajach, w pozostałych podlegał fluktuacjom, tak więc nie było oznak osłabienia tego ogniwa stratyfikacji społecznej. Jednak należy podkreślić, że wyniki naszych analiz dotyczyły stosunkowo krótkiego okresu. To, że zmniejszenie się siły tej zależności nie ujawniło się w latach 2002–2016, nie wyklucza, że wystąpiło ono już wcześniej. Stąd, nie można ich było w tej analizie uchwycić.

Komentarza wymaga kwestia wynagradzania proporcjonalnie do „zasług”. Występowanie silnej zależności między wykształceniem i pozycją zawodową ma różne zalety. Może świadczyć o dużej efektywności systemu gospodarczego, oceniane jest również jako zgodne z zasadami sprawiedliwości społecznej. Problemem jest uchwycenie tych „zasług” – poziom wykształcenia nie identyfikuje wszystkich aspektów, które zasługują na to, by je wysoko nagradzać. „Zasługami” są również zdolności, talent, innowacyjność, wkład pracy i kwalifikacje nabywane przez przyuczanie się do ról zawodowych na studiach podyplomowych i kursach. Tak więc, zasada merytokracji realizowana jest w wielu wymiarach i obniżenie się wpływu wykształcenia na zawód może świadczyć o malejącej roli jej sformalizowanego aspektu, który zastępowany jest przez wskaźniki lepiej dostosowane do współczesnych struktur rynkowych.

Bibliografia

- Bouchet-Valat M., C. Peugny, L.-A. Vallet. 2016. *Inequality of Educational Returns in France. Some Evidence of Change in the Relative Importance of the Effect of Education and Social Background on Occupational Careers*. Notes & Documents de l'OSC. Working Papers.
- Blossfeld P.N., G. J. Blossfeld, H.-P. Blossfeld. 2015. *Educational expansion and inequalities in educational opportunity: long-term changes for East and West Germany*. „European Sociological Review” 31(2): 144–160.
- Bourdieu P. 1986. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Breen R., R. Luijkx. 2004. *Conclusions*, s. 383–410. W: R. Breen (ed.), *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Breen R., R. Luijkx, W. Müller, R. Pollak. 2010. *Long-term trends in educational inequality in Europe: class inequalities and gender differences*. „European Sociological Review” 26: 31–48.
- Brown P., A. Hesketh, S. Williams. 2003. *Employability in a knowledge-driven economy*. „Journal of Education and Work” 16(2): 107–126.
- Büchel F., A. Mertens. 2004. *Overeducation, undereducation, and the theory of career mobility*. „Applied Economics” 36(8): 803–816.
- Chevalier A., J. Lindley. 2009. *Overeducation and the skills of UK graduates*. „Journal of the Royal Statistical Society”, Series A, 172(2): 307–337.
- Collins R. 1978. *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*. New York: Academic Press.
- Dahrendorf R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Dolton P., M. Silles. 2003. *The determinants and consequences of graduate overeducation*. W: F. Buchel (ed.), *Overeducation in Europe: Current Issues in Theory and Policy*. Cheltenham: Elgar, s. 189–216.

- Domański H., B. W. Mach, D. Przybysz. 2008. *Pochodzenie społeczne – wykształcenie – zawód: ruchliwość społeczna w Polsce w latach 1982–2006*. W: H. Domański (red.), *Zmiany stratyfikacji społecznej w Polsce, 1982–2006*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Erikson R., J. H. Goldthorpe. 1992. *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldthorpe J. H., C. Mills. 2004. *Trends in intergenerational class mobility in Britain in the late twentieth century*. W: R. Breen (ed.), *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, s. 196–224.
- Goldthorpe J. H., M. Jackson. 2008. *Education-based meritocracy: The barriers to its realisation*. W: A. Lareau, D. Conley (eds), *Social Class: How Does it Work?* (New York: Russell Sage Foundation), s. 93–117.
- Goldthorpe J. H. 2013. *Understanding—and misunderstanding—social mobility in Britain: The entry of the economists, the confusion of politicians and the limits of educational policy*. „Journal of Social Policy” 42: 431–50.
- Goldthorpe J. H. 2016. *Social class mobility in modern Britain: changing structure, constant process*. „Journal of the British Academy” 4: 89–111.
- Green F., Y. Zhu. 2010. *Overqualification, job dissatisfaction, and increasing dispersion in the returns to graduate education*. „Oxford Economic Papers”: 1–24.
- Francesconi, M., Golsch, K. 2008. *The process of globalization and transitions to adulthood in Britain*. W: H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, M. Mills i K. Kurz (eds.), *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. Abington: Routledge, s. 249–267.
- Jackson M., J. H. Goldthorpe, C. Mills. 2005. *Education, employers and class mobility*. „Research in Social Stratification and Mobility” 23: 3–33.
- Jonsson J. O. 1993. *Education, social mobility, and social reproduction in Sweden: patterns and changes*. W: E. J. Hansen, S. Ringen, H. Uusitalo i R. Erikson (eds), *Welfare Trends in the Scandinavian Countries*. Armonk: M.E. Sharpe, s. 91–118.
- Kalleberg A. 2000. *Non-Standard employment relations*. „Annual Review of Sociology” 26: 341–365.
- Kiersztyn A. 2017. *Zatrudnienie na czas określony a struktura społeczna: nowe tendencje*, s. 45–74. W: A. Kiersztyn, D. Życzyńska-Ciołek, K.M. Słomczyński (red.), *Zasoby, szanse i bariery: Polskie Badanie Panelowe POLPAN 1988–2013*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Morgan S.L., Cha Y. 2007. *Rent and the evolution of inequality in late industrial United States*. „American Behavioral Scientist” 50(3): 677–701
- Mueller W. 2005. *Education and youth integration into European labour markets*. „International Journal of Comparative Sociology” 5–6(46): 461–485.
- Raffe D. 2003. *Pathways linking education and work: A review of concepts, research and policy debates*. „Journal of Youth Studies” 6(1): 3–19.
- Robert P., E. Bukodi. 2008. *The effects of the globalization process on the transition to adulthood in Hungary*. W: H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, M. Mills i K. Kurz (eds), *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. Routledge: London, New York, s. 177–216.
- Shavit Y., W. Müller. 1998. *From School to Work: A Comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations*. Oxford: Clarendon Press.
- Smetherham C. 2006. *Firsts among equals? Evidence on the contemporary relationship between educational credentials and the occupational structure*. „Journal of Education and Work” 19(1): 29–45.
- Spence M. 2002. *Signaling in retrospect and the informational structure of markets*. „American Economic Review” 92(3): 434–459.
- Treiman D. J. 1970. *Industrialization and social stratification*. W: E. O. Laumann (ed.), *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, s. 207–234.
- Wacquant L. 2000. *Logics of urban polarization: The view from the below*. W: R. Crompton, F. Devine, J. Scott (eds). *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell Publisher, s. 107–119.
- Walker I., Y. Zhu. 2008. *The college wage premium and the expansion of higher education in the UK*. „Scandinavian Journal of Economics” 110: 695–709.
- Whelan C. T., R. Layte. 2002. *Late industrialization and the increased merit selection hypothesis. Ireland as a test case*. „European Sociological Review” 18(1): 35–50.
- Wolbers M. H. J. 2007. *Patterns of labour market entry: A comparative perspective on school-to-work transitions in eleven European countries*. „Acta Sociologica” 50: 189–210.
- Young M. 1958. *Rise of Meritocracy*. Harmondsworth: Penguin Books.

Aneks

Tabela A1. Parametry siły związku między wykształceniem a pozycją społeczno-zawodową w kolejnych edycjach ESS dla kobiet i dla mężczyzn

A. Kobiety								
Kraj	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Austria	1,31	1,15	1,06	-	-	-	1,40	1,64
Belgia	1,03	1,10	1,15	1,03	0,87	0,87	0,78	0,89
Bułgaria	-	-	1,66	1,68	1,74	1,61	-	-
Chorwacja	-	-	-	1,56	1,73	-	-	-
Cypr	-	-	1,56	1,65	1,83	1,10	-	-
Czechy	1,65	1,72	-	1,52	1,17	0,90	0,98	1,08
Dania	1,27	1,10	1,17	1,23	0,83	0,97	1,02	-
Estonia	-	0,83	0,79	0,76	0,74	0,81	0,78	0,85
Finlandia	0,90	1,10	1,06	1,13	0,94	0,98	1,02	0,83
Francja	-	-	1,07	0,87	0,85	0,80	1,00	0,32
Grecja	1,87	1,49	-	1,35	1,21	-	-	-
Hiszpania	1,32	1,16	1,20	1,07	1,18	0,92	1,03	-
Holandia	1,09	1,12	0,97	0,96	1,00	0,92	0,82	0,96
Irlandia	0,92	0,83	0,84	0,53	0,66	0,78	0,61	0,61
Islandia	-	0,82	-	-	-	1,06	-	0,79
Izrael	0,78	-	-	1,00	1,19	0,82	0,93	0,98
Litwa	-	-	-	-	0,95	1,07	0,89	-
Niemcy	1,14	1,23	1,12	1,04	1,13	0,96	0,96	1,00
Norwegia	-	1,02	0,98	0,97	0,91	1,01	0,83	1,00
Polska	1,49	1,30	1,42	1,44	1,31	1,44	1,43	1,30
Portugalia	1,94	1,95	1,74	1,99	1,77	1,46	1,36	-
Rosja	-	-	0,96	0,89	1,02	0,92	-	0,81
Słowacja	-	1,47	1,63	1,55	1,52	1,41	-	-
Słowenia	1,79	1,89	1,92	1,24	1,46	1,49	1,38	1,59
Szwajcaria	1,07	1,03	1,20	1,40	1,14	1,11	0,87	1,08
Szwecja	1,19	1,02	1,02	0,84	0,83	0,82	0,84	0,82
Ukraina	-	1,07	1,19	1,06	0,96	0,89	-	-
Węgry	1,49	-	1,74	1,74	1,96	1,46	1,98	-
Włochy	1,75	2,13	-	-	-	1,17	-	-

B. Mężczyźni								
Austria	1,00	1,02	0,95	-	-	-	1,12	1,15
Belgia	1,18	1,01	0,84	1,02	0,69	0,63	0,70	0,76
Bułgaria	-	-	1,49	1,29	1,30	1,38	-	-
Chorwacja	-	-	-	1,46	1,17	-	-	-
Cypr	-	-	1,11	1,52	1,11	0,98	-	-
Czechy	1,23	1,72	-	1,71	1,02	0,70	0,97	1,00
Dania	1,03	1,05	1,07	0,96	0,99	0,83	1,03	-
Estonia	-	0,89	0,83	0,63	0,75	0,88	0,79	0,92
Finlandia	1,02	1,02	1,01	0,99	1,01	0,88	0,97	0,97
Francja	-	-	0,83	0,92	0,88	0,70	0,86	0,36
Grecja	1,46	1,12	-	0,86	1,05	-	-	-
Hiszpania	0,98	0,73	0,78	0,89	0,97	0,84	0,76	-
Holandia	0,91	0,79	0,67	0,72	0,76	0,94	0,75	0,81
Irlandia	0,83	0,91	0,76	0,64	0,43	0,49	0,60	0,62
Islandia	-	0,53	-	-	-	0,70	-	0,72
Izrael	0,83	-	-	0,84	0,99	0,74	0,73	0,82
Litwa	-	-	-	-	0,87	0,91	0,91	-
Niemcy	1,02	1,04	1,11	1,04	1,09	0,83	1,03	0,94
Norwegia	-	0,81	0,89	0,90	0,85	0,89	0,92	0,88
Polska	1,30	1,27	1,25	1,15	1,26	1,29	1,05	1,23
Portugalia	1,74	1,28	1,49	1,50	1,53	1,35	1,31	-
Rosja	-	-	0,89	0,90	0,74	0,98	-	0,88
Słowacja	-	1,22	1,46	1,47	1,60	1,40	-	-
Słowenia	1,16	1,83	1,31	0,92	1,23	1,16	1,10	1,19
Szwajcaria	0,83	0,89	1,09	1,07	0,87	0,99	0,89	0,97
Szwecja	0,97	0,90	0,85	1,03	0,76	0,67	0,70	0,81
Ukraina	-	0,95	1,16	0,92	1,18	0,98	-	-
Węgry	1,62	-	1,58	1,27	1,78	1,46	1,69	-
Włochy	1,30	1,61	-	-	-	1,11	-	-

Tabela A2. Siła zależności między poziomem wykształcenia a pozycją zawodową w latach 2002–2016 dla osób w wieku 25–50 lat

Kraj\Rok	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Austria	1,00	1,04	1,15	-	-	-	1,17	1,28
Belgia	1,09	1,15	1,06	1,05	0,82	0,81	0,75	0,89
Bułgaria	-	-	1,67	1,53	1,43	1,36	-	-
Chorwacja	-	-		1,53	1,36	-	-	-
Cypr	-	-	1,43	1,38	1,18	0,78	-	-
Czechy	1,4	2,07		1,57	0,98	0,72	0,85	0,96
Dania	0,91	0,95	1,02	1,11	0,87	0,86	0,95	-
Estonia	-	0,95	0,93	0,73	0,79	0,92	0,77	0,89
Finlandia	1,01	1,15	1,15	1,17	1,05	1,01	0,99	1
Francja	-	-	1,13	0,95	1,03	0,94	1,08	0,64
Grecja	1,55	1,16	-	0,96	1,00	-	-	-
Hiszpania	1,04	0,78	0,77	0,91	0,99	0,79	0,8	-
Holandia	0,93	0,93	0,67	0,8	0,83	0,84	0,79	0,94
Irlandia	0,77	0,76	0,67	0,61	0,57	0,44	0,62	0,58
Islandia	-	0,87	-	-	-	0,79	-	0,73
Izrael	0,79	-	-	0,97	1,27	0,93	0,87	0,93
Litwa	-	-	-	-	0,86	1,05	1,05	-
Luksemburg	1,14	1,07	-	-	-	-	-	-
Niemcy	0,94	1,08	1,01	0,91	1,16	0,81	0,83	0,95
Norwegia		0,87	0,93	0,94	0,95	1,09	1,04	1,17
Polska	1,44	1,39	1,56	1,37	1,23	1,52	1,17	1,25
Portugalia	1,7	1,63	1,48	1,51	1,4	1,3	1,3	-
Rosja	-	-	0,86	0,83	0,8	0,79	-	0,81
Słowacja	-	1,37	1,4	1,44	1,37	1,37	-	-
Słowenia	1,63	1,75	1,49	1,05	1,36	1,4	1,12	1,47
Szwajcaria	0,9	0,89	1,32	1,27	0,84	1,15	0,83	1,16
Szwecja	1,07	1,11	0,82	1,11	0,81	0,89	0,89	0,87
Turcja	-	1,4	-	0,87	-	-	-	-
Ukraina	-	0,92	1,02	0,86	0,88	0,83	-	-
Węgry	1,47	-	1,43	1,34	2,01	1,3	1,7	-
Wielka Brytania	0,66	0,71	0,41	0,58	0,58	0,82	0,77	0,61
Włochy	1,37	1,66	-	-	-	1,09	-	-

Europejski Sondaż Społeczny: rygorystyczna metodologia i wiarygodne wyniki

Paweł B. Sztabiński

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Franciszek Sztabiński

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

przy współpracy

Zbigniewa Karpińskiego, Dariusza Przybysza,

Zbigniewa Sawińskiego

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Słowa kluczowe:
metodologia Europejskiego
Sondażu Społecznego, Europejski
Sondaż Społeczny w Polsce

Europejski Sondaż Społeczny (ESS) od zdecydowanej większości innych projektów badawczych w socjologii odróżnia niezwykle rygorystyczna metodologia. Trudno, by było inaczej, skoro Stały Komitet Nauk Społecznych Europejskiej Fundacji Nauki (European Science Foundation Standing Committee for the Social Sciences), krytycznie oceniając europejskie badania porównawcze, zgłosił inicjatywę ESS jako badania, które ma realizować najwyższe standardy metodologiczne. W rezultacie ma on dostarczać wiarygodnych informacji o postawach wobec kluczowych dla Europy problemów oraz umożliwiać dokonywanie uprawnionych porównań międzykrajowych (European Science Foundation..., 1996). Komitet sformułował także standardy dotyczące wszystkich etapów procesu badawczego: począwszy od przygotowania kwestionariusza i jego tłumaczenia, do kodowania i archiwizacji danych. Standardy te obowiązują w ESS do dziś, choć od roku 2002, kiedy została zrealizowana pierwsza edycja projektu, uległy znacznemu rozbudowaniu. Jest to zgodne z założeniami ESS, którego jednym z celów jest doskonalenie metodologii badań sondażowych.

W niniejszym artykule przedstawimy obecnie stosowaną metodologię projektu ESS. Składające się na nią procedury zmierzają, ujmując najogólniej, do minimalizacji wystąpienia błędów na każdym etapie procesu badawczego. Niektóre

---

Procedury składające się na metodologię ESS zmierzają, ujmując najogólniej, do minimalizacji wystąpienia błędów na każdym etapie procesu badawczego

---

z tych procedur, zwłaszcza na etapie przygotowania badania, realizuje międzynarodowy Centralny Zespół Naukowy ESS (Core Scientific Team – CST), natomiast do przestrzegania innych zobligowane są zespoły narodowe ESS we wszystkich krajach uczestniczących w projekcie. Wypracowano także procedury opcjonalne, które rekomendowane są w poszczególnych krajach w zależności od lokalnych warunków i budżetu. W artykule pokażemy podstawowe procedury obowiązujące w ESS, a także inne, wypracowane przez polski zespół ESS i stosowane w Polsce oraz niektórych innych krajach uczestniczących w projekcie.

Podstawowym dokumentem, zawierającym opis standardów poszczególnych etapów badania ESS, jest *Survey Specification for ESS ERIC Member, Observer and Guest Countries*¹.

Przygotowanie nowych modułów

Projekt ESS jest realizowany w cyklach dwuletnich. Kwestionariusz składa się z części stałej i rotacyjnej. Część stała, powtarzana w każdej edycji badania, umożliwia śledzenie zmian w zakresie najważniejszych dla Europy zagadnień społecznych. Jest ona jednak w pewnym zakresie modyfikowana: dodawane są pytania dotyczące zagadnień, które stały się istotne z punktu widzenia monitorowania ważnych zjawisk w społeczeństwach europejskich, oraz usuwane pytania dotyczące zagadnień, które utraciły swoje znaczenie.

Moduły rotacyjne dotyczą zagadnień, które w danym okresie są szczególnie aktualne dla Europy. Ich tematyka wybierana jest w ogólcieuropejskim konkursie, prowadzonym w związku z każdą edycją ESS. Projekty modułów mogą składać wyłącznie zespoły międzynarodowe, co zgodnie z założeniami ESS ma sprzyjać rozwojowi współpracy socjologów europejskich. W ostatnich latach moduły rotacyjne dotyczyły między innymi zagadnienia społecznych skutków recesji ekonomicznej, społecznego i osobistego dobrobytu, problemów związanych ze starzeniem się społeczeństw, postaw wobec imigrantów (powtórzenie modułu z roku 2002), postaw wobec zmian klimatycznych i preferencji w zakresie źródeł energii.

Wszystkie nowe pytania, które mają być zamieszczone w części stałej i rotacyjnej kwestionariusza, podlegają najpierw, wraz z założeniami teoretycznymi i szczegółową koncepcją, konsultacji merytorycznej i metodologicznej, a także

---

Projekt ESS jest realizowany w cyklach dwuletnich. Kwestionariusz składa się z części stałej i rotacyjnej. Część stała umożliwia śledzenie zmian w zakresie najważniejszych dla Europy zagadnień społecznych. Moduły rotacyjne dotyczą zagadnień, które w danym okresie są szczególnie aktualne dla Europy.

---

¹ Najbardziej aktualna specyfikacja, dotycząca obecnie realizowanej edycji 9., zamieszczona jest pod adresem <http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round9/methods/ESS-ERIC-Specifications-Round-9.pdf>.

Wszystkie nowe pytania, które mają być zamieszczone w części stałej i rotacyjnej kwestionariusza, podlegają najpierw konsultacji merytorycznej i metodologicznej. Następnym etapem są wywiady kognitywne, realizowane w kilku wybranych krajach. Ostatnim etapem prac nad przygotowaniem nowych pytań jest badanie próbne, prowadzone na kilkusetosobowej, losowej próbie w dwóch, trzech krajach.

---

konsultacji pod kątem potencjalnych problemów z tłumaczeniem pytań na języki narodowe. W procesie konsultacji uczestniczy Centralny Zespół Naukowy ESS oraz narodowi koordynatorzy ESS. Następnym etapem są wywiady kognitywne, realizowane w kilku wybranych krajach, w tym od 7. edycji ESS w Polsce. Ich celem jest sprawdzenie, jak przygotowane pytania funkcjonują w trakcie wywiadów prowadzonych z różnymi kategoriami respondentów. Na początku wywiadu zadawane są zestandaryzowane pytania kwestionariusza, na które respondent może udzielić odpowiedzi wyłącznie przewidzianej w kafeterii do danego pytania. Następnie zadawany jest ustalony z góry zestaw pytań sondujących (*probing questions*), których celem jest sprawdzenie, jak rozumiane są poszczególne sformułowania i terminy użyte w pytaniu i kafeterii. Przykładowo sprawdza się, jak rozumiane są opisy krańców skal numerycznych, poszczególne punkty tych skal, określenia użyte w dostępnych opcjach odpowiedzi. Podstawowym celem wywiadów kognitywnych jest zidentyfikowanie problematycznych elementów pytań i możliwych odpowiedzi. Chodzi o ich drażliwość („sensytywność”), zrozumiałość, o to, czy nie są zbyt ogólne, wieloznaczne itp. Wywiady kognitywne mają zatem zdiagnozować przyczynę problemu, wskazać pożądaną kierunek zmiany, a także umożliwić wskazanie empirycznie ugruntowanych, konkretnych rekomendacji, dotyczących zmiany sformułowania pytania. Rekomendacje i wnioski z tych wywiadów są dyskutowane podczas spotkania przedstawicieli krajów uczestniczących w realizacji projektu. Po wprowadzeniu modyfikacji pytania są ponownie konsultowane z narodowymi koordynatorami. Ostatnim etapem prac nad przygotowaniem nowych pytań jest badanie próbne, prowadzone na kilkusetosobowej, losowej próbie w dwóch, trzech krajach. Służy ono z jednej strony przeprowadzeniu wstępnych analiz i sprawdzeniu w ten sposób hipotez badawczych oraz wartości wskaźnikowej pytań (czy mierzą te zjawiska, które mają mierzyć), z drugiej zaś – sprawdzeniu poprawności sformułowań pytań. Po wprowadzeniu wynikających z tego badania modyfikacji, przygotowywana jest finalna wersja kwestionariusza i pozostałe materiały: karty respondenta oraz instrukcja dla ankieterów.

Tłumaczenie kwestionariusza

Podstawowym warunkiem uzyskania porównywalnych danych w badaniach międzykrajowych jest, co oczywiste, zadawanie respondentom w poszczególnych krajach identycznych pytań. Nie jest to łatwe między innymi ze względu na brak w wielu językach ścisłych odpowiedników używanych w języku angielskim określeń i zwrotów. Często przytaczanym przykładem jest termin *extremely*, który tylko w niektórych przypadkach może być przetłumaczony na język polski jako

„skrajnie” (na przykład można być skrajnie niezadowolonym, ale nie skrajnie zadowolonym).

W ESS tłumaczenie kwestionariusza jest wieloetapowym, długotrwałym procesem. Przygotowany w języku angielskim (brytyjskim) kwestionariusz oparty jest przypisami, precyzującymi znaczenie użytych w pytaniach terminów i zwrotów oraz podającymi ich synonimy. Celem tłumaczenia na języki narodowe jest uzyskanie wersji ekwiwalentnej z oryginałem, nie zaś dosłowne przetłumaczenie pytań, co jak wspomniano, w niektórych przypadkach jest nieosiągalne. W tym celu stosowana jest procedura według schematu TRAPD (*Translation, Review, Adjudication, Pilot, Documentation*).

Na pierwszym etapie kwestionariusz jest tłumaczony niezależnie przez dwóch tłumaczy według zasad opisanych w specjalnie przygotowanym dokumencie². Nie może to być przekład literacki, lecz możliwie bliski oryginałowi. Drugi etap (*review*), w którym uczestniczą obaj tłumacze oraz doświadczony badacz-socjolog, polega na uzgodnieniu jednej, wspólnej wersji pytań. Zadaniem socjologa jest przede wszystkim czuwanie nad tym, aby przetłumaczone pytania nadawały się do zadawania respondentom. Chodzi o ich składnię, która nie może być zbyt złożona, trudność użytych terminów, długość pytań itp. Trzeci etap (*adjudication*) polega na sprawdzeniu przygotowanego kwestionariusza przez zespół narodowy ESS. W praktyce etap ten trwa najdłużej, gdyż wymaga wielu spotkań zespołu, podczas których dyskutowane jest tłumaczenie i sformułowanie każdego pytania. Pojawiające się wątpliwości trafiają do specjalnego zespołu do spraw tłumaczenia przy CST, który odpowiedzi zamieszcza na stronie internetowej, dostępnej zespołom narodowym. W Polsce finalna wersja kwestionariusza poprzedzona jest pięcioma, sześcioma wersjami roboczymi. W spotkaniach zespołu uczestniczy *native speaker*, Anglik z wykształceniem politologicznym.

Przedłużeniem tego etapu jest zewnętrzna weryfikacja tłumaczenia. Najpierw tłumaczenie jest weryfikowane pod względem językowym przez wyspecjalizowaną firmę cApStAn. Linguistic Quality Control w Brukseli. Propozycje modyfikacji tłumaczeń dyskutowane są z zespołem narodowym. Drugi etap weryfikacji wiąże się z procedurą pomiaru rzetelności i trafności pytań. Wybrane pytania kwestionariusza kodowane są z zastosowaniem specjalnego oprogramowania SQP (*Survey Quality Predictor*). Każde z nich jest opisywane ze względu na kilkadziesiąt cech, między innymi tematykę pytania, tego, czy dotyczy ono faktów czy opinii respondenta, przeszłości, teraźniejszości czy przyszłości, rodzaj zastosowanej skali (słowna czy liczbowa, unipolarna czy bipolarna) itp., a także ze

---

W ESS tłumaczenie kwestionariusza jest wieloetapowym, długotrwałym procesem. Celem tłumaczenia na języki narodowe jest uzyskanie wersji ekwiwalentnej z oryginałem. W tym celu stosowana jest procedura według schematu TRAPD (*Translation, Review, Adjudication, Pilot, Documentation*). Przedłużeniem tego etapu jest zewnętrzna weryfikacja tłumaczenia.

---

² Zasady tłumaczenia w 8. edycji ESS zawarte są w dokumencie: *European Social Survey. 2016. ESS Round 8 Translation Guidelines*. London: ESS ERIC Headquarters, http://www.european-socialsurvey.org/docs/round8/methods/ESS8_translation_guidelines.pdf.

względu na jego cechy gramatyczne: liczbę zdań, czy są to zdania złożone, liczbę rzeczowników, w tym rzeczowników abstrakcyjnych, liczbę słów i sylab. Wyniki kodowania mają umożliwić lepsze formułowanie pytań w przyszłości, dlatego na ogół analizuje się pod tym kątem pytania, które w ESS są częścią eksperymentu metodologicznego³. Procedura SQP wykorzystywana jest również do oceny jakości tłumaczeń. Wybrane pytania są kodowane w wersji oryginalnej (angielskiej) przez ekspertów Research and Expertise Centre for Survey Methodology na Uniwersytecie Pompeu Fabry. Następnie ich narodowa wersja kodowana jest przez członka zespołu danego kraju. Wyniki te są zestawiane ze sobą i analizowane. Pozwala to na ocenę ekwiwalentności formalnej tłumaczenia z oryginałem i sformułowanie sugestii dotyczących ewentualnych zmian.

W przypadku krajów, które uczestniczyły we wcześniejszych rundach projektu, przedstawionej powyżej procedurze tłumaczenia podlegają, co oczywiste, tylko nowe pytania z części stałej i część rotacyjna kwestionariusza. Pytania powtarzalne, ze względu na wymóg porównywalności, zadawane są dokładnie w takim samym sformułowaniu, jak w edycjach wcześniejszych. Jeśli jednak istnieją ważne przesłanki za ich modyfikacją, jest to dopuszczalne. Przykładowo w Polsce, począwszy od 5. edycji ESS (2010), zmodyfikowano pytania o akceptację napływu imigrantów. Ponieważ w dyskursie publicznym zaczęto wyodrębniać kategorię „(prawdziwych) Polaków”, w pierwotnym sformułowaniu pytań „Czy (...) państwo polskie powinno zezwalać ludziom należącym do tej samej/innej rasy lub grupy etnicznej co większość Polaków, na przyjazd i zamieszkanie w Polsce?” zmieniono „Polaków” na „mieszkańców Polski”. Istniało ryzyko, że w nowej sytuacji część respondentów będzie odnosiła pytanie do „(prawdziwych) Polaków” i w rezultacie zmieni ono sens w stosunku do wcześniejszych edycji.

Pytania powtarzalne, ze względu na wymóg porównywalności, zadawane są dokładnie w takim samym sformułowaniu, jak w edycjach wcześniejszych. Jeśli jednak istnieją ważne przesłanki za ich modyfikacją, jest to dopuszczalne.

Jak wspomniano, w ESS badanie pilotażowe (*pilot*) jest etapem tłumaczenia. Dlatego też realizuje ono zawężony cel w stosunku do standardowych badań pilotażowych: chodzi w nim wyłącznie o sprawdzenie w terenie zrozumiałości nowych pytań ESS. Pilotaż, podobnie jak badanie zasadnicze, jest realizowany z zastosowaniem wywiadu osobistego (*face-to-face*). Próba liczy co najmniej 30 osób, dobranych w sposób udziałowy według płci, wieku, wykształcenia i wielkości miejscowości zamieszkania. Rekomendowane jest nagrywanie audio i/lub wideo części wywiadów, a także dodatkowo realizacja kilku wywiadów kognitywnych.

W Polsce przy okazji pilotażu sprawdzane są także pozostałe materiały przygotowane do badania: kompletność instrukcji dla ankierów, zrozumiałość

---

³ W każdej rundzie ESS kilka pytań zadawanych jest w różnych wersjach, na przykład z użyciem odmiennych skal odpowiedzi. W ten sposób można ocenić, która wersja dostarcza bardziej trafnych i rzetelnych odpowiedzi.

listu zapowiedniego do respondentów, trafność doboru upominków dla respondentów itp., a począwszy od obecnie realizowanej, 9., edycji także informacja na temat RODO oraz, w związku z obowiązkiem realizacji ESS przy zastosowaniu wywiadu wspomaganego komputerowo (CAPI) także poprawność skryptu. Po każdym wywiadzie ankieter zobowiązany jest wypełnić specjalnie przygotowaną ankietę, zawierającą szczegółowe pytania dotyczące reakcji respondentów w związku z nowymi pytaniami kwestionariuszowymi oraz pytania o ocenę pozostałych materiałów.

W Polsce badanie pilotażowe przeprowadzane jest zazwyczaj w wybranych regionach, w tym na Śląsku i we wschodniej części kraju. Jego wyniki omawiane są podczas sesji z udziałem wszystkich biorących w nim udział ankieterów.

Ostatnim elementem procedury TRAPD jest dokumentacja wszystkich etapów tłumaczenia (*documentation*). Do tego celu wykorzystywany jest specjalny dokument (*Translation and Verification Follow-Up Form – (T)VFF*). W dokumencie tym, oprócz treści przetłumaczonych pytań, uczestnicy procesu tłumaczenia wpisują swoje komentarze, dotyczące przede wszystkim odstępstw od ich pełnej ekwiwalentności. Na etapie weryfikacji przez cApStAn i weryfikacji SQP proponowane zmiany są dyskutowane z zespołem narodowym do osiągnięcia konsensusu.

Dokumentacja odstępstw od oryginału jest udostępniana na stronie internetowej projektu. Ponieważ mogą się one przekładać na niepełną porównywalność danych z ESS, użytkownik ma możliwość ich uwzględnienia na etapie interpretacji wyników.

W Polsce mniejszości narodowe są bardzo nieliczne, więc kwestionariusz jest tłumaczony wyłącznie na język polski. Jeśli jednak w którymś z krajów jakaś mniejszość stanowi przynajmniej 5% populacji, wówczas przygotowany jest kwestionariusz także w jej języku.

Pozostałe materiały, takie jak instrukcja dla ankietera, formularze kontaktu z wylosowaną osobą itp. podlegają standardowemu tłumaczeniu i adaptacji do warunków krajowych.

Równoległe z tłumaczeniem kwestionariusza odbywa się proces uzgadniania z CST treści pytań, które muszą być zadawane w wersji narodowej. Są to pytania o poziom wykształcenia, formalnoprawny stan cywilny, wyznanie religijne, przynależność do grupy narodowej/etnicznej i dochody gospodarstwa domowego. Chodzi o to, aby ich sformułowanie umożliwiała zakodowanie odpowiedzi według międzynarodowych klasyfikacji. W przypadku dochodów gospodarstwa domowego pytanie dotyczy przedziałów decylogowych, co umożliwi najlepszą porównywalność między krajami. W Polsce podstawą stworzenia tych przedziałów są dane z badania budżetów domowych GUS.

Równoległe z tłumaczeniem kwestionariusza odbywa się proces uzgadniania z CST treści pytań, które muszą być zadawane w wersji narodowej.

Dobór próby do badania⁴

W każdym kraju uczestniczącym w ESS respondenci dobierani są w sposób losowy spośród wszystkich mieszkańców danego kraju, którzy ukończyli 15 lat i zamieszkują w prywatnych gospodarstwach domowych.

Z zastosowania doboru losowego wynika bardzo ważna konsekwencja: osoby dobranej do badania, która nie zgodzi się wziąć w nim udziału, nie można zastąpić kimś innym.

W każdym kraju uczestniczącym w ESS respondenci dobierani są w sposób losowy spośród wszystkich mieszkańców danego kraju, którzy ukończyli 15 lat i zamieszkują w prywatnych gospodarstwach domowych. Losowy dobór respondentów do badania oznacza, że o tym, które z osób wchodzących w skład badanej populacji (mieszkańców kraju) zostaną wybrane do badania, decyduje pewien algorytm losowy (najczęściej jest to komputerowy generator liczb losowych), a nie badacz czy ankieter. Różnica jest zasadnicza: mechanizm losowy pozwala na dobór potencjalnych respondentów ze znanym prawdopodobieństwem, co ma istotne znaczenie dla późniejszego wnioskowania o całej populacji na podstawie wyników uzyskanych w badaniu. Gdy ankieter dobiera respondentów sam (w przypadku tak zwanej próby kwotowej na podstawie ustalonych wcześniej cech respondentów, na przykład płci, wieku i wykształcenia), określenie takiego prawdopodobieństwa jest w praktyce niemożliwe. Dobór taki ogranicza możliwość wnioskowania o cechach populacji, na przykład określenie błędu oszacowania.

Z zastosowania doboru losowego wynika jeszcze jedna bardzo ważna konsekwencja: osoby dobranej do badania, która nie zgodzi się wziąć w nim udziału, nie można zastąpić kimś innym. Takie zastępowanie narusza bowiem losowość próby. Dlatego właśnie, jak wspomniano, tak silny nacisk kładzie się na uzyskanie możliwie najwyższych odsetków realizacji próby. Mówiąc inaczej, losowa próba respondentów nie składa się z osób wybranych przez ankieterów przypadkowo, metodą „na chybił trafił”; wręcz przeciwnie, dobór losowy ogranicza swobodę decyzji ankieterów, a tym samym zmniejsza wielkość ogólnego błędu pomiaru⁵.

Wyłosowanie respondentów do badania wymaga nie tylko jednoznacznej definicji badanej populacji, lecz również kompletnego spisu wszystkich jednostek, które wchodzi w jej skład (spis takim nazywany jest operatem)⁶. Przy doborze respondentów do polskiej edycji ESS korzystamy z rejestru PESEL⁷. Nie jest on

---

⁴ Opis zasad doboru próby w ESS zawarty jest w dokumencie: *European Social Survey Round 9 Sampling Guidelines: Principles and Implementation*, http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round9/methods/ESS9_sampling_guidelines.pdf.

⁵ Badanie sondażowe traktowane jest jako pomiar. Całkowity błąd pomiaru oznacza zatem błąd w wyniku badania.

⁶ W poszczególnych krajach dostępne są różne operaty losowania, a w niektórych nie jest dostępny do badań żaden. W ESS, zgodnie z zaleceniem Lesiego Kisha (1994), w każdym kraju wykorzystywany jest najlepszy dostępny operat. Zasady doboru próby, gdy nie jest dostępny żaden operat, opisane są w *European Social Survey Round 9 Sampling Guidelines...*

⁷ Jest to tak zwana próba „imienna”. Nie stosujemy próby adresowej (losowanej z wykazu adresów, którym dysponuje GUS), gdyż pomijając sprawę aktualności tych danych, jej użycie sprzyja występowaniu w próbie zrealizowanej nadreprezentacji osób łatwodostępnych oraz bardziej skłonnych do uczestnictwa w badaniu w porównaniu z „imienną” (Jabkowski 2018).

idealny, gdyż znajdują się w nim niekiedy osoby, które wyjechały z Polski na stałe lub na dłuższy czas i jako takie nie wchodzi już w skład populacji. Jest to jednak operat najlepszy z dostępnych i mimo różnych ograniczeń pozwala na wylosowanie próby dobrze odzwierciedlającej zróżnicowanie populacji.

Zakłada się, że choć w każdym kraju metoda doboru próby może się różnić, to, po pierwsze, w każdym z nich dobór powinien być losowy, a po drugie, powinna ona być tak samo efektywna jak próba 1500 osób z danego kraju losowana w tak zwany sposób prosty. Losowanie proste polega na bezpośrednim losowaniu osób z populacji z takim samym prawdopodobieństwem ich wylosowania. W praktyce ze względów logistycznych stosuje się bardziej złożone schematy, o ile dają oszacowania o takiej samej dokładności jak 1500-osobowa próba prosta. Sposób doboru próby w danym kraju każdorazowo (tj. przed rozpoczęciem kolejnej rundy) musi zostać zatwierdzony przez ekspercki Zespół ds. Doboru Próby CST.

W polskiej edycji ESS korzystamy ze złożonego schematu losowania respondentów, innego dla miast liczących co najmniej 50 tys. mieszkańców, innego zaś dla mniejszych miast i wsi. W każdym z dużych losuje się oddzielnie odpowiednią próbkę proporcjonalnie do wielkości danego miasta. Tak więc na przykład próba losowana z Warszawy jest odpowiednio większa od tej losowanej z Jeleniej Góry. W przypadku mniejszych miast (tj. miast liczących mniej niż 50 tys. mieszkańców) i wsi procedura jest nieco bardziej złożona. Najpierw wszystkie miasta i wsie w tej kategorii dzielimy na osobne „warstwy” (wyróżnione ze względu na województwo i wielkość miejscowości). Z każdej warstwy wybieramy losowo odpowiednią liczbę miejscowości (a właściwie gmin), stosownie do przeprowadzonych wcześniej obliczeń, a dopiero z wylosowanych gmin wybieramy losowo czteroosobowe „wiązki” respondentów. Takie postępowanie podyktowane jest kosztami realizacji badania. Losowanie mieszkańców wsi i małych miast w sposób bezpośredni powodowałoby przykładowo, że aby zrealizować 4 wywiady z mieszkańcami wsi, ankieter musiałby dojeżdżać do czterech różnych miejscowości, które mogłyby być znacznie od siebie oddalone. Zazwyczaj są to wielokrotne wizyty, bo respondenta często nie można zastać za pierwszym razem bądź trzeba go wielokrotnie przekonywać do udziału w ankiecie. W tym sensie dobór próby za pomocą wiązek czteroosobowych losowanych z jednej miejscowości obniża koszty realizacji badania. Przy losowaniu wiązek próba co prawda musi być nieco większa niż w przypadku osób losowanych bezpośrednio, biorąc jednak wszystko pod uwagę, taki sposób realizacji jest bardziej ekonomiczny i pozwala uzyskać wyniki równie dobre jak 1500-osobowa próba prosta.

Nie jest to zresztą jedyny powód, dla którego próba wyjściowa musi być większa. Ustalając jej wielkość, bierze się pod uwagę, że część osób z różnych przyczyn nie uczestniczy w badaniu. Są to osoby, które zmarły, wyjechały na stałe lub na dłuższy czas za granicę, odmówiły udzielenia wywiadu, nie udało się ich

---

Choć w każdym kraju metoda doboru próby może się różnić, to, po pierwsze, w każdym z nich dobór powinien być losowy, a po drugie, powinna ona być tak samo efektywna jak próba 1500 osób z danego kraju losowana w tak zwany sposób prosty.

---

zastać pomimo wielokrotnych wizyt itp. W ostatniej, 8., edycji wylosowano 2675 osób, z czego zrealizowano 1694 wywiady, co dało dokładność zbliżoną do próby 1500-osobowej prostej.

Realizacja terenowa

Standardy ESS

Faza terenowa badania bywa traktowana jako zadanie stosunkowo proste, czysto techniczne i tym samym często jest lekceważona. Tymczasem w szczególności w przypadku stosowanej w ESS techniki wywiadu osobistego (*face-to-face*) jest złożonym procesem. Prawidłowa jej realizacja wymaga przestrzegania wielu zasad na wszystkich etapach: począwszy od doboru ankierów, poprzez ich szkolenie, nawiązywanie kontaktu z respondentami (listy zapowiadające wizytę ankiera, aranżacja wywiadu), motywowanie ankierów do pracy (w tym do wielokrotnych powrotów do trudnodostępnych respondentów), motywowanie respondentów do udziału w badaniu (np. upominki), po realizację wywiadu (efekt ankierski) i monitorowanie realizacji pracy ankierów oraz ich kontrolę.

Oto podstawowe standardy realizacji ESS:

- **Osiągnięcie współczynnika realizacji (*response rate*)⁸ wynoszącego 70%.** Zgodnie z rozpowszechnionym, także wśród socjologów, przekonaniem wielkość współczynnika realizacji jest wskaźnikiem jakości sondażu, a niska jego wartość podważa zaufanie do uzyskanych w sondażu wyników. Opinii tej nie można oczywiście lekceważyć, ale za przyjęciem w ESS 70-procentowego progu przemawiają również silne racje merytoryczne. Aczkolwiek nie istnieje bezpośredni związek między odsetkiem realizacji próby (ściślej *response rate*) a wielkością błędu „bra-

---

Faza terenowa badania bywa traktowana jako zadanie stosunkowo proste, czysto techniczne i tym samym często jest lekceważona. Tymczasem w szczególności w przypadku stosowanej w ESS techniki wywiadu osobistego jest złożonym procesem.

---

⁸ Współczynnik realizacji (*response rate*) jest w ESS obliczany według następującego wzoru:

$$\text{Response rate} = \frac{\text{liczba zrealizowanych wywiadów}}{\text{liczba wylosowanych osób, gospodarstw domowych, adresów MINUS niedostępni}}$$

W przypadku próby osób (imiennej) kategoria niedostępnych obejmuje: osoby zmarłe, osoby, które wyemigrowały lub wyjechały za granicę na dłuższy okres (ponad sześć miesięcy) oraz osoby mieszkające w instytucjach.

W próbie adresowej/gospodarstw domowych jako niedostępne traktuje się adresy, gdzie nikt nie mieszka/budynek jest zdemolowany, nieruchomość jest w trakcie budowy, pod adresem nie ma mieszkań (budynek przemysłowy, zajmowany wyłącznie przez biura itp.), adres zamieszkały, ale niebędący miejscem stałego zamieszkania (jak dom letniskowy), w gospodarstwie domowym nie ma nikogo w wieku 15 lat i więcej (por. *Survey Specification...*, 2017)

ku odpowiedzi” (*nonresponse bias*)⁹, to jednak wyższy odsetek realizacji zazwyczaj redukuje ryzyko tego błędu (Groves 2006; Biemer, Lyberg 2003). Jeśli wartość współczynnika realizacji wynosi przynajmniej 70%, ryzyko błędu wyników związanego z „brakiem odpowiedzi” jest bardzo niewielkie. Jednak wobec obniżającego się od lat osiemdziesiątych współczynnika realizacji, obserwowanego we wszystkich rozwiniętych krajach (Atrostic et al. 2001; de Leeuw, de Heer 2002), który nasilił się w latach dziewięćdziesiątych i po roku 2000 (Curtin, Presser, Singer 2005; Brick, Williams 2013), w ostatnich rundach ESS dopuszcza się niższy odsetek w tych krajach, gdzie osiągnięcie 70% nie jest możliwe. Jednak powinien być on wyższy niż osiągnięty w poprzedniej rundzie ESS.

- **Odsetek przypadków, gdy ankieterowi nie udało się skontaktować z respondentem (brak kontaktu), nie powinien przekraczać 3%.** Warunek ten, podobnie jak odsetek realizacji, związany jest z dążeniem do ograniczenia błędu „braku odpowiedzi” w wynikach sondażu. Choć, jak wiadomo, istnieją dwie podstawowe przyczyny obniżającego się odsetka realizacji próby – chodzi o odmowy udzielania wywiadu i brak kontaktu – to większe ryzyko tego rodzaju błędu generuje druga ze wskazanych przyczyn. Wyniki wielu badań pokazują, że respondenci, z którymi trudno się skontaktować wyraźnie różnią się od innych respondentów (łatwodostępnych) i są podobni do osób, z którymi ostatecznie nie udało się realizować wywiadu (por. przykładowo Keeter et al. 2000; Lynn et al. 2002; Abraham, Maitland, Bianchi 2006; Kreuter, Muller, Trappmann 2010).

- **Minimum cztery próby kontaktu z trudnodostępными respondentami, w tym przynajmniej jeden wieczorem i jeden podczas weekendu.** Jest to praktyczna wskazówka sposobu realizacji standardu poprzedniego, dotyczącego minimalizacji odsetka „braku kontaktu”. Aczkolwiek zasada przynajmniej czterech kontaktów obowiązuje od pierwszej rundy ESS (2002), to wzrasta znaczenie podejmowania wielokrotnych prób kontaktu z trudnodostępными respondentami dla minimalizacji błędu „braku odpowiedzi”. W edycji 1. ESS w Polsce podczas dwóch pierwszych kontaktów zrealizowano 82,7% ogółu przeprowadzonych wywiadów, podczas trzeciego i czwartego kontaktu 15,2%, a podczas piątego i następnym 2,1%. Natomiast w ESS 6 (2012) udział wywiadów zrealizowanych podczas pierwszej i drugiej wizyty zmniejszył się o ponad 10 punktów procentowych (do 72,1%), natomiast o blisko 6 punktów wzrósł udział wywiadów zrealizowanych

---

Standardy realizacji ESS:

- współczynnik realizacji powinien wynosić co najmniej 70%
  - odsetek braków kontaktu z wylosowaną osobą nie powinien przekraczać 3%
  - z trudnodostępными respondentami należy podjąć minimum cztery próby kontaktu
  - okres realizacji winien wynosić co najmniej miesiąc
  - osobiste szkolenie wszystkich ankieterów
  - ankieter może otrzymać do realizacji nie więcej niż 48 wywiadów
  - zbieranie szczegółowych informacji o każdej próbie kontaktu ankietera z respondentem
  - kontrola pracy ankieterów obejmuje wywiady zrealizowane, przypadki braku kontaktu oraz odmowy udzielenia wywiadu
  - ścisły monitoring postępów pracy terenowej przez cały okres realizacji
-

⁹ Błąd „braku odpowiedzi” (*nonresponse bias*) związany jest z faktem, że część wylosowanych do badania osób z różnych przyczyn nie bierze w nim udziału. W rezultacie próba nie jest reprezentatywna dla badanej populacji, a więc wnioski z badania mogą być obciążone błędem. Chodzi jednak nie tylko o reprezentatywność ze względu na cechy społeczno-demograficzne respondentów, ale także inne ich charakterystyki, których nie jesteśmy w stanie kontrolować, na przykład przekonania polityczne, religijność, a także opinie w sprawach poruszanych w wywiadzie.

podczas trzeciej i czwartej wizyty (do 21,0%) oraz o blisko 5 punktów podczas piątej i następnych (do 7,0%)¹⁰ (Sztabiński 2015).

- **Okres realizacji terenowej badania musi wynosić co najmniej jeden miesiąc między wrześniem a grudniem.** Wydłużony okres realizacji badania ma z jednej strony umożliwić ankietnikom podejmowanie wielokrotnych prób kontaktu z trudnodostępnymi respondentami, z drugiej zaś umożliwić realizację wywiadu z wylosowanymi osobami, które z różnych względów przebywają przez dłuższy okres poza miejscem zamieszkania, ale należą do badanej zbiorowości.

Z kolei określenie przedziału czasowego, w którym winno być zrealizowane badanie, ma na celu uniknięcie niehomogeniczności wyników w poszczególnych krajach i zapewnienie ich porównywalności międzykrajowej ze względu na okres realizacji.

- **Szczegółowe osobiste szkolenie ankietników.** W szkoleniu powinni brać udział wszyscy ankietnicy realizujący ESS. Zazwyczaj przyjmuje się, że przygotowanie ankietników do pracy obejmuje szkolenie w zakresie generalnych zasad prowadzenia wywiadu (*training*) i szkolenie czy raczej instruktaż do realizacji konkretnego badania (*briefing*). Pierwszy rodzaj szkolenia dotyczy aranżacji wywiadu, unikania odmów i ich konwersji¹¹, zasad odczytywania pytań i notowania odpowiedzi, zadawania pytań sondujących w przypadku pytań otwartych¹² itp. Generalnie służy ono zwiększeniu odsetka realizacji próby, pobudzeniu właściwej motywacji respondentów oraz standaryzacji zachowań ankieterskich. Celem szkolenia drugiego rodzaju (instruktażu) jest wyjaśnienie ankietnikom kwestii specyficznych, związanych z danym badaniem i użytym w nim kwestionariuszem. W praktyce ESS szkolenie, obok roli instruktażowej, obejmuje również adaptację generalnych zasad prowadzenia wywiadu do wymogów projektu.

- **Ankieter powinien otrzymać do realizacji nie więcej niż 48 jednostek losowania** (osób, gospodarstw domowych lub adresów – w zależności od rodzaju próby wykorzystywanej w danym kraju). Ma to na celu ograniczenie efektu ankieterskiego. Efekt może polegać na wpływie cech ankietera, takich jak płeć, wiek, a w niektórych krajach także kolor skóry i przynależność etniczna, na odpowiedzi respondentów. Przykładowo, jeśli pytanie dotyczy roli kobiet w rodzinie,

---

Określenie przedziału czasowego, w którym winno być zrealizowane badanie, ma na celu uniknięcie niehomogeniczności wyników w poszczególnych krajach i zapewnienie ich porównywalności międzykrajowej ze względu na okres realizacji.

---

¹⁰ W analizach uwzględniono wyłącznie próby kontaktu związane z niedostępnością respondentów, z wyłączeniem kontaktów, których celem była konwersja odmowy.

¹¹ Konwersja odmów polega na ponownym, najczęściej osobistym kontakcie z respondentem, który odmówił udziału w sondażu i próbie zachęcenia go, aby jednak wziął w nim udział.

¹² Zdecydowaną większość pytań w kwestionariuszu ESS stanowią tak zwane pytania zamknięte, w których prezentowane są respondentom przygotowane wcześniej możliwe odpowiedzi. W nielicznych pytaniach otwartych (na przykład o wykonywany zawód) odpowiedź respondent formułuje sam. Ankieter może wówczas zadawać pytania dodatkowe („sondujące”), których celem jest uszczegółowienie odpowiedzi.

a wywiad prowadzi młoda ankieterka, to respondenci o tradycyjnych przekonaniach mogą mieć skłonność do udzielania bardziej stonowanych odpowiedzi niż wówczas, gdy wywiad prowadziłby ankieter, zwłaszcza w starszym wieku. Drugi rodzaj efektu ankietarskiego polega na wpływie przekonań ankietera na udzielane przez respondenta odpowiedzi. Odczytując pytania, ankieter może nieświadomie akcentować pewne ich fragmenty (korespondujące z tymi przekonaniami), co stanowi dla respondentów sugestię, jakie odpowiedzi są pożądane. Pierwszy rodzaj efektu ankietarskiego nie jest możliwy do wyeliminowania, drugi zaś – pomimo szkoleń w zakresie neutralnego odczytywania pytań – trudny. Aby wpływ poszczególnych ankieterów na odpowiedzi „znosił się” w całej zrealizowanej próbie, sieć ankietarska realizująca sondaż powinna być możliwie zróżnicowana ze względu na cechy demograficzne, a liczba przydzielonych wywiadów winna być relatywnie niewielka.

- **Użycie formularzy kontaktu do zebrania informacji o przebiegu procesu realizacji.** Formularz ten zawiera szereg pytań, których celem jest opis przebiegu każdej podjętej próby kontaktu z wylosowaną osobą/gospodarstwem domowym. Pytania dotyczą daty i godziny kontaktu oraz szczegółowego opisu jego rezultatu: czy adres jest aktualny, czy ankieter zastał kogoś w domu, kim była ta osoba, czy wywiad został zrealizowany, jeśli nie, to czy była to odmowa jego udzielenia (należy zaznaczyć przyczynę odmowy), umówienie się na inny termin itp. Dane te stwarzają bardzo duże możliwości analiz metodologicznych, służących przede wszystkim doskonaleniu przebiegu kontaktu między ankieterem a respondentem.

Oprócz tego formularz kontaktu zawiera szereg informacji na temat budynku, w którym mieszka respondent, oraz budynków sąsiednich, takich jak rodzaj budynku, jego stan i stan budynków w najbliższej okolicy itp. Są to tak zwane *paradata*, służące przede wszystkim korekcie błędów „braku odpowiedzi” w wynikach sondażu (por. przykładowo Matsuo, Billiet 2015).

Ankieter jest zobowiązany wypełnić formularz niezwłocznie po każdej próbie kontaktu z respondentem i niezależnie od tego, czy wywiad ostatecznie został zrealizowany.

- **Kontrola pracy ankieterów.** Kontrolą objęte są wywiady zrealizowane (10%), przypadki braku kontaktu (5%) oraz odmowy udzielenia wywiadu (5%). Kontrola wywiadów niezrealizowanych ma na celu sprawdzenie, czy ankieter rzeczywiście podjął próbę ich realizacji. Nieuczciwi ankieterzy mogą jej nie podjąć na przykład w przypadku bardziej oddalonych adresów czy adresów położonych w „gorszych” rejonach miast. Może to skutkować nie tylko niższym współczynnikiem realizacji, ale także tendencyjnością próby zrealizowanej ze względu na miejsce zamieszkania respondentów. Kontrola powinna być przeprowadzona osobiście lub telefonicznie. W wyjątkowych przypadkach dopuszcza się kontrolę pocztową, ale tylko wywiadów niezrealizowanych.

Aby wpływ poszczególnych ankieterów na odpowiedzi „znosił się” w całej zrealizowanej próbie, sieć ankietarska realizująca sondaż powinna być możliwie zróżnicowana ze względu na cechy demograficzne, a liczba przydzielonych wywiadów winna być relatywnie niewielka.

Minimalny zakres kontroli wywiadów zrealizowanych obejmuje: dobór respondenta (w przypadku prób adresowych), fakt realizacji wywiadu, jego długość i użycie kart respondenta.

- **Ścisły monitoring postępów pracy terenowej.** Przed przystąpieniem do fazy terenowej badania każdy kraj zobowiązany jest do zaplanowania, na podstawie przebiegu wcześniejszych rund, liczby zrealizowanych w każdym tygodniu wywiadów, a następnie do cotygodniowego zbierania informacji o przebiegu realizacji. Informacje te obejmują: (i) liczbę zrealizowanych wywiadów – choć preferowane są bardziej szczegółowe dane, o statusie każdej wylosowanej jednostki (wywiad zrealizowany, odmowa, nikogo nie zastano pod adresem, nie podjęto jeszcze próby realizacji itp.) oraz (ii) (w przypadku zastosowania techniki CAPI) także podstawowe dane społeczno-demograficzne respondentów, z którymi zrealizowano wywiad. Dane te pozwalają kontrolować prawidłowość przebiegu realizacji oraz strukturę próby zrealizowanej ze względu na podstawowe charakterystyki.

Realizacja terenowa ESS w Polsce

W ramach ESS przygotowano szereg dokumentów, opartych na wynikach badań dotyczących poszczególnych elementów fazy terenowej i zawierających sugestie w tym zakresie dla krajów uczestniczących w ESS¹³. Choć niektóre z tych sugestii są wyraźnie rekomendowane, to generalnie ich wykorzystanie jest opcjonalne. Ponadto dopuszcza się stosowanie innych rozwiązań, zmierzających do udoskonalenia przebiegu fazy terenowej i poprawy jej rezultatu. W tej części przedstawimy sposób realizacji tej fazy w Polsce. Część stosowanych rozwiązań wykorzystuje sugestie zawarte we wspomnianych dokumentach, a inne oparte są na wcześniejszych doświadczeniach badawczych polskich wykonawców oraz wynikach prowadzonych w IFiS PAN badań metodologicznych.

Jak wspomniano, ESS w Polsce jest realizowany od pierwszej rundy na próbie osób („imiennej”), dobieranej z operatu PESEL. Zgodnie ze standardami projektu, stosowaną techniką jest wywiad osobisty. W edycjach 1.–8. był to tradycyjny wywiad „papier i ołówek” (PAPI), natomiast począwszy od edycji 9., wszystkie kraje zobowiązane są do stosowania wywiadu ze wspomaganiami komputerowym (CAPI). Badanie realizował Ośrodek Realizacji Badań Socjologicznych (ORBS) Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. Utworzony w roku 1992 ORBS jest jednostką wyspecjalizowaną w realizacji badań o profilu naukowym.

W ramach ESS przygotowano szereg dokumentów, opartych na wynikach badań dotyczących poszczególnych elementów fazy terenowej i zawierających sugestie w tym zakresie dla krajów uczestniczących w ESS.

---

¹³ Podsumowanie wyników badań i sugestie z nich wynikające zamieszczone są w następujących dokumentach, dostępnych na stronie Europejskiego Sondażu Społecznego: European Social Survey 2016, *ESS Round 8 Interviewer Briefing: NC Manual*; European Social Survey 2016, *ESS Round 8 Interviewer Briefing: Interviewer Manual*; Stoop et al. 2016; Koch et al. 2016.

Współpraca z ankieterami

Na wysoką jakość sondażu, a więc przede wszystkim osiągnięcie wysokiego współczynnika realizacji, zrównoważonej realizacji próby ze względu na charakterystyki respondentów, zebranie dobrych jakościowo danych itp. ma wpływ wiele czynników. Z tego punktu widzenia interesujące są rezultaty badania przeprowadzonego przez Toma Smitha (2007) wśród kierowników projektu *International Social Survey Programme* (ISSP)¹⁴. Na pytanie o najbardziej efektywne sposoby maksymalizacji współczynnika realizacji (*response rate*) na trzech czołowych miejscach znalazły się odpowiedzi wskazujące na kluczową rolę ankieterów: ich szkolenie, właściwe zachowania (przestrzeganie instrukcji, właściwe podejście do respondentów, wysokie morale i silna motywacja) oraz dysponowanie ekipą doświadczonych ankieterów¹⁵. Na kolejnych miejscach znalazło się motywowanie respondentów: wysyłka listu zapowiedniego oraz upominki, a dalej nadzór nad pracą ankieterów: sprawdzanie, czy poprawnie realizują badanie i ich motywowanie do odniesienia sukcesu. Znacznie rzadziej wymieniane są charakterystyki badania (jego tematyka, długość kwestionariusza) i organizacji (długość okresu realizacji, wsparcie jednostki realizującej badanie itp.). Rezultat ten pokazuje, że wśród wielu badaczy dominuje przekonanie o podstawowej roli ankieterów w dobrej realizacji sondażu.

Jednak przekonanie to nie znajduje odzwierciedlenia w praktyce badawczej. Jak pisze Ineke Stoop (2005: 10), „Występuje godna pożałowania tendencja do ignorowania ankieterów. Realizacja wywiadów jest zajęciem słabo płatnym, o niskim statusie. (...) Ten brak zainteresowania i niskie wynagradzanie są szczególnie niepokojące wobec generalnej świadomości, że wysokie morale ankieterów i wewnętrzna motywacja ankieterów mają decydujące znaczenie dla uzyskania wysokiego współczynnika realizacji”. Mając świadomość znaczenia pracy ankieterów, w ESS w Polsce dużą wagę przywiązujemy zarówno do ich właściwego przygotowania, jak i zmotywowania. Chodzi o motywację finansową i pozafinansową.

Zgodnie z wynikami badań, kluczową rolę w maksymalizowaniu współczynnika realizacji (*response rate*) odgrywają ankieterzy.

Motywacja pozafinansowa

Aczkolwiek dla zdecydowanej większości ankieterów motywacja finansowa odgrywa podstawową rolę, to jednak jest ona niewystarczająca do osiągnięcia sukcesu w realizacji sondażu. Chodzi w szczególności o wielokrotne ponawianie prób kontaktu z trudnodostępnymi respondentami oraz podejmowanie prób konwersji

¹⁴ *International Social Survey Programme* (ISSP) jest jednym z najważniejszych i największych międzykrajowych badań porównawczych, realizowanym od 1984 roku. Obecnie uczestniczy w nim 45 krajów ze wszystkich kontynentów.

¹⁵ Na pytanie odpowiadali tylko ci członkowie projektu, którzy realizowali ISSP przy użyciu wywiadu osobistego.

odmów, w których to przypadkach szanse powodzenia (realizacji wywiadu) nie są duże. Dlatego też obok atrakcyjnego wynagrodzenia ankieterów na każdym etapie realizacji duży nacisk kładziemy na ich „miękkie” motywowanie. Podejmujemy szereg działań, aby koordynatorzy regionalni sieci ankietarskiej i ankieterzy identyfikowali się z projektem: traktowali ESS jako nasz wspólny projekt, za którego realizację w równym stopniu odpowiedzialni są organizatorzy badania (polski zespół ESS), jak i oni.

Aczkolwiek dla zdecydowanej większości ankieterów motywacja finansowa odgrywa podstawową rolę, to jednak jest ona niewystarczająca do osiągnięcia sukcesu w realizacji sondażu. Dlatego też oprócz atrakcyjnego wynagrodzenia ankieterów na każdym etapie realizacji duży nacisk kładziemy na ich „miękkie” motywowanie.

Działania zmierzające do wzbudzenia poczucia identyfikacji ankieterów i koordynatorów z projektem rozpoczynamy w momencie składania aplikacji na środki na kolejną rundę ESS, informując ich o tym fakcie. Przypominamy także podstawowe informacje o projekcie, podkreślając jego ważność: otrzymane wyróżnienia (przyznanie przez Komisję Europejską Nagroda Kartezjusza, włączenie do Polskiej Mapy Drogowej Infrastruktury Badawczej i inne), rosnącą liczbę użytkowników danych oraz publikacji opartych na tych danych. Po uzyskaniu decyzji o finansowaniu, wiadomość tę przekazujemy koordynatorom i ankieterom, podkreślając, że jest to nasz wspólny sukces, do którego oni także się przyczynili. Przytaczamy więc fragmenty uzasadnienia decyzji, pokazujące, że istotne znaczenie miała wysoka jakość realizacji poprzednich rund projektu – o ile taki element pojawia się w uzasadnieniu. Podajemy także orientacyjny termin rozpoczęcia fazy terenowej badania.

Podczas szkolenia ankieterów przed badaniem pilotażowym i badaniem zasadniczym podkreślamy, że sukces realizacji ESS zależy od naszego wspólnego wysiłku. Na każde z tych szkoleń przygotowywana jest prezentacja pokazująca między innymi, że na etapie przygotowania badania organizatorzy zrobili wszystko, aby sukces ten osiągnąć. Ma to na celu zmobilizowanie koordynatorów i ankieterów do zwiększonego wysiłku podczas realizacji terenowej.

Podczas szkolenia do badania zasadniczego doświadczeni ankieterzy dzielą się stosowanymi sposobami radzenia sobie w trudnych sytuacjach w pracy. Służy to przede wszystkim celom doraźnym, związanym z realizacją badania, ale dla jego organizatorów (zespołu ESS) jest również ważnym źródłem wiedzy o aktualnej „rzeczywistości terenowej”. Pokazuje to również ankieterom, że są naszymi partnerami, wnoszącymi wkład w przygotowanie realizacji badania, a nie jedynie wykonawcami, którzy mają realizować nasze zalecenia i instrukcje.

W okresie realizacji badania sukcesywnie informujemy ankieterów o wielkości aktualnego współczynnika realizacji. Informacje takie przesyłamy częściej w końcowym okresie realizacji, kiedy do osiągnięcia 70% realizacji brakuje już niewiele wywiadów. Zawierają one również prośbę o podjęcie dodatkowych prób realizacji „trudnych przypadków”. Oprócz mobilizacji ankieterów ma to pokazać, że zespół ESS na bieżąco nadzoruje przebieg badania i jest zainteresowany jego rezultatem.

Po zakończeniu badania wysyłana jest kolejna wiadomość e-mail do ankieterów, w której dziękujemy za wysiłek włożony w jego realizację oraz gratulujemy osiągniętego sukcesu w badaniu. Należy wspomnieć, że we wszystkich zrealizowanych w Polsce rundach ESS współczynnik realizacji był znacznie wyższy w porównaniu z innymi badaniami akademickimi.

Także po zakończeniu badania wysyłamy pocztą specjalny list z podziękowaniami i gratulacjami do ankierów, którzy szczególnie przyczynili się do osiągnięcia wysokiego współczynnika realizacji. List ten, podpisany przez dyrektora IFiS PAN oraz narodowego koordynatora projektu w Polsce, zawiera także informację o przyznaniu skromnej premii (200–400 zł). Wysyłany jest on do ankierów, którzy osiągnęli najwyższy indywidualny współczynnik realizacji, podejmowali wielokrotne próby kontaktu z trudnodostępnymi respondentami i próby konwersji odmów (niezależnie od ostatecznego rezultatu), realizowali wywiady w szczególnie oddalonych miejscowościach itp. Lista wyróżnionych ankierów konsultowana jest z koordynatorami regionalnymi sieci ankierskiej. Choć wysokość nagrody jest raczej niewielka i nie można jej traktować jako motywacji finansowej, to wedle informacji od koordynatorów, ankierzy bardzo cenią sobie przyznane wyróżnienie. Wskazuje to, że docenienie ich pracy jest dla ankierów niezwykle istotne. List z podziękowaniem i premie otrzymują także wyróżniający się koordynatorzy regionalni.

Okazją do pokazania, że doceniamy ważną i trudną pracę ankierów, są organizowane na zakończenie każdej edycji projektu konferencje poświęcone upowszechnieniu uzyskanych w niej wyników. Zapraszani są na nie, na koszt projektu, koordynatorzy regionalni i niektórzy wyróżniający się ankierzy.

W związku z motywacją ankierów do realizacji badania należy podkreślić kluczową rolę koordynatorów regionalnych sieci ankierskich. Bieżący kontakt z ankierami mają koordynatorzy i to oni są w stanie zmobilizować ich do zwiększonego wysiłku w związku z realizacją badania. Dlatego też dokładamy wszelkich starań, aby uwypuklić ich rolę w realizacji. Chodzi o wspomniane zaproszenie na konferencję ESS, rozdział środków finansowych przeznaczonych na dojazdy do respondentów, konsultacje w sprawie premii dla ankierów itp.

Motywacja finansowa

W większości instytutów badawczych w Polsce wynagrodzenie ankierów uzależnione jest od liczby zrealizowanych wywiadów. Jednak w ORBS IFiS PAN (jednostka realizująca ESS) wynagrodzenie ankierów ma charakter progresywny, to znaczy jest uzależnione od indywidualnego współczynnika realizacji. Im wyższa wartość tego współczynnika, tym wyższe wynagrodzenie ankiera za każdy zrealizowany wywiad. Zasada ta nie jest stosowana, jeśli osiągnięta przez ankiera

---

W związku z motywacją ankierów do realizacji badania należy podkreślić kluczową rolę koordynatorów regionalnych sieci ankierskich.

Wynagrodzenie ankierów ma charakter progresywny, to znaczy jest uzależnione od indywidualnego współczynnika realizacji. Im wyższa wartość tego współczynnika, tym wyższe wynagrodzenie ankierera za każdy zrealizowany wywiad.

---

wartość współczynnika wynosi mniej niż 70%, to jest poniżej progu przyjętego dla całego badania ESS. Otrzymuje on wówczas stawkę „bazową”, która jest nieco wyższa w porównaniu z badaniami realizowanymi przez inne instytuty badawcze, w których wykorzystywany jest kwestionariusz o zbliżonej długości i trudności. Jeśli jednak ankier osiągnie odsetek realizacji na poziomie przynajmniej 70% (lub niewiele mniej), wówczas jego wynagrodzenie za każdy zrealizowany wywiad znacząco wzrasta. Wynagrodzenie za każdy zrealizowany wywiad wzrasta jeszcze bardziej, jeśli indywidualny współczynnik realizacji danego ankierera wynosi przynajmniej 80%. Motywuje to ankierów do wielokrotnych powrotów do trudno dostępnych respondentów.

Przyjęty sposób wynagradzania ankierów ma dwie podstawowe zalety. Po pierwsze, ankierzy chętniej podejmują się realizacji wywiadów w małych miastach i na wsi, gdzie wprawdzie dojazd do respondentów jest trudniejszy i zajmuje więcej czasu, ale jest znacząco większa szansa na osiągnięcie wysokiego współczynnika realizacji. Po drugie, ankierzy chętniej podejmują powroty do trudno dostępnych respondentów oraz próby konwersji odmów. W przypadku sukcesu zyskują nie tylko wynagrodzenie za zrealizowany wywiad, ale jak wspomniano, znacząco wyższą stawkę za wszystkie przeprowadzone wywiady.

Jednak warunkiem motywacyjnej roli takiego systemu wynagradzania jest rzetelne rozliczanie kosztów dojazdu. Ankierzy nie mogą mieć poczucia, że część wynagrodzenia za pracę (realizację wywiadów) muszą przeznaczyć na wielokrotne często dojazdy do respondentów. Średnia liczba dojazdów niezbędnych do zrealizowania 70% wywiadów wyliczana jest na podstawie danych z poprzedniej rundy ESS. Przykładowo, jeśli w miejscowości/gminie wylosowane są cztery osoby, średnio niezbędne są dwa wyjazdy, jeśli pięć, sześć osób – trzy dojazdy itd.

Kwota na dojazdy, wyliczona zgodnie z przedstawionymi zasadami, pozostaje w dyspozycji koordynatora regionalnego sieci ankierskiej, który rozdziela ją wśród ankierów w zależności od odległości do miejscowości, gdzie mają zrealizować wywiady. Jednak w uzasadnionych przypadkach, na przykład gdy wylosowana miejscowość znajduje się bardzo daleko od miejsca zamieszkania ankierera lub gdy realizacja wywiadu wymaga wielokrotnych powrotów do miejscowości, ankierowi, na wniosek koordynatora, przyznawane są dodatkowe środki na dojazdy.

Dla motywacji ankierów istotne jest, aby otrzymali wynagrodzenie i rozliczenie kosztów dojazdów możliwie szybko po zakończeniu fazy terenowej badania. Należy mieć na uwadze, że ankierzy angażują własne środki finansowe, często znaczne, w dojazdy do respondentów. W uzasadnionych przypadkach mogą oni otrzymać zaliczkę na poczet kosztów dojazdów.

Szkolenie ankierów

Zgodnie ze standardami ESS, udział w realizacji badania mogą brać wyłącznie ankierzy, którzy wcześniej uczestniczyli w osobistym szkoleniu (instruktażu) do badania (*briefing*). Oprócz tego wskazane jest ich przeszkolenie w zakresie ogólnych zasad pracy ankierza (*training*). Ankierzy realizujący ESS w Polsce uczestniczą w szkoleniu, które łączy instruktaż z elementami szkolenia w zakresie zasad pracy, a także pełni ważną funkcję motywacyjną.

Realizująca ESS sieć ankierska ORBS IFiS PAN ma charakter zdecentralizowany, to znaczy pracą ankierów zarządzają koordynatorzy regionalni, w zdecydowanej większości od wielu lat współpracujący z Ośrodkiem. Koordynatorzy uczestniczą w centralnym szkoleniu w Warszawie, a następnie przeprowadzają identyczne szkolenia w swoich regionach. Ze względu na wagę szkoleń ankierów ich przebieg w regionach jest kontrolowany przez niezależną firmę, a w niektórych regionach, zarządzanych przez mniej doświadczonych koordynatorów, uczestniczy w nich także przedstawiciel zespołu ESS.

Około miesiąca przed terminem szkolenia centralnego koordynatorzy otrzymują wykaz miejscowości, w których realizowane będzie badanie wraz z przewidywaną liczbą wywiadów w każdej z nich. Pozwala im to zaplanować realizację badania oraz z odpowiednim wyprzedzeniem rozpocząć rekrutację ankierów. Preferowani są ankierzy, którzy uczestniczyli w realizacji wcześniejszych rund ESS – oczywiście o ile nie było zastrzeżeń do ich pracy.

Kilka dni przed terminem szkolenia koordynatorzy otrzymują kwestionariusz wraz z instrukcją dla ankierów. Ich obowiązkiem jest zapoznanie się z tymi materiałami, co znacznie usprawnia przebieg szkolenia.

Szkolenie składa się z trzech części. W części pierwszej, pełniącej funkcję motywacyjną, pokazane jest znaczenie projektu, między innymi wspomniane już wyróżnienie przez Komisję Europejską Nagrodą Kartezjusza, włączenie do Europejskiej Infrastruktury Badawczej, do Polskiej Mapy Drogowej Infrastruktury Badawczej, szerokie wykorzystanie wyników itp., a także dotychczasowe osiągnięcia polskiego zespołu, w tym wysoki współczynnik realizacji we wcześniejszych edycjach badania.

Część druga zawiera elementy szkolenia ogólnego ankierów, które jest sprofilowane pod kątem ESS. Omawiane są, a następnie dyskutowane w gronie koordynatorów zagadnienia kluczowe dla pracy ankierza: aranżacja wywiadu w ESS (na podstawie dostarczonych przez ankierów, sprawdzonych w poprzednich rundach ESS wzorów), unikanie odmów i ich konwersja (na podstawie Groves, McGonagle 2001), znaczenie ponawiania kontaktów z trudnodostępnymi respondentami dla wielkości współczynnika realizacji itp.

Również w tej części omawiane są przygotowane przez zespół ESS materiały dla respondentów: listy zapowiednie, wykresy obrazujące interesujące wyniki

---

Szkolenie ankierów składa się z trzech części.

W części pierwszej, pełniącej funkcję motywacyjną, pokazane jest znaczenie projektu.

Część druga zawiera elementy szkolenia ogólnego ankierów, które jest sprofilowane pod kątem ESS.

Część trzecia poświęcona jest szczegółowemu omówieniu kwestionariusza i formularza kontaktu z respondentem .

---

poprzedniej rundy ESS (do wykorzystania podczas aranżacji), sposób wręczenia upominków, zawartość strony internetowej dedykowanej respondentom itp. W obecnej, 9., edycji ESS, przewidziane jest także szkolenie w zakresie RODO (z wykorzystaniem wniosków z badania pilotażowego).

Część trzecia poświęcona jest szczegółowemu omówieniu kwestionariusza i formularza kontaktu. Ponieważ, jak wiemy, wielu ankierów nie zapoznaje się szczegółowo z instrukcją dla ankiera przed rozpoczęciem realizacji, w części tej zwracamy uwagę na zawarte w niej wyjaśnienia i uszczegółowienia z prośbą o naniesienie ich na kwestionariusz szkoleniowy, a także wyjaśniamy wątpliwości ankierów. Omawiane są również typowe błędy, popełnione przez ankierów w poprzednich rundach ESS w związku z niektórymi pytaniami, a także założenia, na których oparte są wykorzystywane w ESS międzynarodowe klasyfikacje, w szczególności ISCO i ISCED. Pozwala to ankierom właściwie ukierunkować zadawane respondentom pytania sondujące o zawód i wykształcenie.

Na zakończenie omawiane są sprawy związane z kontrolą pracy ankierów (z pokazaniem wyników kontroli w poprzednich rundach ESS) oraz sprawy organizacyjne: wynagrodzenie za wywiady, w tym premie dla najlepszych ankierów, sposób rozliczania dojazdów do respondentów oraz terminy realizacji badania.

Szkolenie koordynatorów trwa zazwyczaj około sześciu godzin.

Motywowanie respondentów

Poinformowaniu respondentów o badaniu ESS i zmotywowaniu ich do wyrażenia zgody na wywiad służą listy zapowiednie, gratyfikacje, a także przeznaczona dla nich strona internetowa. Przygotowując listy oraz dokonując wyboru upominków, wykorzystujemy przede wszystkim wyniki prowadzonych przez nas badań metodologicznych.

Listy zapowiednie

Choć, jak wynika z badań metodologicznych, skuteczność listów zapowiednich dla zwiększenia współczynnika realizacji ulega w ostatnich kilkunastu latach zmniejszeniu (Hembroff et al. 2005; Link, Mokdad 2005; Mann 2005), to jednak pozostaje on standardem w badaniach z użyciem wywiadu osobistego. W ESS jego zastosowanie nie jest obligatoryjne, ale silnie rekomendowane.

W Polsce do wylosowanych osób wysyłane są dwa listy zapowiednie, oba na papierze firmowym Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, uzupełnionym o logo projektu ESS. Są one podpisane przez dyrektora IFiS PAN oraz narodowego koordynatora projektu. Pierwszy list, którego podstawowym celem jest poinformowanie respondentów o badaniu, na pierwszej stronie zawiera krótką informa-

---

Poinformowaniu respondentów o badaniu ESS i zmotywowaniu ich do wyrażenia zgody na wywiad służą listy zapowiednie, gratyfikacje, a także przeznaczona dla nich strona internetowa.

---

cję o ESS, informację o operacie, z którego wylosowana została próba¹⁶, prośbę o udział w badaniu, wzmiankę o upominku, zapewnienie o poufności oraz dane umożliwiające kontakt (bezpłatny numer telefonu oraz adres e-mail). Na drugiej stronie listu zamieszczone są bardziej szczegółowe informacje o projekcie, które jak wiemy z naszych badań metodologicznych, mogą zainteresować respondentów i zachęcić ich do udziału w ESS. Podkreśla się wagę badania, szerokie wykorzystanie jego wyników oraz podaje adres polskiej strony internetowej projektu, gdzie respondent może znaleźć więcej informacji na jego temat, a także zapoznać się z wynikami poprzednich edycji badania.

Do listu dołączony jest wykres prezentujący interesujący dla respondentów wynik z poprzedniej edycji ESS. W celu podkreślenia międzykrajowego charakteru badania zazwyczaj wykres prezentuje wynik uzyskany w Polsce na tle innych krajów. Insert ma na celu pokazanie respondentom: (i) że wyniki badania są interesujące; (ii) że badanie dotyczy opinii i żadna specjalistyczna wiedza nie jest od uczestników wymagana¹⁷; (iii) w jaki sposób opracowuje się wyniki badania¹⁸.

List ten wysyłany jest około dziesięciu dni przed rozpoczęciem realizacji terenowej badania.

Ponieważ czas realizacji ESS jest długi (w Polsce ponad trzy miesiące), a z relacji ankieterów wiemy, że motywacja respondentów do udziału w badaniu z czasem spada, około tygodnia przed wizytą u respondenta ankieterzy wysyłają drugi list. Zawiera on powtórzenie podstawowych informacji z listu pierwszego, ale dodatkowo imię i nazwisko ankietera, numer jego legitymacji, numer telefonu oraz planowany termin wizyty u respondenta. Oprócz podtrzymania motywacji respondentów do udziału w badaniu chodzi o to, aby ankieter nie był dla respondenta anonimowy, a także o uprzedzenie o terminie wizyty.

Oba listy wysyłane są w specjalnie przygotowanej, dobrej jakości kopercie w kolorze écru, z logo i nazwą IFiS PAN¹⁹. Ankieterzy zobowiązani są znać treść obu listów i insertu, aby w razie potrzeby udzielić respondentom odpowiednich wyjaśnień.

W Polsce do wylosowanych osób wysyłane są dwa listy zapowiednie, oba na papierze firmowym Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, uzupełnionym o logo projektu ESS. Do listu dołączony jest wykres prezentujący interesujący dla respondentów wynik z poprzedniej edycji ESS.

---

¹⁶ Ponieważ respondenci w większości nie czytają w całości listów zapowiednich, a wielu z nich jest zaniepokojonych, że ktoś ma dostęp do ich danych osobowych, ważne, by informacja o operacie była zamieszczona na początku listu.

¹⁷ Wedle relacji ankieterów, niektórzy respondenci obawiali się, że udział w badaniu dotyczącym zagadnień europejskich (tak interpretowali tytuł „Europejski Sondaż Społeczny”), organizowanym przez Polską Akademię Nauk, przekracza ich kompetencje.

¹⁸ W związku z wejściem w życie RODO, począwszy od 9. edycji do listu załączana będzie także informacja na temat ochrony danych osobowych w związku z badaniem oraz uprawnień respondentów.

¹⁹ Szczegółowe omówienie sposobu przygotowania listów oraz insertu prezentującego wynik ESS zawarte jest w artykule Pawła B. Sztabińskiego (2011).

Gratyfikacje dla respondentów

Obniżający się od trzech dziesięcioleci współczynnik realizacji w sondażach spowodował upowszechnienie stosowania gratyfikacji dla respondentów. Dotyczy to również sondaży prowadzonych przy użyciu wywiadu osobistego, choć w ich przypadku efektywność gratyfikacji, mierzona przyrostem tego współczynnika, jest mniejsza w porównaniu z wywiadem telefonicznym, a w szczególności z ankietą pocztową (przegląd wyników zob. przykładowo Mercer et al. 2015). Upowszechnienie stosowania gratyfikacji obrazują dane ESS: na szesnaście krajów uczestniczących we wszystkich zrealizowanych dotąd ośmiu edycjach badania, w rundzie 1. (2002) stosowało je tylko siedem krajów, ale w 3. (2006) już dziesięć krajów, w 5. (2010) – trzynaście krajów, a w 8. (2016) – 15.

W ESS w Polsce gratyfikacje dla respondentów są stosowane począwszy od 3. edycji. Choć wyniki wielu badań, prowadzonych głównie, choć nie tylko, w Stanach Zjednoczonych, wskazują na większą efektywność gratyfikacji finansowych (przegląd wyników zob. Singer et al. 1999, dla Niemiec por. przykładowo Pforr et al. 2015), to jednak w Polsce od początku stosujemy gratyfikacje rzeczowe (upominki). Pomijając kwestie prawnoskarbowe, związane z zastosowaniem gratyfikacji finansowych, wyniki prowadzonych przez nas badań jednoznacznie wskazują, że w Polsce ich użycie prowadzi do zaprzeczenia idei stosowania gratyfikacji. W naszych badaniach metodologicznych respondenci wyliczali wysokość oczekiwanej gratyfikacji za wywiad w zależności od czasu jego trwania i w rezultacie przedstawiali nierealistyczne oczekiwania w tym zakresie (Sztabiński, Sztabiński, Przybysz 2012). Wskazuje to, odwołując się do koncepcji wymiany społecznej w ujęciu Dona A. Dillmana (1978, 2000; Dillman, Smyth, Christian 2014), że w Polsce zastosowanie gratyfikacji finansowej prowadzi do przeniesienia wymiany z poziomu społecznego na poziom ekonomiczny: finansowego ekwiwalentu za czas poświęcony na udział w badaniu. Tymczasem, zgodnie z tą koncepcją, celem gratyfikacji jest nawiązanie z respondentami relacji wymiany społecznej, a więc „wymiany uprzejmości” czy też przysług. Dlatego właśnie w Stanach Zjednoczonych dobrze sprawdzają się kilkudolarowe zaledwie gratyfikacje, załączane do listów zapowiednich.

Zgodnie z wynikami wielu badań, wskazujących na większą efektywność gratyfikacji bezwarunkowych (przekazywanych respondentom niezależnie od decyzji o udziale w badaniu) niż warunkowych (przekazywanych tylko osobom w nim uczestniczącym) [por. przykładowo Singer Van Hoewyk, Maher 2000; Pforr et al. 2015, przegląd wyników w Mercer et al. 2015] w ESS w Polsce otrzymują je wszystkie wylosowane do badania osoby. Jednak w przeciwieństwie do częstej praktyki w krajach zachodnich, gdzie są one wysyłane pocztą, w Polsce wręczają je ankieterzy. Takie rozwiązanie umożliwi im nawiązanie osobistego

---

W ESS w Polsce stosujemy rzeczowe gratyfikacje dla respondentów. Wyniki naszych badań wskazują, że w Polsce użycie gratyfikacji finansowych prowadzi do zaprzeczenia idei stosowania gratyfikacji.

---

kontakty także z respondentami, którzy na przykład odmawiają udziału przez domofon. Kontakt taki, w związku z wręczeniem upominku, stwarza większą szansę na realizację wywiadu. Ponadto osobiste ich wręczenie przez ankieterów pozwala uniknąć problemów i kosztów związanych z wysyłką upominków.

W ESS w Polsce respondenci otrzymują drobne upominki, o wartości (obecnie) kilkunastu złotych. Istotne jest, aby nie były one sprofilowane pod określone kategorie respondentów (ludzi młodych, kobiety, mieszkańców wsi itp.), gdyż mogłoby to szczególnie je zachęcać do udziału w badaniu. W rezultacie zagrożona byłaby równomierna realizacja próby ze względu na cechy demograficzne. Przeciwdziała temu również oferowanie wyboru upominku spośród zazwyczaj trzech prezentowanych przez ankietera.

Kolejną ważną sprawą jest ich dobór i przygotowanie. Nasze doświadczenia wskazują, że upominki nie mogą kojarzyć się z ofertą sklepów typu „wszystko po 5 zł”. Dlatego też nie mogą to być budziki, kalkulatory, długopisy itp. Każdy oferowany w ESS upominek jest w opakowaniu, z kolorowym logo projektu oraz naklejką „Nieodpłatna pamiątka z badania Europejski Sondaż Społeczny”. Ta ostatnia sprawa jest o tyle istotna, że wcześniej część respondentów nie przyjmowała ich, gdyż obawiała się konieczności zapłacenia za nie (wypowiedzi typu „przyjmę, a później przyjdzie za to rachunek”).

Wyniki naszych badań wskazują, że niektórzy respondenci oczekują specjalnych gratyfikacji, innych niż oferowane, drobne upominki. W ich przypadku ankieterzy proponują wydawane przez IFiS, przystępnie napisane broszury, zawierające omówienie wybranych zagadnień ESS. Broszury te wysyłane są wraz z listem z podziękowaniem za udział w badaniu.

Reakcje respondentów ESS wskazują także, że atrakcyjność upominków zmienia się w czasie. O ile w okolicach 2005 roku atrakcyjne dla respondentów były zwłaszcza linijki z kalkulatorem, to w okresie późniejszym atrakcyjne stały się kamizelki odbłaskowe (w związku z wprowadzeniem obowiązku ich posiadania przez rowerzystów i w określonych sytuacjach pieszych), kalendarze ścienne ze zdjęciem Pałacu Staszica (siedziby IFiS PAN), breloki z małą latarką itp. Dlatego też, jak wspomniano, atrakcyjność upominków planowanych do zastosowania sprawdzana jest w pilotażu przed każdą rundą badania.

Strona internetowa

Polska strona internetowa ESS jest sprofilowana pod kątem respondentów, a jej adres podany w listach zapowiednich. Ma ona dostarczyć dokładniejszych informacji na temat projektu, rozwiązać mogące się pojawić wątpliwości i obawy, a także zmotywować do udziału w badaniu. W przygotowaniu strony wykorzystywane są wyniki wcześniejszych naszych badań metodologicznych oraz przekazy ankie-

---

Wyniki badań jednoznacznie wskazują, że bardziej efektywne są gratyfikacje bezwarunkowe (przekazywane respondentom niezależnie od decyzji o udziale w badaniu) niż warunkowe (przekazywane tylko osobom w nim uczestniczącym).

Polska strona internetowa ESS jest sprofilowana pod kątem respondentów. Dostarcza ona dokładniejszych informacji na temat projektu, ma rozwiązać mogące się pojawić wątpliwości i obawy, a także zmotywować do udziału w badaniu.

Zgodnie ze standardami ESS, pierwszy kontakt z respondentem winien być podjęty przez ankieterów osobiście, po uprzednim wysłaniu przez nich listu ze wskazaniem między innymi daty wizyty.

---

terów uczestniczących w poprzedniej edycji ESS i w pilotażu: co respondentów interesowało, a co budziło obawy. Strona pokazuje między innymi znaczenie projektu, jego międzynarodowy charakter, tematykę poszczególnych edycji, metodologię projektu, wykorzystanie wyników (pełna bibliografia prac polskich autorów, referaty podczas konferencji, pełne teksty wspomnianych broszur, zawierających omówienie wybranych zagadnień ESS), a także „przeglądarkę” wyników wszystkich rund ESS dla wszystkich krajów uczestniczących w poszczególnych rundach projektu. Przeglądarka ta umożliwi również ogląd wyników według podstawowych cech społeczno-demograficznych respondentów.

Ważnym elementem strony są odpowiedzi na najczęściej zadawane pytania (FAQ), gdzie podana jest między innymi informacja, skąd zaczerpnięte są dane wylosowanych osób (operat losowania), czemu badaniem objęte są również osoby niepełnoletnie, a także zamieszczony jest wzór obu listów zapowiadających i wzór legitymacji ankieterskiej. Począwszy od najbliższej, 9., edycji, strona zawiera także szczegółową informację na temat RODO.

Na stronie zamieszczony jest również skład polskiego zespołu ESS oraz dane kontaktowe.

Przebieg badania

Zgodnie ze standardami ESS, pierwszy kontakt z respondentem winien być podjęty przez ankieterów osobiście, po uprzednim wysłaniu przez nich listu ze wskazaniem między innymi daty wizyty. W przypadku niemożności realizacji wywiadu dalsze kontakty mogą być podejmowane telefonicznie, choć preferowane są kontakty osobiste. Realizujący ESS polscy ankieterzy są świadomi większej skuteczności kontaktów osobistych (podczas rozmowy telefonicznej łatwiej odmówić udziału w badaniu) i dlatego też najczęściej kontakty z trudnodostępnymi respondentami podejmują osobiście. Przykładowo podczas realizacji 7. edycji ESS drugą próbę kontaktu podjęto przez telefon tylko w 12,3% przypadków (w 87% był to kontakt osobisty), trzecią w 15,4%, a kolejne średnio w 17,1% przypadków. Oczywiście o terminie kolejnych wizyt respondenci są uprzedzani: ankieter pozostawia specjalnie przygotowaną kartkę z tą informacją i numerem swojego telefonu.

Choć zgodnie ze standardami ESS okres realizacji terenowej badania nie powinien przekraczać trzech miesięcy, to w Polsce faktycznie wynosi on zazwyczaj około 3,5 miesiąca. Istotne jest jednak, aby ankieterzy przynajmniej pierwszą próbę kontaktu podjęli w ciągu pierwszego miesiąca realizacji. Jak wiadomo, wielu ankieterów pracuje dla różnych instytucji badawczych i uczestniczy jednocześnie w realizacji więcej niż jednego badania. Istnieje zatem duże ryzyko, że przy długim okresie przewidzianym na ESS i krótkim na inne badania (np.

opinii publicznej, rynkowe), pracę nad ESS mogliby odkładać na końcowy okres przewidziany na jego realizację. W takim przypadku nie zostałoby wiele czasu na ponawianie kontaktów z respondentami trudnodostępnymi, a ponadto ankieterzy zapewne niewiele pamiętaliby ze szkolenia do badania. Dążymy więc, aby rozkład liczby zrealizowanych wywiadów w czasie miał charakter prawoskośny, to znaczy w pierwszym miesiącu liczba zrealizowanych wywiadów była jak największa, natomiast pozostały okres realizacji był przeznaczony na „trudne przypadki”, to znaczy ponawianie kontaktów z respondentami trudnodostępnymi i konwersje odmów.

Systematycznej pracy ankieterów sprzyja ścisły jej monitoring. Monitorowane są postępy w pracy oraz jej jakość. Regionalni koordynatorzy sieci ankietarskiej zobowiązani są co tydzień przekazywać informację o stanie realizacji badania. Służą temu specjalne oprogramowanie, gdzie koordynatorzy nanoszą informację o każdej z wylosowanych osób według przygotowanego schematu: wywiad zrealizowany, „twarda” odmowa, „mięka” odmowa (stwarzająca szansę na podjęcie próby jej konwersji), nikogo nie zastano, nie podjęto jeszcze próby realizacji itp. W przypadkach, gdy postęp w realizacji jest niezadowolający, kierownik ORBS kontaktuje się z koordynatorem, prosząc o wyjaśnienia. Począwszy od obecnej, 9., edycji, w związku z realizacją badania z zastosowaniem CAPI, zostało przygotowane ujednolicone oprogramowanie dla wszystkich krajów. Obejmuje ono również między innymi dane społeczno-demograficzne respondentów, co sprzyja kontroli realizacji próby ze względu na te cechy.

Monitoring pracy ankieterów obejmuje również sprawdzanie jakości zrealizowanych wywiadów i wypełnionych formularzy kontaktu. Jeśli chodzi o wywiady, to sprawdzana jest poprawność wypełnienia kwestionariuszy, w tym kompletność informacji o zawodzie respondenta, współmałżonka/partnera i rodziców z punktu widzenia międzynarodowej klasyfikacji ISCO. Formularze kontaktu sprawdzane są nie tylko pod kątem poprawności wypełnienia, ale w przypadku odmowy lub „braku kontaktu” także szans realizacji wywiadu. Chodzi o to, czy ankieter nie zrezygnował z jego realizacji zbyt pochopnie, na przykład w sytuacji „miękiej odmowy” czy niedostatecznej liczby prób kontaktu z osobami trudnodostępnymi. Jeśli występują zastrzeżenia do realizacji wywiadów i formularzy, kierownik ORBS kontaktuje się z koordynatorem regionalnym w tej sprawie.

Jak wspomniano, koordynatorzy regionalni są systematycznie informowani o wielkości aktualnego współczynnika realizacji, choć częściej w końcowym jej okresie.

Dążymy, aby rozkład liczby zrealizowanych wywiadów w czasie miał charakter prawoskośny, to znaczy w pierwszym miesiącu liczba zrealizowanych wywiadów była jak największa, natomiast pozostały okres realizacji był przeznaczony na „trudne przypadki”.

Systematycznej pracy ankieterów sprzyja ścisły jej monitoring. Obejmuje on również sprawdzanie jakości zrealizowanych wywiadów.

Kontrola pracy ankierów

Kontrola pracy ankierów zorientowana jest z jednej strony na sprawdzenie jakości ich pracy, z drugiej zaś – kontrolę prawidłowości realizacji próby. Dlatego też, jak wspomniano, zgodnie ze standardami ESS są nią objęte zarówno wywiady zrealizowane, jak i niezrealizowane: odmowy oraz przypadki braku kontaktu i trwałej niedostępności (na przykład respondent wyjechał na stałe lub na dłuższy czas za granicę).

W Polsce kontrola pracy ankierów obejmuje około 11% wywiadów zrealizowanych i tyleż niezrealizowanych (w sumie średnio około 300 przypadków). Prowadzona jest ona dwustopniowo²⁰.

Pierwszy etap stanowi kontrola „dokumentalna” realizowana przez ORBS IFiS PAN. Polega ona na porównaniu roku urodzenia respondenta, zapisanego przez ankiera w kwestionariuszu, z analogiczną informacją, zawartą w pliku próby do badania (informacja ta nie jest oczywiście udostępniana ankierom). Przyjęto zasadę, iż w przypadku rozbieżności powyżej jednego roku między zapisem ankiera, a danymi dokumentalnymi, wywiad kierowany jest do kontroli w terenie (drugi etap). Jeśli jednak tego rzędu rozbieżności powtarzają się w wywiadach tego samego ankiera, do kontroli terenowej kierowane są wszystkie wywiady przydzielone mu do realizacji.

W drugim etapie (kontrola w terenie), poza wskazanymi powyżej przypadkami, próba do kontroli uzupełniana jest o wywiady dobierane w sposób losowy, tak by w sumie osiągnąć zakładaną liczebność, stanowiącą wspomniane 11% wywiadów zrealizowanych.

W analogiczny sposób konstruowane są próby do kontroli wywiadów niezrealizowanych: odmów i braku kontaktu. Etap kontroli „dokumentalnej” polega w tym przypadku na analizie liczby przypadków i przyczyn braku realizacji wywiadów przez poszczególnych ankierów.

W Polsce kontrolę w terenie prowadzi niezależna firma, wyspecjalizowana w takiej działalności. Zasadą jest, że kontrolerzy nie mogą pracować jako ankierzy w żadnym z instytutów badania opinii i rynku. Kontaktują się oni, osobiście lub telefonicznie, z wylosowaną do kontroli osobą, a w przypadku trwałej jej niedostępności – z osobą najlepiej poinformowaną o sytuacji respondenta. W ESS w Polsce nie stosuje się w ogóle pocztowej metody kontroli ze względu na jej niską efektywność (niewielki odsetek zwrotów) oraz niską wiarygodność wyników.

W przypadku stwierdzenia poważnych naruszeń zasad pracy, takich jak sfalszowanie wywiadu w całości lub części, realizacja wywiadu przez telefon itp.,

²⁰ Zasady kontroli oparte są na wynikach serii badań na ten temat, zrealizowanych przez Franciszka Sztabińskiego (2011).

Kontrola pracy ankierów zorientowana jest z jednej strony na sprawdzenie jakości ich pracy, z drugiej zaś – kontrolę prawidłowości realizacji próby. Dlatego też są nią objęte zarówno wywiady zrealizowane, jak i niezrealizowane.

---

ankieter nie otrzymuje wynagrodzenia za wszystkie wywiady, także zrealizowane prawidłowo, ani też zwrotu kosztów dojazdu do respondentów. W analogiczny sposób traktowane są przypadki, gdy ankieter nie podjął próby realizacji wywiadu, a w formularzu kontaktu zaznaczył, że jego przeprowadzenie nie jest możliwe (na przykład odmowa, brak kontaktu pomimo wielokrotnych wizyt, respondent zmarł). Traktujemy to jako oszustwo polegające na próbie wyłudzenia zwrotu kosztów dojazdu do respondenta.

Choć o tych zasadach, a także o wynikach kontroli w poprzednich edycjach ESS ankieterzy są informowani podczas szkoleń, to jednak w niemal każdej rundzie badania kontrola ujawnia pojedyncze przypadki oszustw. Oczywiście takie wywiady są eliminowane ze zbioru danych.

Podjęte przez polski zespół ESS działania zmierzające do zmotywowania ankierów do pracy i respondentów do udziału w badaniu przynoszą oczekiwane efekty. Trudniej ich efektywność określić liczbowo w przypadku respondentów, ale ankieterzy podejmują wielokrotne próby kontaktu z trudnodostępnymi i niechętnymi respondentami. W 8. edycji ESS (2016/17) z każdą z wylosowanych osób kontaktowano się średnio 2,57 razy, a w przypadku 13,4% osób kontaktowano się pięć razy lub więcej (nawet kilkanaście razy). Na 445 odmów w 229 przypadkach (51,5%) ankieterzy podjęli próbę ich konwersji, nawet dwu- i trzykrotną. W rezultacie ponawiania prób kontaktu (5 lub więcej) ankieterzy zrealizowali dodatkowo 147 wywiadów, co stanowi 8,7% całej zrealizowanej próby. Konwersja odmów powiodła się w 54 przypadkach (3,2% próby zrealizowanej). W sumie we wszystkich zrealizowanych dotąd ośmiu edycjach ESS współczynnik realizacji w Polsce tylko raz wyniósł poniżej zakładanych 70% (65,8% w edycji 7.). We wszystkich pozostałych wyniósł on od 69,8% (w 8.) do 74,9% (w 6.). Warto przypomnieć, że w innych badaniach akademickich wynosi on poniżej 50%.

Podjęte przez polski zespół ESS działania zmierzające do zmotywowania ankierów do pracy i respondentów do udziału w badaniu przynoszą oczekiwane efekty. We wszystkich zrealizowanych dotąd ośmiu edycjach ESS, współczynnik realizacji w Polsce tylko raz wyniósł poniżej zakładanych 70% (65,8% w edycji 7.). We wszystkich pozostałych wyniósł on od 69,8% (w 8.) do 74,9% (w 6.).

Informacje o ważnych wydarzeniach krajowych i międzynarodowych

Ważne wydarzenia krajowe i międzynarodowe mogą wpływać, długo i krótko-
okresowo, na opinie respondentów, wygłaszane podczas wywiadu. Chodzi o takie
wydarzenia jak wybory, strajki, zmiany składu rządu, akty terroryzmu, znaczące
zmiany w prawie, ważne wydarzenia gospodarcze, skandale polityczne, przestęp-
stwa, katastrofy, międzynarodowe konflikty itp. Problem ten jest szczególnie ważny
w przypadku badań powtarzalnych, zorientowanych na analizę trendów. Zazwyczaj
jest to wpływ krótkookresowy, który jednak może zakłócić uzyskany rezultat ana-

---

Ważne wydarzenia krajowe i międzynarodowe mogą wpływać, długo i krótkookresowo, na opinie respondentów, wygłaszane podczas wywiadu. Problem ten jest szczególnie ważny w przypadku badań powtarzalnych, zorientowanych na analizę trendów.

---

liz trendów. Problem jest istotny także w przypadku sondaży, gdzie przewidziany jest długi okres realizacji badania, gdyż istnieje ryzyko niehomogeniczności zebranych danych (opinie respondentów w niektórych sprawach mogą różnić się przed wystąpieniem ważnego wydarzenia, na przykład ataku terrorystycznego, i po jego wystąpieniu). Dlatego też od pierwszej edycji ESS zbierane są informacje o takich wydarzeniach. Początkowo (edycje 1.–5.) rejestrowane były wydarzenia, o których czołowe dzienniki pisały przez kilka dni na pierwszych stronach. Począwszy od edycji 6. rejestrowane są wypowiedzi polityków i innych ważnych osobistości życia publicznego. Informacje te zbierane są z wykorzystaniem dwóch, trzech czołowych dzienników. W Polsce uwzględniane są dzienniki czytane przez odmienne grupy docelowe: „Gazeta Wyborcza”, „Dziennik” lub „Rzeczpospolita” i „Fakt”.

Zebrane informacje są kodowane według kategorii (jakiego typu zagadnień dotyczą), wskazywane są pytania, które tematycznie wiążą się z danym wydarzeniem/wypowiedzią i sugerowany jest rodzaj/kierunek tego wpływu.

Dane te udostępniane są, wraz ze zbiorem danych z badania, na stronie internetowej ESS.

Standardy przygotowania danych ESS do upowszechniania

Po zebraniu danych w terenie dalsze ich przetwarzanie przebiega w dwóch etapach. Pierwszy polega na przygotowaniu komputerowego zbioru, zawierającego odpowiedzi respondentów oraz informacje dotyczące realizacji badania. Na drugim etapie poprawność przygotowania zbioru weryfikowana jest przez Norweskie Archiwum Badań, odpowiedzialne za integrację danych ze wszystkich krajów.

Po zebraniu danych w terenie dalsze ich przetwarzanie przebiega w dwóch etapach. Pierwszy realizowany jest przez każdy z krajów i polega na przygotowaniu komputerowego zbioru, zawierającego odpowiedzi respondentów oraz informacje dotyczące realizacji badania (na podstawie formularzy kontaktu). Na drugim etapie poprawność przygotowania zbioru weryfikowana jest przez Norweskie Archiwum Badań (*Norsk senter for forskningsdata* – NSD), odpowiedzialne w projekcie ESS za integrację danych ze wszystkich krajów uczestniczących w danej rundzie projektu.

Przygotowanie komputerowego zbioru danych

W krajach, w których wywiady prowadzone są z wykorzystaniem papierowego kwestionariusza (PAPI), czynnością poprzedzającą przygotowanie zbioru danych jest przeniesienie zapisu z kwestionariuszy na nośnik komputerowy („wprowadzenie” danych). Obok pytań zamkniętych, w których odpowiedziom odpowiadają symbole numeryczne, wprowadzane są także odpowiedzi uzyskane na pytania otwarte. W pracach tych wykorzystuje się wyspecjalizowane oprogramowanie, które pozwala sprawdzać na bieżąco kompletność i spójność wprowadzanych informacji.

Gdy wywiad jest prowadzony z komputerowym wspomaganie (CAPI), dane w postaci komputerowego zapisu tworzone są bezpośrednio podczas wywiadu. W podobny sposób przygotowywane są dane z formularzy kontaktu.

Kodowanie danych

Kodowanie polega na zaliczeniu odpowiedzi udzielonych przez respondentów na pytania otwarte do szczegółowych kategorii, przewidzianych w wykorzystywanych klasyfikacjach. Kodowaniu podlegają odpowiedzi dotyczące pracy respondenta i współmałżonka/partnera (zawód i dział gospodarki), informacje o kraju pochodzenia respondenta, ojca i matki, o języku, jakim respondent posługuje się w domu, a także, począwszy od edycji 7., odpowiedzi na pytanie o przynależność do grupy narodowej/etnicznej. Kodowaniu podlegają też informacje uzyskane w innych pytaniach, o ile nie mieszczą się w zakresie odpowiedzi przewidzianych w kwestionariuszu. Między innymi dotyczy to religii i wyznania, wykształcenia czy ugrupowania bądź partii politycznej, z którą respondent sympatyzuje. Kodowanie obejmuje również dane administracyjne związane z realizacją badania, w tym lokalizację terytorialną miejsca zamieszkania respondenta. Stosowane w kodowaniu klasyfikacje nawiązują do międzynarodowych standardów opracowanych z myślą o integracji różnych źródeł danych. Na przykład klasyfikacja kraju pochodzenia respondenta, matki i ojca oparta została na normie ISO 3166-1 (symbole takie stosowane są między innymi na tablicach rejestracyjnych samochodów). Na ogół na potrzeby kodowania oryginalne klasyfikacje wymagają jednak uzupełnienia, gdyż w badaniach gromadzi się również informacje historyczne. Przykładowo klasyfikacja kraju pochodzenia wymagała rozszerzenia oryginalnego schematu ISO o kraje już nieistniejące, takie jak NRD, ZSRR czy Jugosławia.

Międzynarodowe standardy klasyfikacyjne nie obejmują jednak wszystkich dziedzin objętych badaniem. Dlatego dla ESS opracowano klasyfikacje wykształcenia, religii i wyznania, oraz grupy narodowej/etnicznej (Heath, Schneider, Butt 2016). Na ogół dąży się, by klasyfikacja była jednolita dla wszystkich krajów, choć w niektórych przypadkach spełnienie tego warunku nie jest możliwe ze względu na różnice w organizacji struktur i instytucji. Tak dzieje się w przypadku klasyfikacji ugrupowań i partii politycznych, wykorzystywanej między innymi w pytaniu o to, na jaką partię lub ugrupowanie respondent głosował w ostatnich wyborach parlamentarnych.

Kodowanie zawodu. Zawód jest zgodnie uznawany przez socjologów za podstawowy wskaźnik położenia w systemie stratyfikacji. Na podstawie zawodu ustala się zarówno przynależność badanych do jednej z klas społecznych, jak też pozycję w wertykalnych wymiarach zróżnicowania, takich jak prestiż czy status

---

Kodowaniu podlegają odpowiedzi dotyczące pracy respondenta i współmałżonka/partnera (zawód i dział gospodarki), informacje o kraju pochodzenia respondenta, ojca i matki, o języku, jakim respondent posługuje się w domu, a także odpowiedzi na pytanie o przynależność do grupy narodowej/etnicznej. Stosowane w kodowaniu klasyfikacje nawiązują do międzynarodowych standardów opracowanych z myślą o integracji różnych źródeł danych.

Do kodowania zawodów stosuje się Międzynarodową Standardową Klasyfikację Zawodów ISCO, obecnie wersję z roku 2008.

W Polsce zawody kodowane są podwójnie: za pomocą klasyfikacji ISCO oraz, dodatkowo, za pomocą Społecznej Klasyfikacji Zawodów, a następnie wyniki porównywane są ze sobą.

W pytaniach o wykształcenie każdy kraj stosuje swój własny zestaw kategorii. Odpowiedzi są kodowane według wypracowanej na potrzeby ESS klasyfikacji ES-ISCED.

---

społeczno-ekonomiczny. Znaczenie i powszechność wykorzystywania tych informacji w analizach wyników badań powodują, że w metodologii badań społecznych poświęca się wiele uwagi zarówno sposobom pytania o zawód i wykonywaną pracę, jak też rzetelności kodowania uzyskanych informacji (Belloni, Brugiavini, Meschi, Tijdens 2016; Conrad, Couper, Sakshaug 2016; Domański, Sawiński, Słomczyński 2009; Schierholz, Gensicke, Tschersich, Kreuter 2018).

Do kodowania zawodów stosuje się Międzynarodową Standardową Klasyfikację Zawodów ISCO (Elias 1997). W okresie realizacji projektu ESS klasyfikacja ta uległa zmianie, toteż do edycji 6. stosowano jej wersję z 1988 roku (International Labour Office 1990), począwszy zaś od edycji 7. wykorzystuje się najnowszą wersję z roku 2008 (International Labour Office 2012).

Proces kodowania zawodów jest narażony na błędy (Elias 1997; Manneetje, Kromhout 2003), toteż każdy z krajów uczestniczących w programie ESS zobowiązany jest do zapewnienia jak najwyższej rzetelności przy kodowaniu odpowiedzi respondentów. W Polsce zawody kodowane są podwójnie: za pomocą klasyfikacji ISCO oraz, dodatkowo, za pomocą Społecznej Klasyfikacji Zawodów (Domański, Sawiński, Słomczyński 2009), a następnie wyniki są ze sobą porównywane. Obie klasyfikacje nie są sobie równoważne, lecz właśnie dzięki temu, że oferują nieco inne spojrzenie na pracę i zawód, pozwalają wychwycić przypadki, gdy przypisane symbole kodowe jednej bądź drugiej klasyfikacji budzą wątpliwości. Przypadki te są następnie omawiane w zespole, co pozwala skorygować symbole uznane za niewłaściwe.

Kodowanie wykształcenia. Zgodnie z tradycją wywodzącą się ze spisów powszechnych, w badaniach wykształcenie ustala się za pomocą pytań zamkniętych. W programie ESS respondentowi przedstawia się zestaw kategorii z prośbą o wskazanie tej, która określa najwyższy ukończony poziom jego wykształcenia. Ponieważ pytania dotyczą, oprócz respondenta i współmałżonka/partnera, także ojca i matki, zestawy kategorii szkół różnych szczebli uwzględniać muszą zarówno aktualny kształt systemu edukacji, lecz również formy szkolne istniejące w przeszłości.

W pytaniach o wykształcenie każdy kraj stosuje swój własny zestaw kategorii. Wynika to nie tylko z różnic w rodzajach istniejących szkół, lecz również ze sposobu traktowania dyplomów szkolnych na rynku pracy i przez instytucje edukacyjne wyższych szczebli.

W czterech pierwszych rundach ESS do kodowania wykształcenia stosowano Międzynarodową Standardową Klasyfikację Wykształcenia ISCED (w wersji z 1997 roku), rozwijaną przez UNESCO od lat siedemdziesiątych w celu monitorowania zmian w światowej edukacji (UNESCO 2003). Jednak ze względu na jej ograniczoną przydatność do celów porównawczych (Heyneman 1999), na potrzeby ESS wypracowano nową klasyfikację, nazwaną ES-ISCED. Została ona

wprowadzona od 5. edycji (Schneider 2010). Zarazem, aby zapewnić porównywalność z wynikami wcześniejszych rund, powtórnie zakodowano wcześniejsze wyniki dotyczące wykształcenia.

Obok klasyfikacji ES-ISCED, użytkownikom danych udostępnia się również dane o wykształceniu według oryginalnych kategorii stosowanych w pytaniu. Niektóre analizy wymagają bowiem sięgnięcia do bardziej szczegółowych informacji. Na przykład do kategorii ES-ISCED, do której w Finlandii klasyfikuje się absolwentów dziewięcioletnich powszechnych szkół ogólnokształcących, w Polsce zalicza się nie tylko absolwentów gimnazjów, lecz również respondentów, którzy kończyli siedmio- lub ośmioklasowe szkoły podstawowe. Uwzględnienie informacji o rodzaju kończonej szkoły pozwala w wielu przypadkach uniknąć błędnych wniosków wynikających z heterogeniczności kategorii ES-ISCED.

Uwzględnienie w pytaniu o wykształcenie wszystkich niezbędnych rodzajów szkół na ogół wymaga wyodrębnienia stosunkowo dużej liczby kategorii, co obniża przejrzystość pytania. Aby ograniczyć liczbę związanych z tym błędów, w niektórych krajach zadaje się dodatkowe pytania pomagające ocenić, czy respondent określił poziom wykształcenia w poprawny sposób. W Polsce w pytaniu o wykształcenie lista liczy 17 kategorii, co znacznie przewyższa typową liczbę odpowiedzi w innych pytaniach kwestionariusza ESS. W związku z tym zdecydowano, aby dodatkowo pytać o nazwę lub rodzaj kończonej szkoły, o przewidzianą programem liczbę lat nauki oraz o rok zakończenia nauki w tej szkole. Uzyskane odpowiedzi kodowane są za pomocą szczegółowej klasyfikacji specjalnie przygotowanej dla ESS, obejmującej rodzaje szkół występujących w Polsce od lat czterdziestych XX wieku do chwili obecnej. Na tej podstawie ocenia się poprawność odpowiedzi w pytaniu o wykształcenie i w razie potrzeby wprowadza niezbędne korekty.

Kodowanie miejsca zamieszkania respondenta. Ze względu na konieczność zachowania anonimowości, miejsce zamieszkania respondenta nie może być kodowane zbyt szczegółowo. Do tego celu wykorzystuje się ogólnoeuropejską klasyfikację NUTS (*Nomenclature des Unités territoriales statistiques*), ograniczając się do jej najbardziej ogólnych poziomów. W Polsce drugi poziom klasyfikacji NUTS odpowiada województwom, co, jak uznano, w należyтым stopniu zapewnia respondentom anonimowość, zwłaszcza że w danych ESS nie podaje się wielkości miejscowości zamieszkania. Do analiz rekomenduje się jednak korzystanie z pierwszego poziomu klasyfikacji, w którym województwa łączone są w makroregiony. Makroregiony zapewniają dostateczną wielkość próby w analizach zróżnicowania regionalnego.

Problemy z porównywalnością jednostek terytorialnych pojawiają się, gdy podziały w ramach klasyfikacji NUTS ulegną zmianie. W Polsce od 1 stycznia 2018 roku wyodrębniono z województwa mazowieckiego obszar Warszawy

---

Ze względu na konieczność zachowania anonimowości, miejsce zamieszkania respondenta nie może być kodowane zbyt szczegółowo. Do tego celu wykorzystuje się ogólnoeuropejską klasyfikację NUTS, ograniczając się do jej najbardziej ogólnych poziomów.

Narodowy zbiór danych przesyłany jest do Norweskiego Archiwum Badań (NSD), gdzie podlega końcowej weryfikacji, a następnie łączony jest z danymi z innych krajów. Weryfikacja na tym etapie ma charakter wszechstronny i obejmuje nie tylko zgodność danych z wymaganym formatem, lecz również porównanie aktualnych wyników z wynikami poprzedniej rundy badania.

Choć w przesłanym do NSD narodowym zbiorze danych respondenci identyfikowani są tylko przez losowy numer, to zespoły narodowe dodatkowo sprawdzają, czy połączenie różnych danych z wywiadu nie umożliwi identyfikacji uczestników badania.

---

i przyległych powiatów w osobną jednostkę terytorialną (poziomu NUTS-2), a jednocześnie województwu mazowieckiemu nadano status osobnego makroregionu (NUTS-1). W rezultacie zasięg niektórych dotychczasowych makroregionów uległ zmianie. Na przykład makroregion centralny, który do końca 2017 roku obejmował województwa mazowieckie i łódzkie, obecnie obejmuje województwa łódzkie i świętokrzyskie. Zmiany w klasyfikacji NUTS wymagają uzupełnienia danych z wcześniejszych rund o nowy podział, gdyż inaczej porównania terytorialne w czasie nie będą możliwe.

Weryfikacja końcowa i integracja danych z różnych krajów

Narodowy zbiór danych przesyłany jest, jak wspomniano, do Norweskiego Archiwum Badań (NSD), gdzie podlega końcowej weryfikacji, a następnie łączony jest z danymi z innych krajów uczestniczących w danej rundzie ESS. Weryfikacja na tym etapie ma charakter wszechstronny i obejmuje nie tylko zgodność danych z wymaganym formatem, lecz również porównanie aktualnych wyników z wynikami poprzedniej rundy badania. Ma to na celu uniknięcie sytuacji, gdy zmiany w rozkładach odpowiedzi wynikają nie tyle z faktycznych zmian w poglądach społeczeństwa, ile z błędów powstałych w fazie realizacji badania lub przygotowania zbiorów danych. W przypadku stwierdzenia przez NSD statystycznie istotnych odstępstw w wynikach, krajowy zespół zobowiązany jest wyjaśnić kilka rzeczy. Po pierwsze, sprawdzić, czy w kwestionariuszu nie wystąpiły różnice w sformułowaniu pytania oraz w zestawie możliwych odpowiedzi (na przykład użycie terminów innych niż w poprzednich rundach, odwrócona skala odpowiedzi, brak niektórych odpowiedzi). Po drugie sprawdzić, czy błędy nie powstały w fazie tworzenia zbioru danych (np. systematyczne błędy we wprowadzaniu danych, przesunięcie zapisu w rekordach danych, błędy w procedurach konwersji). W przypadku zmiennych będących rezultatem kodowania należy sprawdzić, czy klucz kodowy nie zawiera błędów, czy kodowanie zostało przeprowadzone zgodnie z wymaganiami oraz czy jakość pracy każdego z koderów jest podobna.

Jeśli różnice wyników między rundami nie powstały na skutek błędów proceduralnych, wówczas krajowy zespół zobowiązany jest wskazać merytoryczne przyczyny, dlaczego zmiana taka mogła nastąpić. Wymaga to dobrej socjologicznej wiedzy na temat zmian w postawach i opiniach społeczeństwa.

Po sprawdzeniu danych pod kątem merytorycznej spójności i poprawności formalnej kolejnym zadaniem zespołów narodowych jest ich anonimizacja. Choć w przesłanym do NSD narodowym zbiorze danych respondentom nadany jest

losowy numer (inny niż na etapie realizacji), to istnieje prawdopodobieństwo, choć bardzo niewielkie, że po połączeniu różnych informacji z wywiadu identyfikacja konkretnych osób będzie możliwa. Chodzi w szczególności o zestawienie ze sobą informacji o wykształceniu i zawodzie respondenta, współmałżonka/partnera oraz rodziców, a w Polsce także po dołączeniu do tego informacji o kraju pochodzenia ojca i matki, jak również przynależności respondenta do grupy narodowej/etnicznej. Prawdopodobieństwo identyfikacji respondenta jest, jak wspomniano, bardzo niewielkie, gdyż w zbiorze jest wprawdzie informacja o regionie zamieszkania respondenta, ale nie ma informacji o nazwie miejscowości ani nawet jej wielkości. Niemniej, jeśli podczas przeglądania danych zostanie stwierdzone, że możliwość identyfikacji potencjalnie istnieje, to kategorie kodowe zamieniane są na bardziej ogólne. Na przykład kategoria zawodu „nauczyciele w szkołach średnich” zastąpiona zostaje kategorią ogólną „specjaliści”. Podobnie, jeśli respondent określi swoje pochodzenie jako „walońskie”, to ze względu na nietypowość tej sytuacji w Polsce, może zająć potrzeba zastąpienia jej kategorią „zachodnioeuropejskie”.

Ostatnim etapem prac NSD jest połączenie krajowych zbiorów danych i dołączenie dokumentacji opisującej zawartość poszczególnych zmiennych.

W kolejnym kroku, zazwyczaj po kilku miesiącach, dane integrowane są z wynikami wcześniejszych edycji. Zintegrowany zbiór umieszczany jest na serwerze NSD i udostępniony użytkownikom. Dane ze wszystkich edycji ESS wraz z sugestiami dotyczącymi ważenia wyników, są dostępne pod adresem <https://www.europeansocialsurvey.org/data/>.

Narodowy Raport Techniczny

Celem Narodowego Raportu Technicznego (NTR) jest dostarczenie szczegółowych informacji o przebiegu realizacji badania oraz innych informacji, które mogą być przydatne w związku z analizą danych ESS.

W raporcie zamieszczone są informacje o doborze ankierów, przebiegu ich szkolenia, zastosowanych sposobach motywowania respondentów do udziału w badaniu, odsetku zrealizowanej próby z uwzględnieniem przyczyn niezrealizowania wywiadów, metodach kontroli pracy ankierów i rezultatach tej kontroli, reprezentatywności próby ze względu na regiony, zastosowanej metodzie kodowania danych o zawodzie.

Do raportu dołączone są statystyki populacyjne, opis kategorii stanu cywilnego (z odwołaniem do regulacji prawnych), opis systemu wyborczego w wyborach parlamentarnych i charakterystyka najważniejszych partii politycznych

---

Celem Narodowego Raportu Technicznego (NTR) jest dostarczenie szczegółowych informacji o przebiegu realizacji badania oraz innych informacji, które mogą być przydatne w związku z analizą danych ESS.

Do raportu dołączone są statystyki populacyjne, opis kategorii stanu cywilnego, opis systemu wyborczego w wyborach parlamentarnych i charakterystyka najważniejszych partii politycznych, opis systemu edukacji, a także plik komputerowy zawierający informacje potrzebne do odtworzenia szczegółowego schematu doboru próby zastosowanego w danym kraju.

Dane z NTR z każdej rundy ESS dostępne są na stronie projektu.

Może rodzić się wątpliwość, czy rzeczywiście przestrzeganie wysokich standardów metodologicznych, jak ma to miejsce w przypadku ESS, jest zasadne, zwłaszcza w kontekście znacznych kosztów ich zastosowania. Otóż przyjęte w ESS standardy są oparte na wynikach wielu badań metodologicznych, pokazujących jak w efekcie zastosowania określonych zabiegów zmniejsza się błąd wyniku sondażu.

(w związku z pytaniem o preferencje partyjne), opis systemu edukacji (ze wskazaniem zmian po kolejnych reformach), szczegółowa informacja o źródle danych wykorzystanych w przygotowaniu decyli dochodów gospodarstwa domowego, a także plik komputerowy zawierający informacje potrzebne do odtworzenia szczegółowego schematu doboru próby zastosowanego w danym kraju (*Sample Design Data File – SDDF*). Jak wspomniano (por. „Dobór próby do badania” na s. 111–113), w Polsce, podobnie jak w większości krajów, stosowany jest złożony schemat doboru próby. Informacje te są wówczas potrzebne do wnioskowania o cechach populacji na podstawie wyników w próbie. W największym skrócie chodzi o to, że przy doborze prostym respondentów do badania każda jednostka wchodząca w skład populacji ma takie samo prawdopodobieństwo, że zostanie wylosowana. Gdy stosuje się złożone, wielostopniowe schematy doboru próby, prawdopodobieństwo to jest różne dla różnych respondentów, co może skutkować tym, że pewne kategorie będą w próbie niedoreprezentowane. Ponieważ prawdopodobieństwa wylosowania są znane (nawet jeśli się różnią), możemy opracować zbiór tak zwanych wag analitycznych, korygujących tę dysproporcję, aby w ostatecznym rachunku struktura próby zgadzała się ze strukturą populacji. Ponadto w pliku SDDF uwzględnia się dodatkowe informacje oparte na statystykach publicznych, opisujących gminy, województwa i regiony, które wykorzystuje się do skonstruowania tak zwanych wag poststratyfikacyjnych. W zamierzeniu mają one zmniejszyć błędy oszacowania wynikające z tego, że część respondentów z wylosowanej próby nie bierze udziału w badaniu. Jak wspomniano, wagi analityczne i poststratyfikacyjne są dostępne w zbiorach danych ESS.

Dane z NTR z każdej rundy ESS dostępne są na stronie projektu.

Uwagi końcowe

Gdyby ankieterzy nie podejmowali wielokrotnych prób realizacji wywiadu z trudnodostępnymi respondentami, w zrealizowanej próbie, w porównaniu z populacją, nadreprezentowani byłiby ludzie starsi, mieszkańcy wsi i osoby niepracujące, natomiast niedoreprezentowani ludzie młodzi, mieszkańcy dużych miast, pracujący i osiągający wysokie dochody.

Może rodzić się wątpliwość, czy rzeczywiście przestrzeganie wysokich standardów metodologicznych, jak ma to miejsce w przypadku ESS, jest zasadne, zwłaszcza w kontekście znacznych kosztów ich zastosowania. Czy rzeczywiście prowadzą one do uzyskiwania wiarygodnych danych, a przynajmniej znacząco bardziej wiarygodnych niż w sondażach, gdzie nie są one przestrzegane? Trafności wyników badań socjologicznych, poza nielicznymi wyjątkami, na przykład sondaży prowadzonych przed wyborami, nie można przecież zweryfikować. Otóż przyjęte w ESS standardy są oparte na wynikach wielu badań metodologicznych, pokazujących jak w efekcie zastosowania określonych zabiegów zmniejsza się błąd wyniku sondażu. Warto odwołać się do prostego przykładu z 7. edycji ESS w Polsce. Gdyby ankieterzy nie podejmowali wielokrotnych prób realizacji wywiadu z trudnodostępnymi respondentami, w zrealizowanej próbie, w porównaniu z populacją, nadre-

prezentowani byliby ludzie starsi, mieszkańcy wsi i osoby niepracujące, natomiast niedoreprezentowani ludzie młodzi, mieszkańcy dużych miast, pracujący i osiągnięci wysokie dochody (Sztabiński 2017). Rozbieżności te zazwyczaj niweluje się, stosując wspomniane ważenie wyników. Procedury ważenia, choć powszechnie używane w sondażach, są jednak, jak wskazuje Robert M. Groves (2006) oparte na ryzykownych założeniach, a ich rezultaty nie są do końca przewidywalne. Zakładają one, że osoby niedostępne mają podobne wartości i przekonania, jak respondenci łatwodostępni. Założenie to nie jest możliwe do sprawdzenia.

Metodologia ESS nie sprowadza się, rzecz jasna, do prostego zastosowania wszystkich znanych procedur redukcji poszczególnych rodzajów błędów w wynikach sondażu. Byłoby to niewykonalne, a znaczące rozszerzenie listy procedur wiązałoby się z bardzo wysokimi kosztami. Co więcej, jak już wiele lat temu zwrócił uwagę Robert M. Groves (1989), różne rodzaje błędów mogą być w praktyce ze sobą powiązane. W rezultacie próba ograniczenia jednego źródła błędów może spowodować zwiększenie błędów innego rodzaju. Należy zatem dążyć do wypracowania optymalnej metodologii, która przy rozsądnych kosztach, umożliwi maksymalną redukcję błędów całkowitego wyniku sondażu. Celem doskonalenia metodologii ESS jest również jej optymalizacja.

Bibliografia

- Abraham K. G., A. Maitland, S. M. Bianchi. 2006. *Non-response in the American Time Use Survey. Who is missing from the data and how much does it matter?*. „Public Opinion Quarterly” 70(5): 676–703.
- Atrostic B. K., N. Bates, G. Burt, A. Silberstein. 2001. *Non-response in U.S. Government Household Surveys: Consistent measures, recent trends, and new insights*. „Journal of Official Statistics” 17(2): 209–226.
- Belloni M., A. Brugiavini, E. Meschi, K. Tijdens. 2016. *Measuring and detecting errors in occupational coding: an analysis of SHARE data*. „Journal of Official Statistics” 32(4): 917–945.
- Biemer P. P., L. E. Lyberg. 2003. *Introduction to Survey Quality*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Brick, J. M., D. Williams. 2013. *Explaining rising nonresponse rates in cross-sectional surveys*. „Annals of the American Academy of Political and Social Science” 645(36): 36–59.
- Conrad F. G., M. P. Couper, J. Sakshaug, J. W. 2016. *Classifying open-ended reports: Factors affecting the reliability of occupation codes*. „Journal of Official Statistics” 32(1): 75–92.
- Curtin R., S. Presser, E. Singer. 2005. *Changes in telephone survey nonresponse over the past quarter century*. „Public Opinion Quarterly” 69(1), 87–98.
- Dillman D. A. 1978. *Mail and Telephone Surveys. The Total Design Method*. New York: John Wiley & Sons.
- Dillman D. A. 2000. *Mail and Internet Surveys. The Tailored Design Method*. New York: John Wiley & Sons.
- Dillman D. A., J. D. Smyth, L. M. Christian. 2014. *Internet, Phone, Mail and Mixed-Mode Surveys. The Tailored Design Method*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Domański H., Z. Sawiński, K. M. Słomczyński. 2009. *Sociological Tools Measuring Occupations: New Classification and Scales*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Elias P. 1997. *Occupational Classification ISCO-88: Concepts, Methods, Reliability, Validity and Cross-National Compa-*

- rability. OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers, 20. Paris: OECD Publishing.
- European Science Foundation Standing Committee for the Social Sciences. 1996. *The European Social Survey: Report of the Expert Group*. Strasbourg: ESF.
- European Social Survey, European Research Infrastructure Consortium. 2017. *Survey Specification for ESS ERIC Member, Observer and Guest Countries*, <http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round9/methods/ESS-ERIC-Specifications-Round-9.pdf>.
- European Social Survey. 2016. *ESS Round 8 Translation Guidelines*. London: ESS ERIC Headquarters, http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round8/methods/ESS8_translation_guidelines.pdf.
- European Social Survey. 2016. *ESS Round 8 Interviewer Briefing: NC Manual*. London: ESS ERIC Headquarters, http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round8/methods/ESS8_interviewer_briefings_NC_manual.pdf.
- European Social Survey. 2016. *ESS Round 8 Interviewer Briefing: Interviewer Manual*. London: ESS ERIC Headquarters, http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round8/methods/ESS8_interviewer_briefings_interviewer_manual.pdf.
- The ESS Sampling and Weighting Expert Panel. 2018. *European Social Survey Round 9 Sampling Guidelines: Principles and Implementation*, http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round9/methods/ESS9_sampling_guidelines.pdf.
- Groves R. M. 2006. *Nonresponse rates and nonresponse bias in household surveys*. „Public Opinion Quarterly” 70(5): 646–675.
- Groves R. M. 1989. *Survey Errors and Survey Costs*. John Wiley & Sons, New York.
- Groves R. M., K.A. McGongagle. 2001. *A theory-guided interviewer training protocol regarding survey participation*. „Journal of Official Statistics” 17(2): 249–265.
- Heath A. F., S. L. Schneider, S. Butt. 2016. *Developing a measure of socio-cultural origins for the European Social Survey*. „GESIS Papers” 16.
- Hembroff L. A., D. Ruzs, A. Rafferty, H. McGee, N. Ehrlich. 2005. *The cost-effectiveness of alternative advance mailings in a telephone survey*. „Public Opinion Quarterly” 69(2): 232–245.
- Heyneman S. P. 1999. *The sad story of UNESCO’s educational statistics*. „International Journal of Educational Development” 19: 65–74.
- International Labour Office. 1990. *International Standard Classification of Occupations, ISCO-88*. Geneva: International Labour Office.
- International Labour Office. 2012. *International Standard Classification of Occupations ISCO-08*. Volume 1: *Structure, Group Definitions and Correspondence Tables*. Geneva: International Labour Office.
- Jabkowski P. 2018. *The effect of using different types of survey sample on sample execution in the European Social Survey*. „Polish Sociological Review” 2(202): 265–277.
- Keeter S., C. Miller, A. Kohut, R. M. Groves, S. Presser. 2000. *Consequences of reducing nonresponse in a national telephone survey*. „Public Opinion Quarterly” 64(2): 125–148.
- Kish L. 1994. *Multipopulation Survey Designs: Five types with seven shared aspects*. „International Statistical Review” 62: 167–186.
- Koch A., R. Fitzgerald, V. Halbherr, A. Villar. 2016. *ESS Round 8 Guidelines on Fieldwork Progress Reporting*. London: ESS ERIC Headquarters, http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round8/methods/ESS8_guidelines_fieldwork_progress_reporting.pdf.
- Kreuter F., G. Müller, M. Trappmann. 2010. *Nonresponse and measurement error in employment research. Making use of administrative data*. „Public Opinion Quarterly” 74(5): 880–906.
- de Leeuw E. W. de Heer. 2002. *Trends in household survey non-response: A longitudinal and international comparison*. W: R. M. Groves, D. A. Dillman, J. L. Eltinge, R. J. A. Little (eds). *Survey Nonresponse*. New York: John Wiley & Sons, s. 41–54.
- Link M. W. A. Mokdad. 2005. *Advance letters as a means of improving respondent cooperation in random digit dial studies*. „Public Opinion Quarterly” 69(4): 572–587.
- Lynn P., P. Clarke, J. Martin, P. Sturgis. 2002. *The effects of extended interviewer efforts on nonresponse bias*. W: R. M. Groves, D. A. Dillman, J. L. Eltinge, R. J. A. Little (eds.). *Survey Nonresponse*. New York: John Wiley & Sons, s. 135–147.
- Mannetje A., H. Kromhout. 2003. *The use of occupation and industry classifications in general population studies*. „International Journal of Epidemiology” 32: 419–428.
- Mann Ch. B. 2005. *Do advance letters improve preelection forecast accuracy?*. „Public Opinion Quarterly” 69(4): 561–571.
- Matsuo H., J. Billiet. 2015. *The use of paradata for non-response bias adjustment: A case study on reluctant respondents and fieldwork implementation*. W: P. B. Sztabiński,

- H. Domański, F. Sztabiński (eds), *Hopes and Anxieties in Europe. Six Waves of the European Social Survey*. Frankfurt: Peter Lang, s. 159–197.
- Mercer A., A. Caporaso, D. Cantor, R. Townsend. 2015. *How much gets you how much? Monetary incentives and response rates in household surveys*. „Public Opinion Quarterly” 79(1): 105–129.
- Pforr K., M. Blohm, A. G. Blom, B. Erdel, B. Felderer, M. Fräßdorf, K. Hajek, S. Helmschrott, C. Kleinert, A. Koch, U. Krieger, M. Kroh, S. Martin, D. Saßenroth, C. Schmiedeberg, E.-M. Trüdinger, B. Rammstedt. 2015. *Are incentive effects on response rates and non-response bias in large-scale, face-to-face surveys generalizable to Germany? Evidence from Ten Experiments*. „Public Opinion Quarterly” 79(3): 740–768.
- Schierholz M., M. Gensicke, N. Tschersich, F. Kreuter. 2018. *Occupational coding during the interview*. „Journal of the Royal Statistical Society” A, 181(2): 379–407.
- Schneider S. L. 2010. *Nominal comparability is not enough: (In-) Equivalence of construct validity of cross-national measures of educational attainment in the European Social Survey*. „Research in Social Stratification and Mobility” 28: 343–357.
- Singer E., J. Van Hoewyk, N. Gebler, T. Raghunathan, K. McGonagle. 1999. *The effect of incentives in interviewer-mediated surveys*. „Journal of Official Statistics” 15(2): 217–30.
- Singer E., J. Van Hoewyk, M. P. Maher. 2000. *Experiments with incentives in telephone surveys*. „Public Opinion Quarterly” 64(2): 171–188.
- Smith T. W. 2007. *Survey non-response procedures in cross-National perspective: The 2005 ISSP Non-Response Survey*. „Survey Research Methods” 1(1): 45–54, <http://w4.ub.uni-konstanz.de/srm>.
- Stoop I. 2005. *The Hunt for the Last Respondent. Nonresponse in Sample Surveys*. The Hague: Social and Cultural Planning Office of the Netherlands.
- Stoop I., A. Koch, V. Halbherr, G. Loosveldt, R. Fitzgerald. 2016. *Field Procedures in the European Social Survey Round 8: Guidelines for Enhancing Response Rates and Minimising Nonresponse Bias*. London: ESS ERIC Headquarters, http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round8/methods/ESS8_guidelines_enhancing_response_rates_minimising_nonresponse_bias.pdf.
- Sztabiński F. 2011. *Ocena jakości danych w badaniach surveyowych*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Sztabiński P. B. 2017. *Do repeated contact attempts with hard-to-get respondents improve the achieved sample? The example of the European Social Survey 7 in Poland*. „Individual and Society” 20(4), <http://www.clovekaspolocnost.sk/en/rocnik-20-rok-2017/4/>.
- Sztabiński P. B. 2015. *Is it worthwhile reducing the non-response rate by multiplied contact attempts? The example of ESS round 5 and 6 in Poland*. W: P. B. Sztabiński, H. Domański, F. Sztabiński (eds.). *Hopes and Anxieties in Europe. Six Waves of the European Social Survey*. Frankfurt: Peter Lang, s. 159–197.
- Sztabiński P. B. 2011. *How to Prepare an advance letter? The ESS experience in Poland*. „ASK. Research & Methods” 20(1): 107–148.
- Sztabiński P. B., F. Sztabiński, D. Przybysz. 2012. *What do respondents and non-respondents think of incentives and how do they react to them? The ESS experience in Poland*. „ASK. Research & Methods” 21(1): 87–122.
- UNESCO. 2003. *International Standard Classification of Education, ISCED 1997*. W: J. H. P. Hoffmeyer-Zlotnik, C. Wolf (eds). *Advances in Cross-National Comparison. A European Working Book for Demographic and Socio-Economic Variables*. New York: Kluwer Academic, s. 195–220.

Zagadnienia objęte badaniem w poszczególnych edycjach projektu „Europejski Sondaż Społeczny”

Europejski Sondaż Społeczny (ESS) jest realizowany od roku 2002 w cyklach dwuletnich. Jest wiodącym projektem w dziedzinie nauk społecznych, a jego wyniki budzą duże zainteresowanie i należą do najczęściej wykorzystywanych. Z danych ESS skorzystało dotąd (sierpień 2018) ponad 125 tysięcy osób, w tym 5764 osób z Polski, co lokuje nasz kraj na 8. pozycji wśród użytkowników. Polska uczestniczyła we wszystkich zrealizowanych dotąd ośmiu rundach badania.

Kwestionariusz ESS składa się z części stałej, powtarzanej we wszystkich edycjach, oraz części rotacyjnej, zmieniającej się w poszczególnych edycjach badania. Pierwsza z nich umożliwia śledzenie zmian w zakresie najważniejszych dla Europy zagadnień społecznych, natomiast druga, rotacyjna, dotyczy zagadnień, które międzynarodowy komitet naukowy ESS (*Scientific Advisory Board*) oraz Zgromadzenie Ogólne krajów uczestniczących w projekcie uznaje za szczególnie aktualne dla Europy.

Część stała kwestionariusza

- **Media, internet i zaufanie społeczne:** czas poświęcany na oglądanie/słuchanie/czytanie informacji politycznych, korzystanie z internetu, zaufanie do ludzi.
- **Polityka:** zainteresowanie polityką i poczucie wpływu na politykę, zaufanie do instytucji krajowych i międzynarodowych, udział w wyborach i inne formy zaangażowania politycznego, orientacje społeczno-polityczne oraz opinie na temat imigracji
- **Subiektywny dobrostan, dyskryminacja i wykluczenie społeczne, religia oraz tożsamość narodowa i etniczna,** a także ocena stanu zdrowia oraz poczucie bezpieczeństwa osobistego
- **Charakterystyka społeczno-demograficzna:** skład gospodarstwa domowego oraz profil społeczno-demograficzny respondenta: wiek, stan cywilny, wykształcenie, zawód, a w przypadku osób pracujących (obecnie lub w przeszłości)

także szczegółowe pytania dotyczące ich pracy. Podobne pytania dotyczą współmałżonka/partnera oraz rodziców.

- **Skala Ludzkich Wartości:** opracowana przez S. Schwartza skala obejmuje wartości moralne i społeczne.

Część rotacyjna kwestionariusza

Edycja 1 (2002)

- **Imigracja i azyl:** postawy wobec imigracji i udzielania azylu, postrzeganie skali (zakresu) imigracji, ocena polityki państwa wobec imigrantów oraz wpływu zjawiska imigracji na gospodarkę, kulturę narodową itp.
- **Zaangażowanie obywatelskie:** zaangażowanie społeczne i polityczne (działalność w partiach, organizacjach i stowarzyszeniach oraz wolontariat), wartości obywatelskie oraz więzi rodzinne i towarzyskie.

Edycja 2 (2004)

- **Zdrowie i opieka zdrowotna:** związki między miejscem w strukturze społecznej, a zdrowiem i korzystaniem z opieki zdrowotnej. Pytania dotyczą oceny stanu zdrowia, opinii o przyjmowaniu lekarstw, korzystania z medycyny alternatywnej oraz relacji lekarz–pacjent.
- **Moralność ekonomiczna:** normatywne i moralne aspekty rynku i konsumpcji w warunkach globalizacji i polityki neoliberalnej. Pytania dotyczą stosunków i wzajemnego zaufania między konsumentami (nabywcami) a producentami towarów i firmami świadczącymi usługi.
- **Rodzina, praca a dobrostan:** źródła satysfakcji i psychologicznych napięć w kontekście roli państwa w ich powstawaniu. Pytania dotyczą proporcji między czasem poświęcanym na pracę zawodową a czasem poświęcanym na życie rodzinne i różnego rodzaju prace domowe oraz oceny warunków życia.

Edycja 3 (2006)

- **Czas życia – przebieg życia:** strategie przyjmowane w planowaniu własnego życia. Pytania dotyczą następujących zagadnień: w jakim wieku należy podejmować kluczowe decyzje życiowe, takie jak: rozpoczęcie pracy zawodowej, usamodzielnienie się, zawarcie związku małżeńskiego, pierwsze dziecko itp., a także plany dotyczące emerytury.

- **Dobrostan osobisty i społeczny:** zadowolenie z pracy, dochodów i poziomu życia, ogólne zadowolenie z życia, samopoczucie w ostatnim okresie oraz pomoc innym ludziom.

Edycja 4 (2008)

- **Opieka państwa, zabezpieczenie społeczne i podatki:** postawy wobec roli opiekuńczej państwa, jej postrzeganie i ocena. Pytania dotyczą opinii na temat zobowiązań państwa wobec całego społeczeństwa oraz poszczególnych jego grup (emerytów, bezrobotnych, ludzi chorych), świadczeń i usług socjalnych, a więc ochrony zdrowia, ubezpieczeń społecznych itp. oraz opinii na temat wysokości podatków.
- **Status grup wiekowych, stereotypy i uprzedzenia związane z wiekiem:** pozycja w społeczeństwie ludzi należących do różnych grup wiekowych (ludzi młodych i starych), ich traktowanie w społeczeństwie oraz stereotypy i dyskryminacja związana z wiekiem.

Edycja 5 (2010)

- **Rodzina, praca a dobrostan.** Jest to powtórzenie, w zmienionych warunkach ekonomicznych (kryzys), analogicznego modułu z ESS 2 (2004). W porównaniu z ESS 2 większy nacisk jest położony na doświadczenia związane z pracą oraz napięcia między czasem poświęcanym na pracę i sprawy domowe oraz rodzinne.
- **Zaufanie do wymiaru sprawiedliwości: policji i sądów.** Problematyka ta ma kluczowe znaczenie dla polityki państwa w zakresie stanowienia prawa kryminalnego, gdyż brak takiego zaufania sprzyja erozji legitymizacji instytucji prawa. Pytania dotyczą zaufania do policji i sądów, doświadczeń w kontaktach z policją i sądami oraz kooperacji z tymi instytucjami w różnych sytuacjach oraz postaw wobec karania.

Edycja 6 (2012)

- **Dobrostan osobisty i społeczny.** Jest to powtórzenie, w zmienionych warunkach ekonomicznych (kryzys), analogicznego modułu z ESS 3 (2006). Dodano nowe wskaźniki dobrostanu oraz pytania dotyczące czynników (przede wszystkim zachowań) wpływających na dobrostan.
- **Rozumienie i ocena demokracji.** Celem modułu jest zbadanie zadowolenia z demokracji. Pytania dotyczą z jednej strony wyobrażeń i oczekiwań wobec demokracji, z drugiej zaś oceny funkcjonowania demokracji w własnym kraju.

Edycja 7 (2014/15)

- **Imigracja.** Jest to powtórzenie, w zmienionych warunkach (napływ imigrantów związany z konfliktami zbrojnymi w różnych krajach), analogicznego modułu z ESS 1 (2002). Dodano nowe wskaźniki postaw wobec imigracji i imigrantów oraz wpływu zjawiska imigracji na różne sfery życia w kraju.
- **Zdrowie.** Związki między stylem życia (w tym odżywianiem się, paleniem papierosów, piciem alkoholu, aktywnością fizyczną itp.) oraz dostępem do opieki lekarskiej i leczenia a stanem zdrowia.

Edycja 8 (2016/17)

- **Źródła energii i zmiana klimatu.** Pytania dotyczą postaw wobec różnych źródeł energii, zachowań z tym związanych oraz preferencji w zakresie polityki energetycznej państwa. Moduł zawiera także pytania o postrzeganie zmian klimatu i możliwości ograniczenia tych zmian.
- **Opieka państwa, zabezpieczenie społeczne i podatki.** Jest to powtórzenie, w zmienionych warunkach, analogicznego modułu z ESS 4 (2008). Pytania dotyczą postaw wobec roli opiekuńczej państwa, jej postrzegania i oceny, także w odniesieniu do niektórych kategorii społeczeństwa: emerytów, bezrobotnych, rodziców wychowujących małe dzieci. Dodano nowe pytania o opinie na temat ograniczenia niektórych świadczeń i zmianę ich struktury, a także na temat dwóch dyskutowanych ówczesnie programów: bezwarunkowego dochodu podstawowego oraz programu świadczeń społecznych dla osób ubogich.

POLSKA-EUROPA

Andrzej Rychard

Nauka w debacie publicznej

Paweł B. Sztabiński, Franciszek Sztabiński

Upowszechnianie wyników Europejskiego Sondażu Społecznego

Kinga Wysieńska-Di Carlo

Zmiany w opiniach wobec imigracji w Polsce na tle europejskim

Kinga Wysieńska-Di Carlo

Niechęć wobec imigrantów: Rasizm i ksenofobia w Polsce na tle europejskim

Ewa Rokicka

Postawy wobec bezpieczeństwa energetycznego w Europie

Marta Petelewicz, Ewa Rokicka

Postawy wobec zmiany klimatu w Europie

Henryk Domański

Zaufanie do ludzi i systemu politycznego

Henryk Domański, Dariusz Przybysz

Malejący wpływ wykształcenia na pozycję zawodową?

Paweł B. Sztabiński, Franciszek Sztabiński (przy współpracy

Zbigniewa Karpińskiego, Dariusza Przybysza, Zbigniewa Sawińskiego)

Europejski Sondaż Społeczny: rygorystyczna metodologia i wiarygodne wyniki

Zagadnienia objęte badaniem w poszczególnych edycjach Europejskiego Sondażu Społecznego

ISBN 978-83-7683-166-4

9 788376 831664

